

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1997. XXIX. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM III. évf. 4. sz.

1997.
4.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1997. XXIX. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM III. évf. 4. sz.

1997.

4.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Hungarológia Szakának folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Hungarológia Szak
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén, Papp György és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska.

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.

Grafikai előkészítés: Családi Kör (Habram Hunor), tel.: (021) 57-942.
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945.

Készült 1998-ban 200 példányban.

TARTALOM

BÁRCZI GÉZA EGYETEMI NYELVÉSZETI NAPOK

MOLNÁR CSIKÓS László: Az etimológus Bárczi	7
RAJSLI Ilona: Egy antropomorf típusú szócsoport vizsgálata Pázmány Péter korában	17
CSORBA Béla: A feltételes módú igealakok idővonatkozásairól Zay Ferenc emlékiratában (Egy olvasó töprengései)	27
HOVÁNY Lajos: A palicsi Böge nevének eredetéről	33
BÉKÉSI Imre: Egy versszak szemiotikai elemzése	39
PÁSZTOR KICSI Mária: Metodológiai előmunkálatok élőnyelvi szövegek fonológiai feldolgozásához	45
LÁNCZ Irén: Rendszerbeli vétségeink	51
B. FEJES Katalin: Érvek és képek a szószerkezet stilisztikájához	59
DANYI Magdolna: A beszédszerűség mondat- és gondolatalakzatai Pilinszky János költői nyelvében	67
CSEH Márta: Igenév-igék Ács Károly verseiben	73
PAPP György: A nyelvi összevetés, tipológiai elemei Bárczi Géza nyelvészeti munkásságában	81
ANDRIĆ Edit: Instrumentalisszal, azaz eszközhatározóval kifejezett objektum a szerb és a magyar nyelvben	87
KATONA Edit: Az igenemekről	95
BAGI Ferenc: Bél Mátyás Sprach Meisterének olvasmányairól	103
SZIKORA Judit: A középiskolai nyelvtan- és nyelvészetoktatás jellemzésének felmérési módszereiről	115

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GEROLD László: Szirmai Károly első novelláskötete, a Ködben és ennek fogadtatása	123
CSORBA Béla: Vajdaság könyvtárai egy felmérés tükrében	129

SZEMLE

Fábrí Anna: „A szép tiltott táj felé” (BENCE Erika)	135
Csokonai Vitéz Mihály: Lilla. Kölcsey Ferenc: Hymnus, Nemzeti hagyományok, Parainesis (GEROLD László)	140
Németh Ferenc: A Fülep család Becskereken (KÁICH Katalin)	146
Božidar Kovaček: Tekelijanumske istorije XIX veka (KÁICH Katalin)	148

SADRŽAJ

LINGVISTIČKI DANI POSVEĆENI GEZI BARCIJU

Laslo MOLNAR ČIKOŠ: Barci kao etimolog	7
Ilona RAJŠLI: Analiza grupe reči antropomorfnog tipa iz vremena Petera Pazmanja	17
Bela ČORBA: O vremenskom odnosu pogodbenog načina u memoarima Ference Zajja (Razmišljanja jednog čitaoca)	27
Lajoš HOVANJ: Poreklo paličkog naziva „Böge”	33
Imre BEKEŠI: Semiotička analiza jedne strofe	39
Marija PASTOR KIČI: Metodološke pripreme za fonološku analizu govornih tekstova	45
Iren LANC: Greške koje dovode do narušavanja jezičkog sistema	51
Katalin B. FEJEŠ: Argumenti i slike kao prilog stilistici strukture reči	59
Magdolna DANJI: Rečeničke i misaone forme besedništva u pesničkom izražavanju Janoša Pilinskija	67
Marta ČEH: Participi i glagoli u pesmama Karolja Ača	73
Đerđ PAP: Tipološki elementi jezičkog upoređivanja u lingvističkoj delatnosti Geze Barcija	81
Edit ANDRIĆ: Objekat izražen instrumentalom u srpskom i mađarskom jeziku	87
Edit KATONA: O glagolskom rodu	95
Ferenc BAGI: O štivu Bel Maćaševog Šprah Majstera	103
Judit SIKORA: Metodi merenja pri opisu nastave srednjoškolske gramatike i lingvistike	115

KRAĆA SAOPŠTENJA

Laslo GEROLD: „A ködben” („U magli”) – prva zbirka pripovedaka Karolja Sirmajja, i njen prijem kod čitalačke publike	123
Bela ČORBA: Biblioteke Vojvodine u svetlu jedne procene	129

PRIKAZI

Ana Fabri: „Ka lepom, zabranjenom pejzažu”, (Erika BENCE)	135
Mihalj Čokonai Vitez: Lilla. Ferenc Kelčei: Himna, Narodne tradicije, Parainesis (Laslo GEROLD)	140
Ferenc Nemet: Porodica Filep u Bečkereku (Katalin KAIC)	146
Božidar Kovaček: Tekelijanumske istorije XIX veka (Katalin KAIC)	148

CONTENTS

ON THE GÉZA BÁRCZI UNIVERSITY LINGUISTIC DAYS

MOLNÁR CSIKÓS, László: Bárczi the Etymologist	7
RAJSLI, Ilona: Anthropomorphic Metonymy in Peter Pázmány's Time ...	17
CSORBA, Béla: Time Relations of Conditional Verb Forms in Ferenc Zay's Memoirs	27
HOVÁNY, Lajos: On the Origin of the Name Böge at Palics	33
BÉKÉSI, Imre: Semiotic Analysis of a Verse	39
PÁSZTOR KICSI, Mária: Preliminary Methodological Studies Towards the Phonological Description of Spoken Language Texts	45
LÁNCZ, Irén: Our Introsystematic Errors	51
B. FEJES, Katalin: Arguments and Depictions Concerning the Stylistics of Syntagma	59
DANYI, Magdolna: Sentence and Thought Patterns of Colloquial Speech in János Pilinszky's Poetic Language	67
CSEH, Márta: Participial Verbs in Károly Ács' Poems	73
PAPP, György: Elements of Contrastive Analysis and Typology in Géza Bárczi's Linguistic Work	81
ANDRIĆ, Edit: Object Expressed by the Instrumental Case in Serbian and Hungarian	87
KATONA, Edit: On Voice	95
BAGI, Ferenc: On the Reading Material in the Text-book Sprach Meister by Mátyás Bél	103
SZIKORA, Judit: Methods of Testing the Teaching of Grammar and Linguistics in Secondary Schools	115

SHORT STUDIES

GEROLD, László: Károly Szirmai's First Book of Short Stories, Ködben (In the Fog) and its Reception	123
CSORBA, Béla: The Libraries in Vojvodina in the Reflection of a Survey	129

REVIEWS

Anna Fábri: „A szép tiltott táj felé” (BENCE, Erika)	135
Mihály Vitéz Csokonai: Lilla. Ferenc Kölcsey: Hymnus, Nemzeti hagyományok, Parainesis (GEROLD, László)	140
Ferenc Németh: A Fülep család Becskerekén (KÁICH, Katalin)	146
Božidar Kovaček: Tekelijanumske istorije XIX veka (KÁICH, Katalin)	148

AZ ETIMOLÓGUS BÁRCZI

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Bárczi Géza már munkásságának abban a korszakában élénken érdeklődött az etimológia, a szófejtés iránt, amikor középiskolai tanár volt. Noha francia nyelvtenárként a francia–magyar kapcsolatok talaján maradt, szótörténeti-etimológiai cikkei, tanulmányai már magyar nyelvészeti célzatúak, Szathmári István szavaival élve „már az ízig-vérig etimológus Bárczi Gézát állítják elének”.¹

Bárczi etimológiai–szótörténeti kutatásai elsősorban francia, török és örmény jövevényszavainkra irányulnak. Főleg a Magyar Nyelv c. folyóiratban tette közzé szóeredeztetéseit (furmint, mécs, címer, must, szekrény, lakat, paraj, bolt, korc, puli, persze, gyanta, bitó, kopik, jár, kék, fiatal, hajó, fa, fiú, mind stb.). Nagyobb lélegzetű szótörténeti művei közül említésre méltó A magyar nyelv francia jövevényszavai c. monográfia (1938), a Magyar szófejtő szótár (1941), A magyar szókincs eredete (1951).²

Francia kapcsolatairól szólva elmondhatjuk, hogy Bárczi 1914 nyarán ösztöndíjjal franciaországi tanulmányútra ment, de a világháború kitörése miatt tanulmányait félbe kellett szakítania, ugyanis internáló táborba került. 1917-ben Svájcba helyezték át. Négy félévet hallgatott a lausanne-i egyetemen. A háború után a budapesti egyetemen magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Két évtizedig középiskolai tanárként működött. Ezalatt több francia nyelvkönyvet is írt. Francia kötődését mutatja az is, hogy francia nőt vett el feleségül.³

* A Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke szervezésében 1997. november 19-én és 20-án Bárczi Géza emlékére szegedi, szabadkai és újvidéki résztvevők közreműködésével tudományos tanácskozást tartott. A nyelvtörténeti, leíró nyelvészeti, nyelv-művelési, nyelvhasználati, összevető nyelvészeti, nyelvtipológiai tematikájú, illetve a nyelvészeti oktatás tárgykörébe tartozó munkákat követően az egyetemi hallgatók mutatták be dolgozataikat (ezeket az 1998-as Tanulmányok c. évkönyv közli majd.)

A XIX. század második felében működő magyar nyelvészek bizalmatlan, sőt elutasító álláspontra helyezkedtek a középkori francia jövevényszavak lehetőségével szemben (Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor is), nem tartották valószínűnek az ófrancia átvételt. Karácsonyi János volt az első, aki rámutatott az ilyen jövevényszavak történelmi feltételeire.⁴ A középkori francia hatás különböző csatornákon jutott kifejezésre: francia zarándokok látogatása, Magyarországon működő francia papok, magyar királyok és főurak francia rokoni kapcsolatai, francia szerzetesek letelepedése, magyar egyházi személyek párizsi tanulmányai, franciaországi származású telepek (főleg vallonok) stb. Francia hospesek Magyarországnak minden táján felbukkannak, emléküket helynevek őrzik (Olaszi, Olasz, Gyán, Tály, Alistál, Felistál stb.)⁵ „Hatalmas francia művelődési hatás áramlik be Magyarországra a XII—XIII. században” – mondja Bárczi, majd megállapítja, hogy „e hatás csúcspontját III. Béla és II. Endre uralkodása alatt éri el, majd gyengül és háttérbe szorulva a XIV. században, úgy látszik, lassan elenyészik”⁶. A francia hatás számos területen érvényesül: „II. Géza korában meghonosodik a francia módra rendezett lovagi torna”, „a XIII. sz. elején (...) elterjed a francia szakállviselet, franciás formájú fegyverek, pajzsok, sisakok, zászlók jönnek divatba”⁷. Bárczi szerint „határozottan megállapítható a dél-francia hatás az Árpád-kori magyar építészetben (...) s az ötvösművészetben”⁸, továbbá „helyesírásunk is oly erősen magán viseli a francia érintkezések nyomát, hogy a magyar hangjelöléstörténetben joggal beszélhetünk a Szt. László és a tatárjárás közötti korszakról, mint a francia befolyás koráról”.⁹

Ófrancia jövevényszavaink mind művelődési szavak: botos (nemezcsiszma, harisnya), csémélet (teveszörposztó), kilincs, lakat, tárgy, szekrény, mécs, paraj, zománc, márc (méhsör), formint; továbbá valószínűleg a bárd, a mester, a mustár, a címer az ánizs, a csántér (ászkofa), a malom, a rév, a bolt, a part, a bordély stb. is.¹⁰ Francia szavaink közül vallonföldi eredetű a szekrény, a zománc, a formint, a lakat, a kilincs, a balon, lotaringiai a címer, provánszi a dézma, esetleg a bolt. Persze – mondja Bárczi – ez nem jelenti azt, hogy nyelvjárást beszélő emberektől vettük át őket (Miért ne!). Többnyire a XIII. sz. elején kerültek ezek a szavak a magyarba, udvari emberek, nemesek, papok közvetíthették őket.¹¹ Ha leszámítjuk a német közvetítésű szavakat, az újfrancia hatás jelentéktelenné zsugorodik össze. A XVIII. században Bécs közvetíti a francia művelődési hatást, a bécsi műveltséget szinte átítatja a francia, és ez árad szét Magyarországon. Érdekes, hogy a Bán-ságban letelepedett franciák szinte semmilyen hatással nem voltak a magyar nyelvre.¹²

A Szófejtő szótárt Benkő Loránd európai szintű alkotásnak minősíti, amely mind a népszerűsítő, mind a tudományos igényeket kielégíti. Szath-

mári István szerint lényegretörően, világosan, megfelelő tudományossággal foglalja össze egy-egy szó eredetét, hangalaki és jelentésbeli változásait. Ezért gyakran forgatják a használók, még A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának megjelenése után is.¹³ Bárczi a Szófejtő szótárt elsősorban nem a szakembereknek, hanem a művelt közönségnek szánta. A történeti hangtan vagy mondattan nagyobb elmélyülést, alapos szakismereteket kíván, a szavak viszont „eredetükkel és a hozzájuk kapcsolódó művelődéstörténeti tanulságokkal (...) mindenki számára érthető nyelven is tudnak beszélni.”¹⁴ A nagyközönségen kívül a jövőendő szakembereire is gondolt a Szófejtő szótár szerkesztője, azzal, hogy útbaigazítást és némi irodalmat ad egy-egy szóra, amelyen elindulva összegyűjthetik a részletesebb ismereteket. A Gombocz–Melich-féle Magyar Etymológiai Szótár elkészültéig „egy szerényebb és tökéletlenebb eszközt” kap a kezébe a kezdő nyelvész.¹⁵ A Szófejtő szótár nem törekszik a tisztázatlan kérdések megoldására, hiszen nemzedékek áldozatos munkájára van szükség ahhoz, hogy számottevően csökkenjen az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavak száma. Ez a munka szakadatlanul folyik, és nem lehet befejezni. A szótár e tevékenység fontosabb részeit kívánja megismertetni az olvasókkal.¹⁶ „Az eredetre vonatkozó megállapításokat ívelt zárójelben néhány irodalmi utalás követi. (...) Nem jelentik ezek az utalások okvetlen azt, hogy a szótár nyújtotta származtatás vagy ítélet a jelzett tanulmányokból ered – adja tudtunkra a szerző –, hiszen akárhányszor az idézett munkák megoldását nem véltük elfogadhatónak.”¹⁷ Kár, hogy nem lehet megtudni a szótárból, kitől származik a közölt magyarázat. A Szófejtő szótár csak egy részét öleli fel a magyar szókészletnek, hiszen keretei végesek. Körülbelül 6000 címszóban dolgozza fel a köznyelvi szókészlet fontosabb alapszavait és gyakoribb származékait. Mellőznie kellett az elavult, a nyelvjárási és a ritka szavakat, továbbá az idegen szavak javarészét.¹⁸ A szótár csak az élő származékokat sorolja fel, és ezeket is válogatva. Az összetételeknek még kevesebb hely jutott. A származékok „még a maguk hiányosságában is fényt vetnek a szócsalád történetére, bemutatva kiterbélyesedését, sőt egyes esetekben elsatnyulását is”.¹⁹

A magyar szókincs eredete tudományos kézikönyv, tartalmazza a magyar szókészlet eredetének, alakulásának problematikáját (finnugor eredetű, belső keletkezésű szavak, jövevényszavak, tulajdonnevek), a szókincstörténet általános nyelvészeti és magyar nyelvtudomány-történeti vonatkozásait.²⁰ Többek között a tulajdonnevek kérdéseit is taglalja a szerző, megállapítva, hogy „a személynévadás történeti vizsgálatában (...) állandóan szem előtt kell tartani nemcsak az időbeli változásokat, hanem egy adott korban (...) a névanyagnak társadalmi osztályonként, rétegenként, továbbá területenként való megoszlását”.²¹ Bárczi szerint „általában minden

mozzanat, melynek egy nép történetében társadalmi, gazdasági életében, művelődésében szerepe van, a nép egész életmódja, lelkivilága, babonái, a család külső és belső élete, az egyéni és a társas lélektan mind számba veendő a névtörténetben”.²² Bárczi azt vallja, hogy „idegen eredetű névnek (...) csak azt tekinthetjük, amelyet mint személynévet vettünk át, amely tehát az átadó nyelvben is személynévi szerepet tölt be”, és hogy „meghonosodott jövevényszóból a magyarban keletkezett tulajdonnév nem tekinthető idegen névnek”.²³ Tehát például a Tas idegen eredetű név (nincs köznévi megfelelője a magyarban), az Árpád viszont magyar, mert a már korábban meghonosodott árpa köznévi származéka. Az említett elv a földrajzi nevekre is vonatkozik.²⁴ „A földrajzi nevek kutatójának nemcsak a szóba kerülhető idegen nyelvek (és népek) történetében, de földrajzinév-adás módjában is járatosnak kell lennie. Pl. (...) tudnia kell, hogy szláv népek nem szoktak földrajzi helyet pusztán személynévről elnevezni. Fontos az idegen névadások története is, mert egy névtípus egy korban lehetséges egy népnél, más korban esetleg példátlan.”²⁵ Bárczi szerint a helynevek típusai időben és térben eltérnek egymástól: „Egyes földrajzinév-típusok egy bizonyos korban szokásosak, később már ilyen típusú új helynevek nem keletkeztek. (...) Ezért a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy régi helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá.”²⁶ A földrajzi nevek közül azok a legszilárdabbak, amelyek több lakott helyet érintenek (nagyobb vizek, folyók, patakok neve). Számos víznév rég eltűnt népek emlékéét őrzi (pl. a Duna, a Don). A lakott helyek neve már kevésbé állandó. Legkevésbé szívósak a hegyek, az erdők, a dűlők nevei.²⁷ A földrajzi nevek változnak. A név eltűnésének leggyakoribb oka Bárczi szerint a népesség kipusztulása (ilyenkor nincs, aki továbbadja, például a tatárjárás után). Olykor megmarad ugyan a falunév, de már más jelöl (határrészt, pusztát, dűlőt, tanyát stb.). A folyamatosan lakott hely neve is megváltozhat, úgy, hogy más szemlélet alapján új nevet kap.²⁸

Bárczi a TESz munkálataiban is részt vett, igaz nem szerkesztőként vagy szócikkíróként, hanem mint általános lektor. Ez azt jelentette, hogy a szótárnak minden szócikke megfordult a kezében, lehetősége volt arra, hogy egyenként véleményezze őket, megjegyzést fűzzön hozzájuk. A szócikkek arculatának kialakításában neki is jutott meghatározott szerep. A III. kötet megjelenését már, sajnos, nem érte meg.²⁹ A magyar etimológusokról általában jó a véleménye: „A szófejtő kutatások ma (1967-ben) teljes virágzásban vannak Magyarországon. Az eddig elfogadott etimológiákat új kritikai ellenőrzésnek vetik alá, számukat újakkal növelik, azokat, amelyek helyesnek bizonyulnak, gazdagabb dokumentációval támogatják.”³⁰ Bárczi szóvá teszi, hogy a hangfestő eredettel való magyarázatot „a magyar szófejtők jelenleg gyakran, talán kelletnél gyakrabban” érvényesítik: „A hangulat,

mely akár egy hangsorhoz, akár egy képzethez társul, bizonyos fokig szubjektív (...), az összefüggés kevésbé nyilvánvaló, mint a hangutánzó vagy éppen egyéb eredetű szavakban, minthogy az alak csak sugalmazza azt a hangulatot, azt az érzelmi árnyalatot, mely a vele kifejezett fogalmat kíséri.”³¹ Bárczi főleg Benkő Loránd munkáját véleményezi erről a szempontból, különösen ő emelte ki a belső szóteremtés kérdéses változatának fontosságát a magyar szókincs eredetének kutatása szempontjából: „Kiváló részlettanulmányokat szentel e kérdésnek (...) alapos vizsgálat alá vetve néhány szógyökeret, származékainak teljes bokrával együtt, s e vizsgálat olykor meglepő tényeket tár föl.”³² Benkő például kimutatja, hogy a világ, a villám, a virág, a virul, a virrad, a virraszt közös hangfestő törzsnek a hajtásai. „... úgy vélem – mondja Bárczi –, hogy ezt a »hangfestő eredet«-et csak nagyon nagy óvatossággal szabad alkalmazni. (...) Benkő szép fejtegetései óta a hangulatfestő szavak mintha nagyobb szerephez jutnának a magyar etimológiai kutatásokban, mintsem kívánatos. (...) Könnyen oda jutunk, hogy a szófejtésben a magánhangzók nem sokat jelentenek, a mássalhangzók pedig semmit.”³³ Csakugyan nem válik-e így túlságosan általános kategóriává a hangulatfestő szavaké, amelybe mindazokat a tisztázatlan eredetű szavakat belegyömszölhetjük, amelyeket nem tudunk máshova besorolni?

Bárczi Géza etimológiai nézeteit „A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása” című tanulmányában és a Szófejtő szótár bevezetőjében fejti ki. Szerinte „az egyik legfontosabb módszertani elv annak a felismerésében áll, hogy egy szó etimológiája nem választható el a szó belső történetétől, azaz, hogy amikor egy szó eredetét kutatjuk, sohasem szabad kiindulni jelenlegi alakjából és jelentéséből”, hanem „föltétlenül ki kell aknázni az írott forrásokat, hogy összeállíthassuk belőlük a szóra vonatkozó történeti adatokat, gondosan megállapítván minden alak- és jelentésbeli változatot, amelyben a szó története során jelentkeznek.”³⁴ Ha a nyelv ősi rokonságáról van szó, a mai szóalakok hasonlósága nem elég: „Hiszen idők folyamán a szó hangteste változik, jelentése módosul, és minél régebben vált el a két közös eredetű nyelv egymástól, annál kevésbé lesznek hasonlóak vagy éppen azonosak a két nyelv egymásnak megfelelő szavai.”³⁵ Bárczi bírálja a tudományos megalapozottság nélküli etimologizálást: „Az alkalmi szófejtők rendszeren úgy vélik, hogy ha két nyelv egy-egy szava hangalakjában és jelentésében hasonlít egymásra, a két szó azonos eredetű, sőt ezeken a tudománytalan elgondolásokon akárhányszor délibábos nyelvrokonossági elméleteket építenek föl. Pedig hát nincsen két olyan nyelv a világon, melyben 1–200 egymáshoz jelentésre hasonló, hangzásra összezsengő szót ne lehetne találni.”³⁶ A laikus szófejtő próbálkozások „a legsúlyosabb tévedéseket terjesztik az érdeklődő közönség körében”. Szerzőik „nem gondolnak arra, hogy a történeti nyelvtudománynak s azon belül a szófejtésnek

is szigorú módszere van”. Ezenkívül tájékozatlanok a már elért eredményekben. Így nem csoda, hogy hibás megállapításokra jutnak.³⁷ Az etimológust nem kell, hogy visszariassa az adatok hiányossága: „(...) az adatok láncolatában többé-kevésbé jelentékeny hézagok is mutatkozhatnak, amelyeket igyekezni kell kitölteni. Ebben a nyelv fejlődésének története segíti az etimológust. Ily módon el lehet jutni ahhoz a legrégebbi alakhoz és jelentéshez vagy alakokhoz és jelentésekhez, amelyeket tévedés veszélye nélkül megállapíthatunk. Ezáltal kétségtelenül közelebb jutunk a szó eredetéhez, jobb kiindulópontot kapunk az összehasonlításhoz.”³⁸

Bárczi szerint feltűnő „a teljesen ismeretlen vagy nagy mértékben bizonytalan eredetű szavak számottevő tömege”. Ezek „legnagyobbrészt a magyar nyelv ősi szókincséhez tartoznak, és éppen ez a körülmény magyarázza meg az ilyen szavak nagy számát”. Az ismeretlen eredetűek közt „akárhány olyan finnugor szavunk lehet, melyet a rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg”. A szavak azonosítása nehézségbe ütközik, ugyanis „sok esetben az évezredek különélés folyamán a jelentések annyira elváltoztak, mégpedig a különféle nyelvekben más-más irányban, hogy az űrt csak (...) merész és merőben ellenőrizhetetlen feltevésekkel lehet áthidalni”.³⁹ A helyes származtatáshoz nem elég egy-egy szó mai és régi alakváltozatainak ismerete. Figyelembe kell venni az összehasonlított nyelvek hangváltozási tendenciáit, érvénytartalmukkal, területi korlátaikkal és időrendjükkel együtt. Ezek a tendenciák „egyes esetekben szinte a törvényszerűségig általánosulnak”. A szófejtő fantáziának persze határt szab a jelentésváltozások belső törvényszerűsége. Szükség lehet történelmi, művelődéstörténeti, településtörténeti, tárgyi, néprajzi stb. ismeretekre is.⁴⁰ Ezt más helyen is hangsúlyozza a szerző: „Az a szófejtő, ki vizsgálatait csak magára a nyelvre korlátozná, kétségtelenül hibás irányba tévedne. Az etimológia összetett (...) tudomány, talán összetettebb, mint bármely más nyelvészeti ágazat. A szó tanulmányozását állandóan kísérnie kell a fogalom (tárgy, eszköz, tevékenység, eszme stb.) történeti vizsgálatának, tehát állandóan számon kell tartani a régészet, a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet stb., sőt a politikai történet tanulságait.”⁴¹ A szószármaztatásban fontos a hangtani és a jelentéstani vizsgálat, de nem mindig elegendő: „A szó hangtörténete gyakran lehetővé teszi az átvétel idejének vagy legalább ez idő felső (esetleg alsó) határának megjelölését. (...) Természetesen a szabályos hangváltozások, valamint a szó jelentéstörténete figyelembe vételének elvét bizonyos körülményekkel, rugalmassággal kell alkalmazni, mert különleges okok sajátos, eltérő eredményeket is idézhetnek elő. Különösen ilyenkor jut fontos szerephez a szónak részletekbe menő története.”⁴²

„A nyelvnek (...) nemcsak alakja, hanem funkcionális arca is van, és a nyelvtudomány feladata a kettőnek egyenrangú vizsgálata, sőt a nyelvből a

társadalmi, gazdasági, történelmi események felé kivezető szálaknak kibontása is.”⁴³ – vallja az etimológus Bárczi. Szerinte „(...) mindig figyelembe kell venni az egész fogalomkört, amelybe a vizsgált szó jelentése tartozik, mielőtt véleményt alkotnánk eredetéről, különösen, ha a kérdéses lexikális elemet alakja és jelentése alapján több nyelvből is meg lehetne magyarázni. (...) Egyrészt szükséges számot vetni az egész körrel, melybe a szó kifejezte fogalom tartozik, másrészt a szót be kell ágyazni a maga nyelvi összefüggéseibe.”⁴⁴ „Tekintetbe kell venni a szó egész családját, oldalágait és származékait a maguk teljes bonyolultságában. Magától értetődő, hogy amikor egy szónak egy más nyelv szavával való összefüggése, kettejük megfelelése kellőképpen megállapítható, eldöntendő az a kérdés, melyik nyelv az átadó és melyik az átvevő. Ezt a kérdést gyakran megoldja a szóban forgó nyelveket beszélő népek művelődési kapcsolatainak a vizsgálata.”⁴⁵ A szó etimológiájának megállapításához széles körű vizsgálatokra van szükség más nyelvek körében: „Az átadás egy átvétel kérdésének tisztázására tanulmányozni kell a szó helyzetét a számításba vehető nyelvek mindegyikében; föl kell deríteni, vajon van-e családja, vajon olyan gyökérből származik-e, mely más sarjadékokat is hajtott, vajon a rokon nyelvek ismerik-e stb.”⁴⁶ Például az oszét rasig a magyar részeg átvétele, más iráni nyelv nem ismeri, a magyar szó pedig az ugor rév--rej--rek- tő származéka.⁴⁷ A szó útjának nyomon követését nagy alapossággal kell végezni: „Általában (...) végtelenül összetettebb, színesebb s egyszersmind helyesebb képet kapni egy szó eredetéről, ha követjük vándorlásait, szétágazásait mindazokban a nyelvekben, ahol jelentkeznek. Ezáltal nem egy tévedés elkerülhető, viszont számos, egyébként lappangásban maradó probléma, részletkérdés előbukkan.”⁴⁸ Ennek az elvnek főleg Pais Dezső és Ligeti Lajos szerzett érvényt.⁴⁹

Bárczi Géza a nyelvtörténeti adatok felhasználásával kapcsolatban is el lát bennünket tanácsokkal. Szerinte hiba volna túlzott jelentőséget tulajdonítani a szó első előfordulásának, hiszen ez gyakran a véletlenül múlik: „Később előkerülő szó akárhányszor lehet régiebb, mint egy olyan másik, amely esetleg pár száz évvel előbb előfordul.”⁵⁰ Az is megtörténik, hogy korábbi adat van a származékra, mint az alapszóra (de ez nem jelenti azt, hogy a származék a régiebb). Legrégibb nyelvtörténeti adataink többnyire személynevek és helynevek. Ez annyiban hátrányos a köznyelvi adatokkal szemben, hogy hiányzik belőlük a jelentés, nehezebb azonosítani a szót. A helynevekről nem mindig lehet tudni, hogy tényleg éltek vagy csak fordításként kerültek a szövegbe (tehát magyarázatul). Egyébként Bárczi véleménye szerint „teljesen egyenlő értékű a közszoói adattal az a helynév, melynek az oklevél a latin fordítását is adja”.⁵¹

Bárcki nagy jelentőséget tulajdonít a magyar nyelvet ért török hatásnak: „A magyarság külön életének legkezdetén már török népekkel került kapcsolatba. Hogy ezek hatása milyen mély volt, azt mutatja az a körülmény, hogy a magyarság a honfoglalás idején, de századokkal előbb is arab, perzsa és bizánci kútfők tanúsága szerint életmódjában, viseletében, harcmódorában, államszervezetében teljesen török nép képét mutatja. E török hatás a magyar szókincsben is mély nyomot hagyott.”⁵² A magyar nyelv őtörök kapcsolatai mellett szinte eltörpül a későbbi oszmán–török hatás jelentősége: „Élesebben válik el a már teljesen történeti korban, szinte kitapintható módon végbement oszmán–török hatás. Ez azonban meglehetősen csekély, s oszmán–török szavaink jelentékeny része is déli szláv közvetítéssel került hozzánk, anélkül, hogy sok esetben kritérium híján el tudnók dönteni, közvetlen vagy közvetett kölcsönzéssel van-e dolgunk.”⁵³ A szláv nyelvekből való átvételek esetében gyakran nem lehet azonosítani az átadó nyelvet: „A legtöbb esetben hiányzik a megfelelő hangtani, jelentéstani vagy szótörténeti kritérium, s ennél fogva a szláv nyelvek egymáshoz való nagy hasonlósága miatt nem tudjuk eldönteni, melyik nyelvből vettünk egy-egy szót.”⁵⁴

Benkő Loránd Bárcki Gézát méltatva kiemeli problémaérzékenységét, erős kritikai hajlamát, lényeglátását, alapos körültekintését és módszerességét, valamint világos és élvezetes stílusát. Miközben számbaveszi a hangalak és a jelentés fejlődését, nem kerülik el figyelmét a tárgy történeti és a művelődéstörténeti tényezők.⁵⁵ Azt látjuk tehát, hogy a tanítvány (Benkő) és a mester (Bárcki) kölcsönösen megbecsülik egymást. Méltán, hiszen mindkettőn azonos cél érdekében munkálkodnak.

Jegyzetek

- ¹ vö. Szathmári István. Bárcki Géza, a tudós és a nevelő, In: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., Gondolat, 1980, 17. (MMJ)
- ² vö. Szathmári: i. m., MMJ 17–19.
- ³ vö. Szathmári: i. m., MMJ 8–10.
- ⁴ vö. Bárcki Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. MMJ 160–161.
- ⁵ vö. Bárcki: i. m., MMJ 161–165.
- ⁶ Bárcki: i. m., MMJ 165.
- ⁷ Bárcki: i. m., MMJ 165–166.
- ⁸ Bárcki: i. m., MMJ 166.
- ⁹ Bárcki: i. m., MMJ 166.
- ¹⁰ vö. Bárcki: i. m., MMJ 167–168., 175–179.
- ¹¹ vö. Bárcki: i. m., MMJ 186–187.
- ¹² vö. Bárcki: i. m., MMJ 190–197.
- ¹³ vö. Szathmári: i. m., MMJ 19.
- ¹⁴ Bárcki Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941, V. (SzófSz.)
- ¹⁵ vö. SzófSz. VII.
- ¹⁶ vö. SzófSz. VII.

- ¹⁷ SzófSz. X.
¹⁸ vö. SzófSz. VII–VIII.
¹⁹ SzófSz. X.
²⁰ vö. Szathmári: i. m., MMJ 19.
²¹ Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. MMJ 200.
²² Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 201.
²³ Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 202.
²⁴ vö. Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 205.
²⁵ Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 205.
²⁶ Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 208–209.
²⁷ vö. Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 210.
²⁸ vö. Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 209.
²⁹ vö. Papp László: Bárczi Géza 80 éves. Nyelvtudományi Dolgozatok, 17. sz., 4. és Szathmári: i. m., MMJ 19–20.
³⁰ Bárczi Géza: A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása. MMJ 221. (Etim. Kut.)
³¹ Etim. Kut. MMJ 220.
³² Etim. Kut. MMJ 220–221.
³³ Etim. Kut. MMJ 221.
³⁴ Etim. Kut. MMJ 215.
³⁵ SzófSz. V–VI.
³⁶ SzófSz. V.
³⁷ vö. SzófSz. V.
³⁸ Etim. Kut. MMJ 215.
³⁹ SzófSz. XII.
⁴⁰ vö. SzófSz. VI–VII.
⁴¹ Etim. Kut. MMJ 217.
⁴² Etim. Kut. MMJ 216.
⁴³ Bárczi: A magyar szókincs eredete. MMJ 211.
⁴⁴ Etim. Kut. MMJ 218.
⁴⁵ Etim. Kut. MMJ 218.
⁴⁶ Etim. Kut. MMJ 219.
⁴⁷ vö. Etim. Kut. MMJ 219.
⁴⁸ Etim. Kut. MMJ 219.
⁴⁹ vö. Etim. Kut. MMJ 219.
⁵⁰ SzófSz. VIII.
⁵¹ SzófSz. IX.
⁵² SzófSz. XIV.
⁵³ SzófSz. XV.
⁵⁴ SzófSz. XVI.
⁵⁵ vö. Benkő Loránd: Bárczi Géza hetven éves. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz., Bp., 1964, 607.

EGY ANTROPOMORF TÍPUSÚ SZÓCSOPORT VIZSGÁLATA PÁZMÁNY PÉTER KORÁBAN

RAJSLI ILONA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

1. Az antropomorf szemlélet megkülönböztetett helyet foglal el a magyar szóalkotásban. Az emberi testrész neve ősidőktől fogva szolgált valamely mérték kifejezésére; pl. *marok* ~ *marék*, *könyök*, *öl*, *hüvelyk*, *láb* stb. (vö. VELCSOV 1970); az érzékszervek működéséből nyert érzetet azonosítani tudták az illető érzékszervvel, s így pl. a *jó szem* átvitt értelemben már a korai századokban alkalmassá vált a kitűnő megfigyelőkészség, a jó ítélőképesség kifejezésére, de ennél még érzékletesebb a *nyelv* szónak a sokirányú átvitele.

Számtalan fizikai és szellemi képesség, értelmi és érzelmi mozzanat átadására volt alkalmas a nyelvtörténet folyamán valamely testrésznevünk. A konkrét fogalmak tehát részben absztrakt síkra kerültek át. Így pl. a *fej* metaforikusan az értelmi tevékenység központja lett, a *szív* (a korai magyarban a *jonh*) főleg az érzelmeké, az *epe*, *gyomor* úgyszintén az érzelemnek, de az indulatnak, a haragnak is a kiindulópontját képviselte (vö. HADROVICS 1992; 175).

2. A továbbiakban e gazdag jelenségrendszernek csak egy szegmentumával, a testrésznevekből alkotott igék típusaival, szemantikai, frazeológiai kérdéseivel foglalkozom, mégpedig egy jelentős nyelvtörténeti korszakra, Pázmány Péter korának működésére irányítva a figyelmet. A 17. századi írásbeliség fókuszba állítása azért indokolt, mert pl. Pázmány Péter, Telegdi Miklós, Magyar István nyelvének (de már előzőleg Heltai, Bornemisza nyelvhasználatának) szóstatistikai vizsgálata arra mutatott, hogy a korszak vehemens hitvitái kedveztek e különösen kifejező, motivált szócsoport expanziójának.

A fejlődési tendencia felméréséhez természetesen szükség volt a diakron folyamatban való kitekintésre is, mind a múlt, mind pedig a mai nyelv irányába.

2.1. Az antropomorf típusú igéknek gazdag csoportját gyűjthetjük össze a régi szövegekből, szójegyzékekből. A szócsoport használatának intenzitása az eltérő korszakokban tapasztalható fellendülés, szemantikai ingadozás ellenére a mai napig töretlen.

A szócsoport jelentéstani összetartozását az a közös jegy biztosítja, hogy primer jelentésükben eredetileg az illető testrészrel végzett cselekvést, működést neveztek meg; pl. *kezel, térdel, könyököl, lábal, talpal* stb. E képzések idővel sokágú, bonyolult jelentésárnyalatokat nyertek, az eredeti, konkrét mellett átvitt jelentésük is kialakult.

Az átvitel alapja egyrészt a hasonlóság, másrészt valamely közös vonás, de a képszerűség alapozódhat a dolgok tér-, idő- és anyagbeli érintkezésén, vagy ok-okozati kapcsolatán. Itt meg kell jegyeznünk, hogy néhány képzésnek csak jóval a vizsgált korszak után alakul ki átvitt értelme (pl. *könyököl, bokáz, szőröz, tenyerel* stb.), de viszont a kor szóláskincsében már bőven találunk ezek köré a testrésznevek köré is csoportosuló frazémákat: pl. az emberi jellemre: **megesmervén kít kít szőrin, úgy hiszek neki** (NySz.).

Néhány alaktani sajáttság is összekapcsolja a szócsoport tagjait. Az alapszók túlnyomórészt denominális *-l*, illetve denominális *-z* képzővel alkotnak igei származékot; pl. *sarkal, üstököz*. Emellett gyakori a névszó *-kodik/-kedik/-ködik*, valamint *-skodik/-skédik/-sködik* képzőbokkal ellátott formája is. Ez utóbbi képzőbokor-típus úgy alakult ki, hogy az alapszó *-s* nomen possessoris képzője hozzátapadt a *-kodik* képzőhöz; pl. *agyaskodik, gyomroskodik*. Ugyanilyen analógiás alakulás eredményeképpen alakult a *-lkodik* képzőbokor is; pl. *eszelkedik*. (vö. D. BARTHA 1958; 61–62, TOMPA 1961; I. 369, MNyTNYt. II. 59) E leggyakoribb képzők után itt találjuk még az *-ít*, a *-gat/-get, -aszt, -ul* képzőt is: *szüvesít, farogat, mellest, hasasul*.

Ezekben a származékokban erős az alapszó jelentésének a besugárzása, s ebből eredően a denominális igék azonos képzők keretén belül is rendkívül gazdag, színes jelentésárnyalatokat mutatnak (vö. D. BARTHA 1969; 54).

Vizsgálódásunk középpontjában az emberi testrészek nevéből alkotott igék állnak, az állati testrészek nevének átviteléről abban az esetben teszünk említést, amikor a korszak jellegzetes stílusképét tesszük ezzel teljesebbé. Így például Pázmány maga is számos ilyen szót használ: *taréjoz, agyarkodik, mellest* stb.

Alkalmanként bevontunk vizsgálódásunk körébe olyan fogalmakat, amelyek a szó legszorosabb értelmében nem számítanak testrésznek (pl. *gyomor, epe, agy*), a korszak szóhasználatában betöltött helyük azonban ezt mégis indokolja.

Ahogy a testrészek hierarchiája általános emberi tapasztalaton alapul, úgy az antropomorf típusú szócsoporton belül is elkülöníthetők a felsőbb-

és alsóbbrendű érzelmi-érzelmi és egyéb tevékenységek; megvolt tehát a lehetőség a fennkölt érzések kifejezésére – igaz, ilyen kevés akad e szócsoportban – pl. *szívesít 'bátorít', lelkesedik, elméll* stb.; s aránytalanul nagy számban találunk szemléletes szóanyagot a pejoratív tartalmak átadására, mint amilyen a *gyomroskodik, a hasasodik, farogat* stb.

A szócsoport megközelítése, jellemzése többféleképpen elképzelhető, a legcélravezetőbb talán mégis az a mód, ha az egyes érzelmi-érzelmi, akarat- tevékenységek, illetve az emberi magatartás alapkategóriái köré rendezve vesszük őket sorra.

2.2. Az érzékelés egyes területeit, fajtáit illető antropomorf típusú szó- anyag csak néhány ponton tér el a mai állapottól.

A *fülel* származék, amely első adatolásakor az Apor-kódexben még tau- tologiás szerkezetként: *füleiddel füleljed* formában jelentik meg, Pázmány korára felveszi a 'figyel' és a pejoratív 'lapít' jelentést: **De erre chak fülöl, mint egy bagoly, és halgat** (NySz.).

A pusztai érzékelés mellé tehát hamar felzárkózik a 'szemmel való vigyá- zás' jelentésárnyalata, akárcsak a *fülel* etimológiai párjánál, a *figyelmez ~ fi- gyel* szónál. A kor szóhasználatában előfordul még a gyakorító *fülelget* is (*A dob szót fülelgeti* NySz.); a rosszalló jelentést sugalló *elfülel* jóval később jelenik meg, helyette Pázmánynál a következő frazeológiai kapcsolatot ta- láljuk: **Azt fem kel fül-mellől bofátanunk ...** K 209.

Hasonló jelentésfejlődés tapasztalható a *szem > szemel* esetében is. *Ne szemeld a másét, tsépeld a magadét* – olvashatjuk Baróti Szabó Dávidnál (NySz. III. 160.); ez a forma már 1550 óta létezik '*nézeget, szemlél*' jelen- tésben. A *szemes* melléknév még ómagyar kori (vö. OklSz.: Scemus sze- mélynév), majd 'körültekintő, megfontolt' értelmet vesz fel a pusztai érzé- kelés-kifejezés mellé, pl. **Igazságszerető és igen szemes vala Dávid Pázm.: Préd. 175.** Ugyanezt fejezi ki a következő Pázmány-szólás is: **a böcsületes úrnak szeme légyen Préd. 139.**

A szem testrésznév *-lél* képzőbokkal ellátott formáját Comeniusnál (1673) egy érdekes szinonima-kontextusban találjuk: **Ne horgas szemekkel nézzed avagy szemlélyed** (NySz.).

Az *orr* szóból nem alakult ki elsődleges, szaglásra vonatkozó jelentésű képzés. Az *orrol* ige gazdag jelentésrendszere, valamint az *orrant* 'kiszagol, megsejt' értelmezése már az első megjelenéstől kezdve átvitt, képes értékű.

2.3. Az értelmi tevékenységet kifejező igecsoport tagjai főleg a *fej* szó származékai. A *fejel* igének Pázmány korában az 'új fejvel lát el' jelentés mellett élt egy 'összecsap, összetákol' értelme. Meliusz Péternél olvassuk: *Fodoztatok a misét, feielitec, aggattiatoc* (NySz.).

Az értelmi képességek, valamint állapotok kifejezésére a *fej* testrésszel alkotott nagyszámú frazéma használatos ebben a korszakban. Nézzünk kö- zülük néhány sajtóságot példát!

A maga furt feje szerént magyarázta amaz igéket (NySz.); Pártos erkölcös szorúlt fejekben, harag és irigység vert fészket szívekben Gyöngyösi István: MV. (NySz.) – itt az értelem és az érzelem, indulat központja szembe van egymással állítva. **Patika az ő feie** – mondja Decsi János az okos emberre, míg Baróti Szabó Dániel a következőt az értelmi fogyatékosra: **Eszétől elbúcsúzott, tökkel ütötték a fejét** (NySz.); hasonló Pázmány szólása is: **Kinek nem tök az agya** K 543.

Az *elme, ész* és *agy* szavaknak is nagyszámú igei származékuk van. Az elmélkedik korai és frekvens használata mellett megtaláljuk az *eszelkedik, eszelős, eszelősködik* formákat; az *eszekedik* már az Érdy-kódexben a *feljebb* határozószóval ellátva jelenik meg. Pázmánynál igen gyakori: **A gazdagoknak megparancsold, hogy igen fen ne eszeskedgyenek** (NySz.); **Feljeb ne eszeskedgyünk annál, a mit istentül hallottunk** (NySz.).

Az *agyaskodik* igének a 'nyakaskodik' jelentés mellett él az érintett korban egy inkább ide tartozó 'okoskodik' értelme. Pl. **Ha ki úgy kezdene maga eszéből agyaskodni, nem látom, mint győzetenének [!] meg csak a csupa sz. írásból** Pázm.: K 567.; **az magok agyaskodásinak hívságos gondolatit és aggnő beszédekhez illendő fabuláit akarják reánk kenni** Pázm.: ÖL 46.

Az *agy* szó is – akárcsak a *fej* testrésznév – igen sok összetétel és szerkezet tagjaként fejezi ki az érzelmi tevékenység mikéntjét. Egy példa Pázmánytól: *kócsagos agyú szeles ember*.

A Comenius-fordításban a *goromba furt agyú* és *tök agyú* jelzöt találjuk, de használatos a korban az *üres agyú, nagyagyú* összetétel is. Ezeket a kifejezéseket H. Németh Gyula gyűjtötte össze a negyvenes években *Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban* c. könyvében (MNYTK. 60. Bp. 1941.)

A *torok* szóból alkotott *torkol* igének a vizsgált időszak heves vitáiban sajátos jelentése él 'megcáfol, megdönt' értelemben. Pl. **Ezeket szent Ágoston sok szép győzedelmes okokkal torkollya** Pázm. Préd. 883. Az igeforma igekötő nélkül van, s jóllehet érezhető benne a testrésze mint hangképző szervre való utalás, az értelmi meggyőzés mozzanata itt a döntő, míg a mai *letorkol* ige már nem hordozza ezt a jelentést.

2.4. Az antropomorf típusú szócsoporthatban legnagyobb számban szerepelnek az egyéniséget, a jellemet körülíró igék.

A *nyelv* szó származékai (pl. *nyelves, nyelvel*) részben a 'fecseg', de főként a 'rágalmaz' jelentést mutatják a vizsgált korszakban. **Olly dajkát ne válaszson, mely részeges, buja, nyelves ne legyen** – inti Pázmány a szülőket prédikációskötetében (203). Az akkor szokásos eljárás szerint gyakran alkalmaznak szinonimát: **Másokra szóló, nyelves ne légy** – hangzik intelme (NySz.). A *nyelves* melléknév továbbképzésével kapott *nyelvesség,*

nyelveskedik stb. megőrizte az eredeti jelentéseket. Hogy az ige jelentése akár súlyos következményekkel járó cselekvésnek számított, erről meggyőződhetünk egy korabeli följegyzésből: **Tsáki Jánost az törvény, személyünk ellen is nyelvessé, nyelve kivágásra ítélte** (NySz.).

Úgyszintén egy más személy ellen irányuló viselkedés, magatartás fejlődik ki az *arc ~ orca* különféle képzett formáiban. A leggyakoribb közülük az *orcáz* ige, ennek származékai és igekötős változatai. A NySz. az első adatokat Bornemisza Pétertől, majd Telegdi Miklóstól idézi 'fedd, int' jelentésben. Az utóbbi adata: **Orcázá a phariseusokat az istentelenség-rül**. Az utolsó adat a szótárban, amelyben az *orcáz* ige előfordul, Faludi Ferencről való, ezután az igealak valószínűleg kihull a használatból. Már Balagi szótára kihalt szónak minősíti. A nyelvjárások megőrizték az *orcáz* nyomait; így pl. a *megarcol* formában később is adatható. A kor szóhasználatában ugyanilyen gyakori a szinonim *pirongat, dorgál* is, de egyéb formákkal is variálták: **Mindeneket fedd, rág, nyelvvel rongál** (NySz.) Pázmánynál rendkívül gyakori az *orcáz* ige, a 'pirongat' jelentés mellett az egyébként szokványos 'kendőz' értelmet nem találjuk. Magát az *orca* főnevet is sokféle jelentésben használja: mint az ember, az emberi jellem metaforikus megfelelőjét pl. **Micsoda orcza tehát, mely nem általlya a Górgók paiffa-alá tozfnia a Lutherista-fágot?** K 168; de egyes emberi tulajdonságokra is rávilágíthat egy-egy jelzős szerkezettel vagy összetétellel; pl. a tiszta orcával mond valamit (Pázm. 217.) nála őszinteséget jelent, a *nagy, szemtelen eb-orca* már a tipikusan pázmányi maró gúny felé mutat, amilyen például a következő mondat: **temérdek-orczájú Tanítók, úgy-mint Magyar István, és egyéb jó-fültek, nagyon púposkodnak** K 163.

A *pofa* főnév -z képzős származéka ebben a korban még nem szakadt el az eredeti 'arc'jelentéstől, a 'pofoz' értelemben használják: *hazuttollyák, és pofozzák magok a Lutheristák* K 286; noha az igének érezhető némi átvitt jelentésárnyalata is – már az idézett Pázmány-példában is – s a következőben úgyszintén: **Gyakran pofázza és üstöközi Calvinus a lutheristákat** (NySz.). Pázmány ugyanilyen kontextusban és célzattal használja az *üstököz* és a *nyakaz* igét is.

A *sarok, sark* > *sarkal* képzésnek a korszakban a maitól eltérő jelentése alakul ki, a 'követ', illetve a 'megfog, megragad': **Sarkalta mindenkoron az satan az Christust** Bornemisza: Préd. 23b. Gyakran azonos szöveggörnyezetben említik az *in* testrésszel: pl. **Itt is inokban legyünk és megsarkallyuk őket** Pázm.: K 125, amelynek *inal* igei formája szinonim jelentésű: **Igy sok veszély inal minden boldogságot** (NySz.).

A *talpal* igének 'gyalogol, jár' jelentése mellett egy szokatlan és rövid életű átvitt értelme adatható a Bécsi kódexből, mégpedig a 'letipor, tönkretesz' – későbből már nem találunk rá adatot.

A 'testrés, végtag' jelentésű *tag* szónak viszont széles körben használatos a *tagol* képzett formája 'megver, ütlegel' értelemben: **Mit mivel azzal, aki tagollya, sébesíti, öli, fosztya attya-fiát** Pázm.: Préd. 19.; **Vasvefzszóuel egéfsz tefsteket fzőrnyen el-taglották** K 540.

Ebbe a szócsaládba tartozik még az *öklel, öklöz* is, melynél az eredetileg ökölrel való döfésszerű, szúrásszerű ülésre utaló szót használták a fegyverrel, szarvval való szúrás, döfés, illetve a bajvívásbeli öklelés jelölésére (vö. TESz.).

Szintén negatív emberi tulajdonságot fejez ki a vizsgált korszakban népszerű *agyarkodik* ige, amelynek – akárcsak a szóhasadással létrejött *acsarkodik* igének – az a szemléleti alapja, hogy 'villogtatja a fogát', s ebből az eredetiből lett a 'zúgolódik, morog' jelentés. Forró Pál Nagy Sándor-históriájában ezt olvassuk: **Sándor haragjában azon agyakordván, hogy kezeikből kapnák ki a győzelmet** (Curt. IV.) Tinódi is gyakran él e motivált szóalakkal: **Tin köztetők csak dűlátok, fosztátok, egymásra kegyötlen agyarkodátok** (NySz.). Az *agyar* szónak más képzett formái is élnek e korban: *agyargat, agyarol, agyarkodás*.

A keményfejűség, macacsság szemléltetésére a *nyakas, nyakaskodik* korán kialakul nyelvünkben. A feltűnően erős, vastag nyak egyben nagy testi erőt is jelentett, aminek természetes velejárója volt a nagy akaraterő, a macacsság. Hasonló típusú jelentésátvitel található a latinban, angolban, németben. Pázmány korára a származékok már felvesznek egy fokozottabban pejoratív jelentést, ezt látjuk a következő idézetben: **A mit mondott vala Moyses, amaz nyakas és majd mindenkor bálványozó telebögyös Israel-felől** (NySz.). Ebben a mondatban a *telebögyös* összetétel *begyes* utótagja ugyanilyen képzésű és 'kevély' jelentésű.

A *nyakaskodik* ige is főként rosszalló értelemben használatos. Pl. **Megnyakaskodott benne a nyavalya**.

A *szívesít* ige a kor szóhasználatában a bátorság, a lelkesedés szinonimája: **A jó nyelv ha biztat, szűvesít, ha bátorít, vigasztal** – írja Pázmány (Préd. 809). Hogy a szív a bátorság, a merészség jelölője, bizonyítja a számtalan korabeli összetétel és frazéma; pl. *kész-szívű, kemény szívű*; de *asszonyoszívű, nyúl-szívű*, sőt *pacal-szívű* katonáról olvasunk az egyik helyen (NySz.).

Úgyszintén e jellemvonás igen érzékletes körülírását találjuk Gyöngyösinél a *marok* testrésznév felhasználásával, amelynek egyébként nem alakult ki átvitt értelmű képzett formája, de az alábbi szólás kontextusában mégis metaforikussá válik: **A magyar közmondás szerint, gyakran a markában kelleltett a lelkét hordozni a gyakor veszedelmek között** (NySz.).

Hasonlóan gyakori a *homlok* szó frazeológiai beépülése is; pl. **Vakmerő homlokú ember** – a bátor ember; és megtaláljuk több mai szólásnak a ko-

rabeli elődjét: pl. a **Homlokára van írva Faludinál: Homlokán ne hordozza, és semmi uttal ne kérkedgyék vele** (NySz.), vagy a gögösen viselkedő emberre mondott: *Feltörli a homlokát* Pázmánynál: **homloka-feltöröltt, alávaló értelmű ember** ŐL 18.

2.5. Az érzelmek minél hívebb megragadása is gyakran történt antropomorf típusú igékkel. BÜKY Béla a pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétegeit vizsgálva megállapította, hogy az érzelmi tevékenységek központja többféle lehetett a régiségben: a lélek, az elme, de elsősorban mégis a szív. (vö. BÜKY 1986; 128).

Anyagunkban számtalan adatban jelentkeznek a különféle képzések: *szíves, szívéskedik, szível' szívére vesz'* stb. A korabeli szövegekben azt tapasztaljuk, hogy konvencionálissá vált a szemhez és a szívhez kötődő érzelmi és más tevékenységek következetes szembeállítás, illetve összefoglaló kihangsúlyozása. Pl. **Ha sziaia felebarattyauaual szol is, de szíue penzeuel beszel** – írja Bornemisza Péter (NySz.); vagy már a Vitkovits-kódex egy helyén: **Mindenkoron wtet zauaual es ziuuel dyczeriem** (45). Pázmány így jellemzi a hízelkedő embert: **nyelve mézzel és tejjel foly, de szíve sokszor epével teli** (Összes m. 971)

Az *epeség* már a XVI. században 'bánat' jelentésű, majd a 'lelki keserűség', a 'harag' értelmet veszi fel az ízézet közvetítésével, valamint annak az általánosan elfogadott hiedelemnek alapján, miszerint az ember haragját a szervezetben felszaporodó epe okozza. Egy tipikus előfordulás Pázmánynál: **Ugyan nagy epeséggel vitattya az Luther K 167.**

Az *epéskedik* szóalak először Káldinál fordul elő, jelentése azonban nem tisztázható egyértelműen, a 'gúnyolódik' értelmet a TESz. csak a nyelvújítás utánról rögzíti.

Az *érzelmek, indulatok* kifejezésére a vizsgált korszakban mindenekelőtt a *gyomros ~ gyomroskodik* képzés szolgált. LOVAS Rózsa a következőképpen indokolja e szavak ilyenféle használatát: „a szólásmód eredetét abban az elhomályosult néphitben kell keresni, hogy a harag, a büszkeség, gyűlölet, s így talán egy lélekrész székhelyének a gyomrot tekintik” (LOVAS 1930; 359). Korabeli adataink is ezt bizonyítják: **Gyomrából gyűlöli** (NySz.); **Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek** (NySz.) s egy Pázmány-adat: **én velem el nem hiteted, hogy gyomrodból** – tehát 'meggyőződésből' – **szólasz.**

A hitviták kedvelt kifejezése a *gyomroskodik* ige, felekezeti hovatartozástól függetlenül néhány szerzőnél hirtelen nagy gyakorisággal fordul elő, majd a XVII. század után visszaszorul a használatból, a szótárak némelyike még feleveszi, a tájszótárak ma már csak a *gyomroz* formát adatolják, BÁR-CZI Géza szófejtő Szótára is a XVII. századra vonatkoztatja. Pázmány egy helyen az igét még egy különös szinonimával is megtoldja: **De nem kell az ő finnyás gyomroskodásokkal gondolni, ám zúzoskodgyanak K 273.**

A *zúzoskodik* azért is különös, mert ezt az adatot ismerjük egyedül – Pázmány egyik ellenfele használja a *zúzos* melléknevet, szintén ’dühös, haragos’ jelentésben – s a szerző minden bizonnyal állati testrésznéből képezte ezt a pejoratív átvitelt, hiszen emberre vonatkoztatva a zúza csak a kései XIX. században vált az érzelmek, indulatok átvitt értelmű központjává, s akkor is csak főként a népnyelvben.

Tolnai István, Pázmány egy másik felekezeti ellenlábasa még tovább megy a szemléltető igehasználásban, szaporítva ezzel a szinonimák sorát: **Semmit azoknak gyomroskodások és az égh ellen való kérdések nem árthat** (NySz.).

A vizsgált periódusban az *orrol* igenek rendkívül sokféle jelentésárnyalata él, többek között a ’dühösen elutasít, megvet’ értelem következtethető ki; pl. Tinódi egyik sorából: **Ők ott alattoba sugna [!] bugnak vala, hogy bőlcz vezerec nincz, aszt ők orrollyác vala** (NySz.) Pázmány is az orr testrészhez köti a mértéktelen düh manifesztálódását: **igen orrában dagállya** ÖL 148.

2.6. Számos antropomorf jelentésátvitel nem sorolható be az eddig tárgyalt fogalomkörökbe. A testrészek már említett hierarchiájának alsóbb rétegeiből valók ezek, a vizsgált korszakban is főleg pejoratív értelemben használatosak, a különbség a mai nyelvhasználathoz viszonyítva talán csak annyit, hogy ekkor még kevésbé tabu-jellegűek.

A *farol* ige kizárólag negatív kontextusban jelenik meg, már Heltainál: **Híni kezdé az wrakat az hadba, de az urac faralni kezdénc** Cron. 48. Ismeretes még a *farogat*, *fartol* képzés is.

A *fenék* szóból származó *megfeneklik* igeekötős ige a XVII. század közepétől adathozható, már ekkor pejoratív jelentésárnyalattal: **A hagymázos főben bokroson feneklik meg a bolondság** (NySz.).

A has testrésznév igei származékai ma már kivétel nélkül valamilyen becsmérlő szándékú megnyilatkozásban fordulnak elő. A *hasasodik*, *hasasul*, *hasasít* igeik jelentése Pázmány korában a fiziológiai megjelölésen túl még nem hordozott minden esetben rosszálló célzatot, de a hasonlóságon alapuló szemlélet hamarosan kialakította azt. Ezt látjuk már Pázmány egyik adatában: **Chak igen kicsinyen maradna potrohos rút könyve ha effélével nem hasasítaná** (NySz.). A *hasas hazugság* típusú jelzős szerkezet, vagy a *haspók* összetétel már egyértelműen a lekicsinylő, negatív jelentés felé mutat. Pázmánynál különösen sokszor megjelenik a *hashizlaló vász* [’madárijesztő’] szerkezet: *haszontalan herék*, és *has-hizlaló váfzok* a’ *Luthero-Calvangelicus Kiáltók* K 145.

Gazdag képzett szócsoportja alakult ki a *köröm* szónak is. A *körmölnek* ebben a korban még csak a ’karmol’ jelentése található, különféle variánsokban: *körmoz*, *körmécsel*, *körömcsél/körömzsél*; átvitt jelentésben azon-

ban már használják, így Pázmány: **Ne botsássuk boszszú-allásra és körömselésre akaratumkat** Préd. 1060. A *körömös kéz* szerkezet kontextustól függően eltérő értelmet nyer: pl. a **Körömös kézzel ne nyúlj hozzá** szólas azt jelenti, hogy a nehéz munkának neki kell veselkedni; míg Pázmány gyakran írja körül felekezeti ellenfelét a következőképpen: **Böcsületlenül, körömös és szennyes kézzel nyúltak az szent íráshoz K 452**. Úgyszintén nála találjuk a *hamisság körme* szerkezetet is.

A vizsgált korban előfordulnak olyan mellérendelő összetett szavak, amelyek eltérő pozíciójú – hierarchiájú – testrésznevekből tevődnek össze. Laza szerkezetük lehetővé teszi, hogy mindkét tagjuk toldalékolható legyen, s jelentésük többnyire még az eredeti, konkrét. Pl.: **Agyba-főbe, nyakon-szirton rút vereségekkel tagoltatá magát**; Pázm. K 450; **Hanyat homlok orczayara borwla** Pesti: ÚjTest. 59; **Azután azt kíváná, hogy nyakra-főre vesse magát a szentegyházról** (Összes m. 768).

A kor sajátos jelzőinek sorából különleges átviteli módja miatt ide kíváncozik a *kezes-lábas* is; pl. Pázmánynál: **Kezes labos szitkok és hazugságok** (NySz.); de használatos a *fej* és a *láb* szavak összekapcsolása is egy szokatlan asszociációjú szerkezetben: **hihetetlen, hogy isten az ecclesiában semmi módot nem hagyott volna, hanem mint fejetlen lábakat bizonytalanságra eresztette volna fiait K 605**. Itt is megtaláljuk az állati testrészek emberre vonatkoztatását: **Büszke, de fülig-farkig adós** (NySz.).

3. E vázlatos fejlődésrajzból látjuk, hogy Pázmány Péter korában nagy mértékben fokozódik az antropomorf típusú igék használata. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy tömör, szintetikus, kifejező erejük, mai szemmel talán naturalisztikusnak tűnő hangulatuk megfelelt a vitázók nyelvi felhangoltságának, és főként a kitűzött célnak minél élesebb, maróbb gúnnyal visszavágni a felekezeti ellenfélnek, de egyben meggyőzni és megőrizni a hallgatóság/vagy az olvasók táborát, hiszen jobb híján a szó, a nyelv a fegyverük.

Végül álljon itt – mintegy szemléltető összefoglalásként – Pázmánynak egy jellegzetesen gunyoros-szarkasztikus, indulatoktól túlfűtött mondata a Kalauzból: **cfuda, ha az esteli cféppel-cfapot Saxoniai italtúl nem éme lyget gyomra, nem fuftölgöt agya, nem kérödöt torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomrofkodva irkált (171)**.

Felhasznált irodalom

Büky 1986: Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókinccs korai rétege a magyarban. Bp., Akadémiai Kiadó

D. Bartha 1958: D. Bartha Katalin: Magyar történeti szóalaktan. A magyar szóképzés története. Bp., Tankönyvkiadó

Hadrovics 1992: Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan. Bp., Akadémiai Kiadó

Lovas 1930: Lovas Rózsa: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához. MNy. 26., 286–297., 359–365. o.

Tompa 1961: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere I–II. Bp., Akadémiai Kiadó

Velcsov 1970: Velcsov Mártonné: Egy szócsoport vizsgálatának tapasztalatai. Nyelvészeti Dolgozatok, JATE, Szeged

A FELTÉTELES MÓDÚ IGEALAKOK IDŐVONATKOZÁSAIRÓL ZAY FERENC EMLÉKIRATÁBAN

(Egy olvasó töprengései)

CSORBA BÉLA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

ZAY FERENC ÉS MŰVE

Zay Ferenc szerémségi származású birtokos család sarja, 1498-ban, más adatok szerint 1505-ben született és 1570-ben húnyt el. Élete gyermekkorától kezdve az oszmán félhold elleni küzdelem jegyében telik. Már fiatalon huszárkapitányi rangot szerez, később a naszádosok főkapitánya lesz. Részt vesz a mohácsi csatában. Változatos katonai és diplomáciai pályát fut be: Eger majd Szolnok várkapitánya, megyei főispán, felső-magyarországi generális... Mint Ferdinánd király elkötelezett híve 1555-ben Verancsics Antallal diplomáciai úton Konstantinápolyban jár. Tíz évvel halála előtt a király bárói rangra emeli. Harminchét levélnyi emlékiratát követtársa kéziratái között találták meg, s először Verancsics összes munkáinak második kötetében nyomtatták ki, 1857-ben. A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik. A memoárt, melynek címe az 1980-as újrakiadás óta szakmai körökben közismertnek számít – **Az Lándorfejérvár elveszésének oka e vót és így esött** –, Zay feltehetően az 1500-as évek derekán írta, s benne, mint azt a beszédes cím is elmondja, Nándorfehérvár, azaz Belgrád 1521. évi pusztulását és annak magyarországi politikai és részben diplomáciai előzményeit beszéli el – ha hitelt adunk a történészek mai álláspontjának – tendenciózusan, erősen Szapolyai-ellenes élel.

Zay Ferenc humanista műveltségű, udvari körökben is forgolódó, idegen nyelveket ismerő főúr volt. Mondatszerkesztésére, stílusára minden bizony-

nyal hatással lehettek latin nyelvi minták is, mindezt azonban elhomályosítja az általa magátólértetődő könnyedséggel használt egykorú beszélt nyelv vérbő elevensége. A humanista indíttatás mellett mélyreható kapcsolatai voltak a reformáció szellemi vezetőivel. **Szakály Ferenc** említi, hogy pl. Philipp Melanchtonnal is levelezett.¹

A kor – a megdöbbentő pusztulás és a szinte mindent átható katasztrófa-hangulat ellenére – kedvezett a magyar anyanyelvű műveltség kibontakozásának és fejlődésének. A XVI. században **még és már** elevenen ható két nagy szellemi irányzat, a humanizmus és a reformáció egy valamiben vitathatatlanul konvergens volt, ez pedig a magyar irodalmi nyelv megteremtésének elodázhatatlanul fontos **igénye**. Mint tudjuk, a későbbi századok egységes irodalmi normájához mérhető irodalmi nyelvi standard nem született. Ezt az ország politikai, vallási és gazdasági dezintegrációja, mesterséges széttagoltsága és az ország területén folyó szinte állandó hadviselés eleve lehetetlenné tette. „Ahány szerző, annyiféle írott nyelv” – jellemzi a XVI. század első évtizedeinek állapotait **Bárczi Géza**.² Magától értetődően a magyarul író szerzők a saját nyelvjárásukon szólaltak meg. Ez a helyzet az írástudók kommunikációja során fokozatosan változott meg – szinte féltudatosan –, egyfajta nyelvjárás-felettséget eredményezve, amely azonban továbbra is bőven táplálkozott egy-egy szerző saját dialektusának forrásaiból. Bárczi szerint „a XVI. században **nem csupán egy** ilyen nyelvjárás fölötti nyelvváltozat van, hanem több”. Majd hozzátézi: „Legfontosabb az, amely a keleti és észak-keleti területeken alakult ki, ettől némiképpen eltér az északi vidékek írott nyelve, ismét más a hódoltság erősen ö-ző nyelvváltozata.”³ Zay Ferenc minden kétséget kizáróan ennek az erősen ö-ző nyelvváltozatnak a képviselője, vagyis a szerző az emlékirat megírása során a dolgok legtermészetesebb rendje szerint annak a vidéknek a magyar nyelvén írt, amelyet a legjobban ismert, hiszen maga is szülőtte és felneveltje volt. Mondatszerkesztésén – különösen többszörösen összetett mondatain és előszeretettel alkalmazott körmondatain – töprengve arra a talán nem egészen felületes következtetésre kell jutnunk, hogy Zay Ferenc stílusa nem kis mértékben a latin nyelvű magyar humanista prózairói hagyományokhoz igazodik.

A FELTÉTELES MÓDÚ IGEALAKOK SZEREPÉRŐL ZAY PRÓZÁJÁBAN

Mai nyelvünkben a feltételes mód jele a **-ná/-né**, amely történetileg egy mozzanatos igeképző és egy igenévképző csatlakozásából keletkezett. Ómagyar alakja még **-nej** volt, de szabályos hangtani fejlődés eredményeként a XVI. századi magyar nyelvben már általános a ma is használt forma.

Alaktani tekintetben a feltételes módnak – akárcsak ma – Zay korában sincs jövő, csupán jelen és múlt ideje, noha természetesen a jelen idő szükség esetén vonatkozhat a jövőben bekövetkezni vélt vagy óhajtott cselekvésre, történésre stb. is. Zay a feltételes mód múlt idejének kifejezésére – hangtani eltérésekkel – ugyanazt az összetett igealakot használja, amelyet ma is használunk.

Példák:

– *feltételes mód jelen idő*: tennik, adnák meg, veszne el, oltalmazhatná, hadakoznék, viselnének...

– *feltételes mód múlt idő*: mondta vóna, meghallották vóna, megholt vóna, látta vóna...

Berrár Jolán a következőket írja: „A XV–XVI. századi emlékeink igen sokféle összetett igealakot használnak egyrészt a múlt idő árnyalására, másrészt, hogy a feltételes és felszólító módú alakoknak is többféle idővontatkozást adjanak. Ilyen összetett igealakok már legrégebbi szövegemlékeinkben is előfordulnak. Keletkezésükről különféle vélemények vannak. Valószínű, hogy széles körű elterjedtségüket a latin idővonzatok pontos követésére való törekvés elősegítette, de hasonló összetett igealakok más finnugor nyelvekben is vannak.”⁴ Mármost ami Zay Ferencet illeti, meg kell állapítanunk, hogy túlnyomórészt háromféle összetett igealakot használ a régmúlt (várja vót, várta vót) és a feltételes módú múlt idő (várta vóna) kifejezésére, azonban ezen összetett igealakok megterheltsége igen nagy. Ugyanakkor, mint majd arra alább kitérek, a feltételes módú igealakok (függetlenül attól, hogy összetett vagy egyszerű formákról van-e szó), igen változatos, árnyalatokban gazdag idővontatkozások kifejezésére alkalmasak.

Mielőtt azonban erre rátérnék, két, Zay szövegében is szokatlan, úgynevezett analogikus feltételes módú igealakot szeretnék bemutatni. A könyvebb megértés kedvéért a példákat a szövegkörnyezetükkel együtt közlöm.

1. „Kit midőn a törek császár meghallott vóna, választja ő es az ifjú királyhoz két főemberét követségen, kiket csausoknak szoktak hínya, kik által ő es az atyjával való békességet **megújítanája**. És hogy örök békesség lenne mindörökké a jüendő terek császárok között es az jüendő magyari királyok között, kíván vót es kéret vót az országtúl adót.”

2. „Kezdk fogdosni nagy sok ígirettekkel es fogadásokkal ... jüendőre hogy mind úrrá tennik, csakhogy a házat adnák meg, hogy ne veszne el, **takarnáják meg** idején.”

A két igealak:

megújítanája;

takarnáják meg.

Jelentéstanilag mindkét esetben a cselekvés jövőbeni megtörtésének óhajtásáról van szó, sőt, valójában többről is a pusztán óhajnál: a jövőbeni cselekvés akarásáról (megújítanája), a második példában (takarnáják meg) határozott imperatívusi felhanggal. A „békességet megújítanája” kifejezést ma körülbelül így adnánk vissza: „a békességet meg kívánná (v. akarná) újítani”. A „házat ... takarnáják meg” szókapcsolat némi magyarázatra szorul. A ház (vagyis a vár) megtakarása alatt annak megoltalmazását, megvédelmezését kell értenünk. A kifejezés mai szóhasználattal kb. annyit tesz: „a házat (várat) meg kellene takarni (óvni).”

Zay analogikus feltételes módú formái a laikus olvasó számára felfoghatók úgy is, hogy „képletük”: IGEKÖTŐ + FELTÉTELES MÓDJEL + SZEMÉLYRAG, vagy IGETŐ + FELTÉTELES MÓD JELE + FELSZÓLÍTÓ MÓD JELE + SZEMÉLYRAG. Az első esetben a személyrag **-ja** illetve **-ják** volna, a másodikban **-a** illetve **-ák**. Természetesen mindez csak hipotézis, annál is inkább, mert az első példa esetében aligha lehet arról szó, hogy a feltételes mód jele egy felszólító módjelű **-j**-vel egészült volna ki, hiszen a **megújítanája**, noha harmadik személyben, magára a cselekvőre (a török császárra) vonatkozik. A felszólító mód használata ebben a szemantikai összefüggésben tehát teljesen abszurd volna. Azonban némileg más a helyzet a második példában, lévén hogy nem tudjuk, a jövőbeli szükségességnek vélt (feltételezett) cselekvésnek kik az igazi alanyai, potenciális véghezvivői. Vajon azok-e, akiket Zay idéz, vagy akiket az idézetek megszólítanak? Valószínűleg ez az ambivalencia teszi lehetővé, hogy a **takarnáják meg** igealakba beleérezzük a feltételes mód mellett az imperatívust is!

Bárczi a nyelvtani szerkezet változásait vizsgálva egyébként megállapítja, hogy az analogikus feltételes módú alakok az ómagyar korszak vége felé alakultak ki, majd fokozatosan eltűntek a használatból. Ezt igazolja az a tény is, hogy előfordulásuk Zay emlékiratában inkább ritkaságnak, mintsem tipikusnak mondható.⁵

VAN-E A FELTÉTELES MÚLTNAK SZEMANTIKAI VETÜLETE?

Igazat kell adnunk Békési Imre professzornak, amikor – teljesen más megközelítésből, mint az enyém – a kérdésre igennel felel. Példánk esetében ez a kérdés azonban mindenekelőtt Zay Ferenc és az idő problémájaként vehető fel.

Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esött ezzel a remekbeszabott mondattal kezdődik:

„Midőn László király látta vóna, hogy ő hadakozással és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatná, ő maga es nem arra való vóna hogy hadakoznék, az magyari urak es kedig (kikkel ő semmit

nem bírhat vala) nem az ország oltalmára **viselnének** gondot, hanem ki-ki mind az ő maga hasznát **keresné**, és egymást gyűlöléssel és háborúval **kergetnék**, és ezalatt a török naponként **hatalmazzák**, és az végvárakba mind Bosznába a mind Horvátországba és Tótország végébe sokat **elvelt vóna**, kiket király csak költséggel sem tarthat vala az magabíratlanságtúl, gondolta azt magába, hogy ő az törökkel frigyüt tegyen és megbékélték vele.”

Kilenc feltételes módú igealakot találunk a szövegben! Aligha kétséges, hogy meghatározó szerepük van a mondat szemantikai struktúrájában. Ha alaposabban megvizsgáljuk ezeket az igéket, akkor az idősíkok különleges, mesteri – ha úgy tetszik, „modern” — váltástechnikájának sajátos Zay Ferenc-i módszerét fedezhetjük fel. A kiindulópont az elbeszélő szempontjából a múlt: az az idő, „midőn László király **látta vóna**”. Ebben a feltételes módú összetett igealakban nemcsak egy múltbéli állapot fejeződik ki, akkor a szerző írhatta volna azt is: **látta vala** – mégsem ez történt. A feltételes mód itt azt a bizonytalanságot is kifejezi, amely immár nem az elbeszélő, hanem a cselekvő („László király”) jövőre vonatkozó attitűdje. A **megoltalmazhatná** egyértelműen jövőre irányuló, amennyiben jövőn az objektív lehetőség lehetőségességét vagy annak hiányát értjük. Erről az idősíkról vissz bennünket vissza a „nem arra való **vóna**” a jelenbe, hogy azután a „**viselnének**”, „**keresné**”, „**kergetnék**”, „**hatalmazzák**” időbeli ambivalenciájával egymásba csúsztassa a jelent és a jövőt. Például azt, hogy „ezalatt a török naponként **hatalmazzák**”, egyaránt érthetjük a jelenre vonatkozó feltételezésnek és a jövőre vonatkozó bizonytalanságérzet kifejeződésének. A kört a „sokat **elvelt vóna**” zárja le, visszacsatolva a cselekvéssort a múlt időbe.

Hogy az írói stílus plasztikusságának kifejezetten a javára válhat a feltételes mód használata, azt az alábbi, egyszerű példa is illusztrálja:

„Császár mindjárt az Száván általköltözik minden hadával, akivel ő vót, hogy Magyarország felől es megszállja, mert onnét jobban **törhetné**.”

A befejező tagmondatot, ha Zay Ferenc ma élne, így írná: „mert onnan jobban **törheti**”. Mennyivel pontosabb viszont az eredeti! Kifejezi a császár szubjektív szándékát, óhaját, ugyanakkor a bizonytalansággal elegy reményt is, hogy a tervezett cselekvés (a vár ágyúkkal történő lövetése) biztos megvalósítható.

A következő példát vizsgálva viszont egyfajta „utóemlékezet” tanúi lehetünk, azaz a régmúlt idő reminiscenciáinak a kifejezési eszközévé válik a feltételes módú múlt idejű összetett igealak:

„És midőn **meghallották vóna**, hogy a császár **megholt vóna**, és mást **tettek vóna** császárrá... mind orrokat, fölökét elmetélvén olyan megtagolván és rútítván a Dunán Fejérvár alá bocsátják, kiket onnét Szenderőre kísértetnek alá.”

Máskor viszont a feltételes módú jelen kifejezetten jövő időre vonatkozó felszólító módú üzenetet közvetít:

„Mely köeteket, meghagyja császár, hogy levágnák, és a Dunába vetnék, hogy az ő kisebbségére ne éljenek.”

Talán az ilyen típusú példákban domborodik ki leginkább – mennyiségiileg is –, hogy a feltételes mód latinus használata milyen erősen rányomta bélyegét Zay írásművészetére.

Úgy érzem, nem szentségtörés, ha írásom végén ismét a történeeszt idézem. Szakály Ferenc, mert róla van szó – miközben igen szigorú bíró Zay Ferenc történelmi tényiszteletét illetően –, kifejti, ha irodalmi alkotásként tekintünk az emlékiratra, akkor „úgy fogjuk találni, hogy az író nem összezavarja az időrendet, hanem gyakorta tudatosan manipulál vele, miközben ügyesen mozgatja egymásba az idősíkokat.” Ez a megállapítás mindenképpen telitalálat, még ha tudjuk is, hogy írója nem a grammatikai és a szemantikai idősíkok, hanem az annál jóval nagyobb tartalmi tömbök, vagyis az úgynevezett objektív történelmi idő összezavarására és egymásbacsúsztatására gondolt.

Az idő relativizálásának módszere azonban – mint arra néhány példán kísérletet tettem rámutatni – kifejezésre jut Zay Ferenc művének mikrorészleteiben is, s összefüggésbe hozható a középkori írott nyelv latinos normáinak követésére tett igyekezet mellett – a tárgyilagos írói nézőpont és a szenttelenségre törekvő stílus kialakításának alkotói igényével is.

Jegyzetek

¹ Szakály Ferenc: Nándorfehérvár 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc: Az Lándorfejírvár elveszésének oka e vót és így esött. Bp., Magyar Helikon, 1980

² Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 528. o.

³ i. m., 529. o.

⁴ i. m., 420 o.

⁵ Ez az analogikus újítás Bárczi szerint a XV. századtól kezdve vált divatossá, s a XVII. században tűnt el véglegesen, lásd i. m., 515. o.

⁶ Szakály, 85–86 o.

A PALICSI BÖGE NEVÉNEK EREDETÉRŐL

HOVÁNY LAJOS

Építészmérnöki Kar, Szabadka

Az irodalom táj-, illetve vízügyi szakszóként ismeri *böge* szavunkat. Jelentéskörének és bácskai jellemzőinek áttekintésével arra keressük a választ, miért és mióta nevezik a magyarok *Bögének*, a délszlávok meg *Bege*-nek a Palicsi és a Ludasi tavakat összekötő csatornát?

A *böge* szó – írta többek között a Magyar Nyelv 1915-ös évfolyamában Bogdánfy Ödön – megrekedt vizet jelent, olyan medret, melyben a víz áll vagy lassan folydogál. „Legelőszőr Vedres Istvánnak: A’ túl a’ tiszai nagyobb árvizek eltéríthetéséről egy-két szó (Pesten, 1830) című értekezésében olvastam. Itt Vedres az 1816-iki tiszai árvíz leírásában többek közt a következőket mondja: Szegedről a kikindai vásárra hajókon mentek a kereskedők és mesteremberek s onnát a’ Böge-tsatornáig szabadon lehetett mindenfelé tsoznakázni. E mondatból az tűnik ki, hogy a Béga és Böge szó egyet jelent. Boldogult Péch József, ki valaha a Béga-csatorna mérnöke volt, említette, hogy a *Béga* mentén szokásos szólás: Menjünk fürödni a Bögébe, csónakázzunk a Bögén stb. Egyes régi térképeken (...) a Béga Bege néven szerepel. (...) Egyébként nemcsak a Béga szerepel Böge vagy Bege néven, hanem más eldugult vagy lassan folyó víz is. Ortvay (I. Magyarorsz. régi vízrajza I. köt., 117. o.) Anonymus Beguey-ét, mely szintén a Bégát jelenti (...), a görög *pege* forrás, patak, csermely szótól származtatja

Újabbán *böge* szóval a hajózó csatornák két-két vízlépcsője közötti szakaszt jelölik. Sőt, ha a folyókat duzzasztógát és cege (Bogdánfy Ödön meghatározása szerint vízen való átkelőhelyet, vagy vízrekeszketek jelent – HL) segítségével lépcsőzik és mesterséges úton hajózhatóvá teszik, vagyis, mint mondani szokták, csatornázzák, két-két vízlépcső közötti folyószakaszt is *bögének* neveznek. A szó tehát újabb használatban a hajózás szá-

mára *mesterségesen elrekesztett* vizet jelent, s a francia *bief*-nek, a német *Haltung*-nak felel meg. A *böge* szó ebben az értelemben a múlt század 80-as éveiben kezdett elterjedni; én a Hajózás a szárazföldi vizeken című munkában (a M. Mérn. és Épít. Egylet kiadványa, 1885) bukkantam reá először.” (i. m., 452. o.) „Mindezekhez – írta 1981-ben Vágás István a Hidrológiai Közlönyben – ... annyit fűzhetünk, hogy a csege szó kiveszett köznyelvünkéből is, műszaki irodalmunkból is, bár a Magyar Nyelv Értelmező Szótára még, mint régiest, említi. Bonyolultabb a *böge* szó sorsa. Ezt szakmai gyakorlatunk és szakirodalmunk mindmáig használja, bár az Értelmező Szótár nem tartalmazza. Igaz az is, hogy a nagyközönség, sőt a vízügyi szakemberek jórésze nincs tisztában az értelmével, és szükség esetén hosszasan magyarázni kell, mit is jelent a *böge* szó voltaképpen. Érdemes-e ezért a *böge* szó használatát erőltetnünk, s nem lenne-e helyesebb az azonos értelmű, de mindenki számára érthető *medence*, *tartály* vagy *duzzasztótér* szavakkal helyettesítenünk?”. Ugyanezt az 1988-as (V. Nagy Imre–Kertai Andor: Vízgazdálkodás Műsz. Ért. Szótár 67–68.) köz.vízügyi szótár is meghatározza: „*böge* a vízlépcsők feletti duzzasztott folyó- vagy csatornaszakasz. Felső határa a duzzasztási határ vagy az adott vízlépcső feletti vízlépcső”. Mint látható, a vízepítő szakma a „megrekedt vizet..., vagyis jobban mondva olyan medret, melyben a víz áll, vagy lassan folydogál” jelentésű *bögét* az 1880-as évektől „a hajózható csatornának két-két vízlépcsője közötti szakasa” vagy „a vízlépcsők feletti duzzasztott folyó- vagy csatornaszakasz” értelemben, ha nehézkesen is, de mindmáig használja.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1967) a „bizonytalan eredetű” *böge* szót a „folyó medrében levő gödör; ... örvény; ... sárral, vízzel telt gödör; ... pocsolya” jelentésű *göbe* egyik változataként tartja számon. A Szarvas Gábor- és Simonyi Zsigmond-féle Magyar nyelvtörténeti szótár (1889) is ismeri a ’tó’, ’vizesárok’ jelentésű *göbét*. Az Új magyar tájszótár (1979, 1988) a ’gödör, mélyedés, amelyben az esővíz kisebb tavat alkotva összegyűlik’ jelentésű *bögét* a *bögő* (’patak, keskeny csatorna’), *göbe* (’gödör’, ’patak’, folyó medrében hirtelen mélyülő rész, víztől vájt ’mélyedés’, ’mély víz’, ’nagy állóvíz’), *göbö* (’gödör’, ’a folyó mélyebb helye’, ’mély víz’, ’kiapadt vízmeder’), *gübü* (’gödör’, ’a folyó mélyebb része’) szavakkal hozza kapcsolatba. A ’gödörös patak- v. folyómederrész’ jelentésű *göbét* az Erdélyi magyar szótörténeti tár (1984) is ismeri. Tehát, a köz-, illetve a tájnyelv a *bögét* különböző hangalakokban általában véve úgy ismeri, mint a lassan folyó vagy pangó vízű vízfolyás-szakaszok olyan jellegzetességét, ahol ’gödör’, ’örvény’ van, azaz ahol a ’mederben hirtelen mélyülő rész, víztől vájt mélyedés’ figyelhető meg.

A *böge* szó a *bega folyó* nevével is kapcsolatba került. A legrégebb ismert névalak – olvasható a Földrajzi nevek etimológiai szótárában – a ma-

gyar régi nyelvi Begej forma (>szb.–hv. *Begēj*), amelyből a *Bega* ~ *Béga* (>román *Bega*, német *Bega*) latinositással keletkezett. Etimológiája bizonytalan. Némelyek a magyar régi *Bege* személynévvvel, s azon keresztül a *bő* köznévvvel kapcsolják össze. Vuk Stefanović Karadžić 1852-ben kiadott Srpski rječnik-je is ismeri a *begej* fogalmát: a *Bega* névével hozza összefüggésbe. Úgy a *böge*, mint a *begej* ugyanazt a *Bega*-jellemzőt jelentheti.

„A *Bega* vagy *Alparszka bara*”, ami „Petrovác határa”-ban van, „is *Begej*nek neveztetik” – írja Iványi István (1889) Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtárában; ezt az 1430-ban említett „*Békatorok* vagy helyesebben *Bégatorok (a Bega torkolatá)*”-val azonosítja. De tudósít (1907) a „Palánka” közelében volt *Begei csatornáról* is. A *Béga*, illetve *Begej-bara* néven is ismert *Alpárszka-barát* Dudás Gyula (1898) mint Bács-Bodrog vármegye vizeinek egyikét tartja számon, akár az „Ó-Palánka”-nál volt *Begej csatorna-fokot*. Vajdaság helységeknek földrajzi neveiben Papp György (1982) Horgosnál a *Kis-bögét* és a *Nagy-bögét* említi, amelyek közös neve *Bögék*; az első „csatornarendszer a Réten, amely a talajvizek levezetésére szolgál. Ez a kisebb vízgyűjtőrendszer” – írja; a másodikat *Nagy-árok*nak is nevezik: meghatározása szerint a *böge*: „keskeny csatorna a földek között”. Penavin Olga és Matijevics Lajos Bácsföldvárnál (1983) a *Begejt*, másként *Nádas* teszik szóvá; ez „mocsaras, lápos, nádas terület, a Rohanczy út keleti oldalán”. Ugyanők Péterrévénél (1983) a *Bögének* ilyen meghatározást adnak: „csatorna, a Csík-eret a Tiszával köti össze”. Becse és környékén a *böge* általában véve „vízállás”-t, azaz „csatornarész”-t jelent. Kúlán (1985) Penavin Olga gyűjtése szerint a *Bögő* mellett, ami „vízlevezető árok, a Nagycsatorna két oldalán”, még a *Kisbögő* és a *Nagybögő* is megtalálhatók; az első „szennyvízcsatorna, a Kanális mellett folyik, a gyárak szennyvizét vezeti le”, a másik meg „szennyvízcsatorna, átfolyik Kúlán”. Matijevics Lajos Bácska történeti víznevei (1986) között a „Petrőctől (Bački Petrovac) keletre, az Almáska-barába” ömlő *Alparszka barát* sorolja fel, amit *Bega*, *Béga*, *Bega bara* és *Begej* néven is ismernek, valamint a *Begei-csatornát* vagy *Bega Canalt*, ami „Palánka (Bačka Palanka) határában” van, továbbá a *Böge*, *Böge Kanal* nevű *Ferenc-csatornát*, ami „Közép-Bácskán folyik át, a Dunát köti össze a Tisza folyammal”. Jelenleg tehát Bácskában a *böge (begej)* formában is „csatornarendszer”, „keskeny csatorna”, „mocsaras, lápos, nádas terület”, „szennyvízcsatorna”, „csatorna”, „vízállás”, „csatornarész”, „vízlevezető árok” jelentéssel bír.

A szabadkai *Böge-csatorna* nevére vonatkozó – tudomásunk szerint – első hír a helyben kiadott Szabadság című újságban olvasható. Lévy Simon 1883. március 18-án Nyilatkozatot tett közzé: „A Palics tavának már régebben is volt természetes, a tájékbeli lakosok által *bögé*-nek nevezett le-

folyása, a melyen a nagy vizek alkalmával összegyűlt fölös mennyiségű vizek a Ludas tóba s onnan tovább a Köröséren elfolytak.

Ezen lefolyás a 40-es évek elején némileg változott az által, hogy a város hatósága bizonyos König nevű vállalkozónak szerződésileg megengedte, hogy a neki legalkalmasabb helyen egy a Palics tavából eresztett víz által hajtandó patak malmot állítson fel, minek folytán ő a szóban forgó palicsi árkot, csatornát megásatta, s azt a víz álláshoz mérten folyton mélyítette.

Több év múlva ezen malom, midőn a Palicsi vízének gyógyhatása felismertetett, és azon körülmény is ismertté lett, hogy a malom szükségletére száraz évjárásokban a tó egész fenéig kivezettetni fog – a város hatósága által tulajdonosától megváltatott s a lefolyás a kanizsai és szegedi országutak hídjainak nivója által akként szabályoztatott, hogy vízáradásos években a károkat okozó felesleges víz elfolyhatott ugyan, de a tó részére, a netáni szárazabb évekre való tekintetből bizonyos vízmagasság mégis megtartott.

A 60-as években beállott igen száraz évek alatt a tó vize egészen kiapadt, a jártabb kanizsai országúton levő kőhidat a közönség kikezdte, anyagát elhordogatta, nyílása ép úgy mint a legnagyobb részt homokos talajon menő levezető árok menete is, szél, por, mindenféle gaz, kocsi és marhajárások által betömve, megrongálva lett a nélkül, hogy azok a hatóság által valamikor helyre állítottak volna.

Bekövetkeztek az 1870–1871 vízbő évek, a Palics tavába mindenholnan összefolyó temérdek víz a kanizsai út színe felett folyik a Vértóba onnan pedig a levezető árkon a Ludas tóba folya, de az árok betömve, behordva lévén, azon egyáltalán nem, vagy csak kis mérték folyhat el.

A víz exorbitaus módon megnő, körülönti a fürdőintézet alsó nádas épületét, kiönti a gépházat, rongálja a palicsszéli birtokosok földjeit, öleket meg öleket mos el a jó termő földből.

S hol a segítség?

Az jön mint eső után a köpönyeg 1872-ben. Nyolczvanhat városi nap-számos dolgozik a *palicsi árok* tisztításán, mint az a kitett év tavaszán 2835/polg. szám alatt benyújtott és érvényesített számlából látható.

Következnek újra szárazabb, rendesebb időjárású évek, s mintha semmi víz veszély sem lett volna, a régi nóta, régi gondatlanság újra kezdődik; a kanizsai kőhid roncsainak még a nyoma is elenyészik, a nagy erővel megtisztított árkot a szél újra behordja, a gaz ellepi, csorda, ménes, nyáj, falka keresztül töri, kocsik utat vágnak rajta.

1880. év tavaszán egyszerre megint megerednek az ég csatornái s e csatornák meg nem állnak egész a következő év augusztusáig, hozzá járul még ehhez, hogy a városban időközben foganatosított nagymérvű kövezés és

csatornázás folytán millió és millió akóval több víz folyik be a Palicsba, mint azelőtt.

Nagy a veszedelem, a palicsi árkon a víz le nem folyhat, a fennebb már érintettekén kívül, a kanizsai országút teste eltűnt a felette levő 2 lábnyi víz alatt, a közlekedés rajta megszűnik, míg 1400–1500 frtnyi költséggel új töltést nem készítenek.

S a segítség?

Az megint jön eső után köpönyegnek.

A palicsi árkot... újra nagy erővel tisztítják. Elmegy 2000 forint, a lefolyás elvan készítve, de a tóboli kifolyás mégis marad a régi betemetett állapotban.”

Így Lévay szerint a „böge-nek nevezett lefolyás” vagy másként „*palicsi árok*” „*árok*”, „*csatorna*” azaz „*levezető árok*” volt.

Kutatásaink szerint, „Szabadka gazdasági, illetve kereskedelmi elszigeteltsége”-nek megkönnyítésére, „kijáratot biztosítva a Tiszára” Kiss József hajózható csatornát ajánlott Szabadka és Kanizsa összekötésére (Bácsország 1996, 1. szám). Az 1793-ban elkezdett 1806-ban befejezett terv szerint a csatorna nyomvonala a Palicsi- és a Ludasi-tavakat, valamint a Körös-eret is magába foglalta. Kiss a két tó közötti szakaszt két nyomvonal-változatban dolgozta fel (Uo., 1995, 4. és 5. sz.). Az északi, a Szegedi-út környéki szakaszt 1817-ben a Palicsi-tó 1816–1817-es magas vízállása miatt készítették. Árapasztó-csatornaként készült el. Mivel e két tó vizének minősége, következésképpen hasznosítása is egymástól eltérő volt, a Kanizsai út hídjánál a Palicsi-tó okozta vízkárok csökkentésére, a ludasi halászat védelmében – a fõnt idézett Lévay-féle leírástól eltérően –, valószínűleg 1837 tavaszán rekesztéket készítettek. A hajózható csatornának tervezett, a Palicsi-tó és a Ludasi-tavakat összekötő csatornaszakaszon tehát ettől kezdve a palicsi árapasztások szabályozhatókká váltak. Különösen így volt ez az 1845 tavaszától 1860 őszeig működött – már szintén említett – König-féle vízimalom fennállása idejében: ekkor szerződés szabályozta a Palicsi-tóból kiengedhető víz alsó határát, a vízmértéket (Családi Kör, 1996. 23. és 24. sz.). Lévay leírása szerint az 1860-as években, különösen pedig a malom város általi felvásárlása után nemcsak a csatornát, de a rekesztéket is elhanyagolhatták.

Talán nem volt véletlen, hogy e csatornaszakasz 1841-ben is szóba került, akkor, amikor a Pest–Kanizsa-csatorna nyomvonaláról folyt a vita. Ez is hajózható csatorna terve volt.

A Böge-csatornát a korabeli iratok, jegyzőkönyvek és irodalom latinul a csatornát jelentő *Canal*-nak (1817), anyanyelven *csatornának* (1840, 1842, 1846), *lecsapoló csatornának* (1848), *Palicsi Csatornának* (1857), *ároknak* (1844, 1855, 1869, 1882), és *vértói ároknak* (1847) nevezték; a térképeken

német nyelven a hajózható csatornát jelentő *Siffals Canal* (1806), latinul a *Novus-Canalis* (1824), ami új csatornát jelent, magyarul meg *Az ugynevezett Vértótul Ludasig ássottandó vizicsatorna* (1844) és *A Palitstóbul a Ludastóba lefolyó viznek ástot árok* (1844) fölíratok olvashatók. A *Böge* tehát úgy az iratokban, mint az irodalomban is, a Lévay-féle cikkig, „csatorna”, illetve „árok” volt.

A csatorna *Böge* neve az irodalomban később sem ismert. Tudomásunk szerint egészen az 1976-ban megjelent Penavin–Matijevics-féle földrajzi névgyűjteményig, amiből látható, hogy a hajdújárásiak, a ludasiak és a palicsiak ismerik a *Böge* nevét. Sorrendben meghatározásuk a következő: „ér, vízvezető, mely a Ludasi-tavat a Vér-tóval köti össze. Nagy aszály idején kiszárad”, „vízlevezető ér” azaz „ér, vízlevezető, a Ludasi-tavat a Palicsitóval a Kőrösön keresztül pedig a Tiszával köti össze, nagy szárazság idején ki szokott száradni”. Ezt a ki-kiszáradó „eret” vagy „vízlevezetőt” tehát nemcsak 1883-ban, de még manapság is *Bögének* ismeri a lakosság. Ugyancsak az itteni délszlávok *Begé-nek* nevezik.

Mindezek ismeretében leszögezhető, hogy a Szabadka melletti *Böge*, mint a Kiss-féle Szabadka–Kanizsa hajózási csatorna-terv egyik szakasza, olyan árapasztóként készült el, amin a vízkieresztés szabályozható volt. Összevetve ezt a *böge* szónak a vízepítő szakmában elfogadott meghatározásával, elfogadhatónak tartjuk, hogy a még jelenleg is meglévő *Böge-csatorna* nevében őrizhette meg a Kiss-féle hajózási csatorna-terv emlékét.

1718 és 1761 között a bánáti „*Béga* természetes medrének” rendezése érdekében – „amelyet az irodalom *Ó-Bégának*, újabban *Öreg-Bégának* – *Bega Veche*, *St. Begej* – nevez” – írta 1982-ben Lászlóffy Woldemár – egy csatornát kapáltak. Ezzel az az új hajózható csatorna jött létre, amihez zsilipek, táp- és árapasztó-csatorna is tartoztak, és aminek neve Képešy József 1873-ban készült térképén *Hajózási Bega-csatorna*. Ilyen zsilipes hajózási csatornának készült 1799 és 1802 között Kiss József *Ferenc-csatornája* is; amit – amint láttuk – *Bögének*, illetve *Böge Kanálnak* is neveztek. A további kutatásokig – legalábbis hipotézis szinten – elfogadhatónak tartjuk, hogy a XVIII. századi *Bega*-rendezés és a vízügyi irodalomban az 1880-as években megjelent *böge* szakszó valamilyen szinten kapcsolatban lehetnek. Ezt a következők is alátámasztják: a *böge* és a délszláv *begej* is kapcsolatba került a bánáti *Bega-csatorna* nevével.

A Szabadka melletti *Böge-csatorna* is tehát egy olyan *böge* volt, ami vízrendezési munkálatok folytán jött létre, és amiben a víz szabályozhatóan folyt. Minderre jelenleg az igencsak elhanyagolt csatornán csak a lakosság által használt neve emlékeztet.

EGY VERSSZAK SZEMIOTIKAI ELEMZÉSE

BÉKÉSI IMRE

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Nyelvészeti Tanszék, Szeged

1. 'Szemiotikai'-n a szokásos megközelítést értem. Eszerint egy nyelvi megnyilatkozás folyamatosságát-összefüggését a benne érvényesülő pragmatikai, szemantikai és grammatikai szabályok (az ezekre vonatkozó tudások) adják (Petőfi S. J. 1994. 41–62.). Hogy aztán ezen az együttesen belül miféle szerepben és arányban vesznek részt a folyamatosság létesítésében-fenntartásában, az különféle egyéb (konvencionális és aktuális, műfaji és egyéni stb.) tényezőktől függ. A szabatos, tárgyi leírásban – a mindenben résztvevő grammatikai szabályok mellett – nyilván a lexikai-szemantikai szabályok uralkodnak; a költői szövegekben – a ritmikai-retorikai stb. szabályokkal együtt – a pragmatikaiak. Előadásomban egy Ady-versszak szöveg-folyamatosságának és -tagoltságának elemzésével ezt a kérdéskört szeretném szemléltetni; különösen a pragmatikait, vagyis a versszakban ábrázolt valóságrészre vonatkozó implicit tudás hozzárendelési művelet-sorát.

2. Egy versszak (mint relatív jelentésegész)

*„Ez itt a falu, az én falum,
Innen jöttem és ide térek.
Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta-van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.”*

[Ady: Séta a bölcső-helyem körül]

A versszak értelmezésének irányát a *Mert* kötőszó jelöli ki (azaz nyelvre vonatkozó ismeret): tudjuk, hogy a *mert* megokolást jelöl.

Ha – ezek szerint – a *minden gonosz rajta-van* egy kauzális viszony megokoló tagja, akkor a *Mert* előtti rész az (előre vetett) okozat. Ez kézenfekvő következtetés. Nem ily egyértelmű azonban az, hogy mekkora terjedelmű

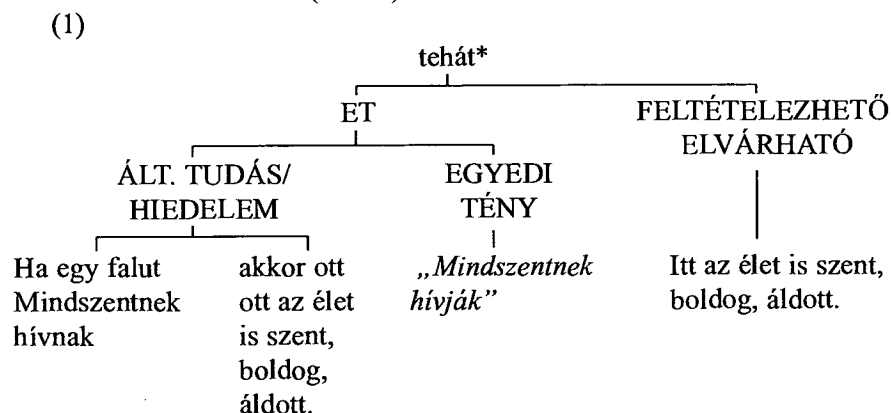
az okozat. Az egész sor okozat-e (*Mindszentnek hívják hasztalan*), vagy ennek csak egy részlete (*hasztalan*)? Az első lehetőség mellett szólna a veszszőnek (mint tagmondathatárt jelölő írásjelnek) a hiánya (vagyis nyelvre vonatkozó tudás). Az utóbbi lehetőség mellett azonban erősebb érv szól: a vesssört szemantikailag különemű (heterogén) lexémák alkotják. A *Mindszentnek hívják szegmentum* 'tényállásleírás', a *hasztalan* lexikai elemben viszont a tényállásleíráshoz való viszony (vélemény, minősítés, értékelés) fejeződik ki, vagyis a *hasztalan* – Petőfi S. János terminus technikusával – egy 'szubvilágalkotó propozíció'-hoz kapcsolódó elem.

Két kijelentésre (propozícióra) tagolódik tehát a vesssor, s ha ez a megállapításunk helytálló, akkor rekonstruálnunk kell azt az ÁLTALÁNOS TUDÁSt (hiedelmet, meggyőződést stb.), amely indokolja a *hasztalan* kijelentés viszonyát ahhoz, ami egyrészt a *Mindszentnek hívják* kijelentésben nyelvi tudásként van jelen, továbbá amiből (valamint a tényálláshoz rendelhető ÁLTALÁNOS TUDÁSBól) elvárható, következtethető.

Nem kell pontos, település- és névadástörténeti szaktudás, vagyis annak ismerete, hogy *Mindszent* nevüket a „minden szentnek tiszteletére épült templomukról” nyerték a *Mindszent* nevű települések (Kiss 1988, 2. k., 146.). A szent önmagában olyan pozitív érték (s ez a *mind* még növeli is), amely természetesen idézi fel konvencionális, mindennapi, általános TUDÁSt:

*Ha egy településnek értéksugalló neve van (pl. *Mindszentnek hívják*), akkor e névben kifejeződő érték jótékonyan hat a település életére, vagyis ott boldog, áldott az élet).

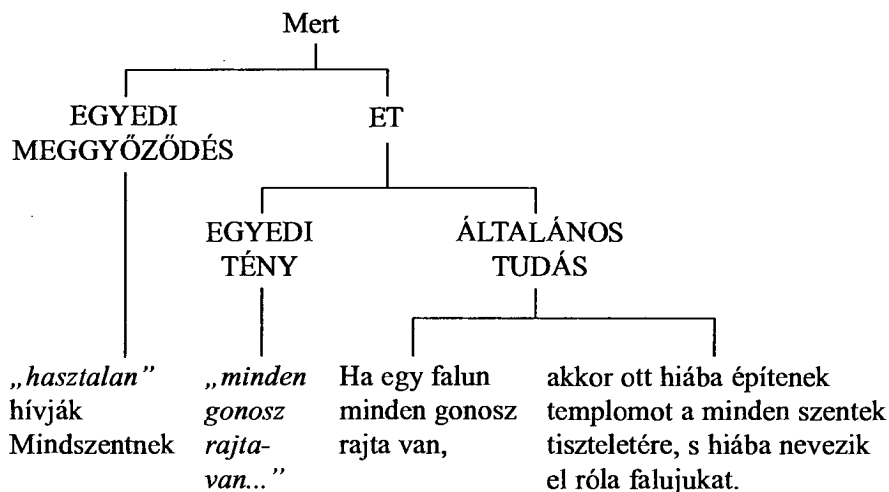
A *Mindszentnek hívják* tényállásleíráshoz kb. ez (vagy ilyesféle) általános TUDÁS rendelhető, s belőlük – ugyancsak megközelítő céllal – az alábbi konklúzió vonható le. (1 ábra)

(Jelmagyarázat. A tehát* kötőszón lévő csillag a kötőszó implicit, 'nyelvi eszközzel nem jelölt' voltát jelöli.)

A versszak megokoló (*Mert* utáni) részében olyan lexikai elemek vannak, amelyek a *szent* (boldog, áldott) jelentéskörrel nyilvánvaló ellentétben állnak: a *gonosz*, a *jaj*, az *átkos*, a *fojtó* az előzőek antonimái. Ezeket 'tényállásleírás'-ként építi be a költő, s ezek fölé (mögé) ugyancsak rekonstruálható az az általános TUDÁS/MEGGYŐZŐDÉS, amely a (tényállásleírással együtt) következtetés levonására ad lehetőséget. Ez ebben az esetben explicit: *hasztalan* (hívják Mindszentnek). (2. ábra)

(2)

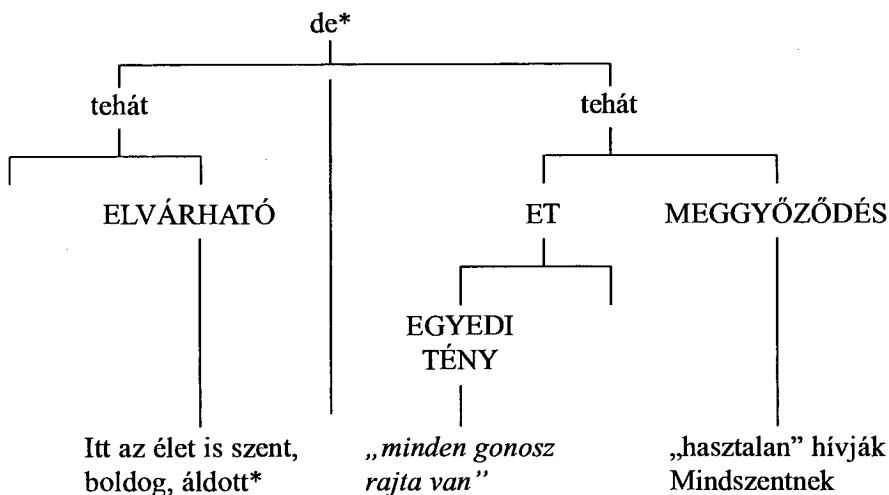
Az (1) és a (2) ábra összehasonlításából kiderül, hogy a jelentésegész két oldalának azonos szintű komponensei hol töltenek be azonos és hol ellentétes szerepet.

A két tényállásleírás egyaránt EGYEDI TÉNY, közöttük egyszerű konjunkció van: (TÉNY, hogy) „*Mindszentnek hívják*”, és (TÉNY, hogy) „*minden gonosz rajta-van, (...) átkos, fojtó itt az élet*”.

Ellentétben itt a valóságra vonatkozó ÁLTALÁNOS TUDÁS más-más vonatkozása áll egymással. E kétféle nézőpont ellentétesége általánosítja és felerősíti a két tényállásleírásban lévő, egymással ellentétes lexikai-szemantikai komponenseket (*szent*, mégis *gonosz*), ezekből vonható le mind az előtag következtetése: (ELVÁRHATÓ, hogy) itt az élet is szent, boldog áldott legyen; mind pedig ezen elvárás explicit törlése: (MEGGYŐZŐDÉS), hogy „*hasztalan*” hívják Mindszentnek.

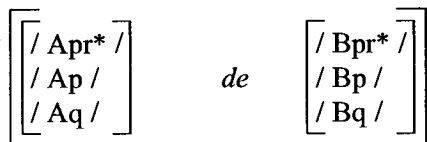
Kötőszó nem jelöli ugyan az elvárás törlését, implicit módon azonban szerepel a de*; jelenléte az utótag sorrendi cseréjével markánsan megmutatkozik. (3. ábra)

(3)

3. Előadásomból, de főként a három ábrából talán kitűnik, hogy egy élő szöveg vagy szövegrész (esetünkben egy versszak) jelentésegészének nem explikált komponenseit leginkább csak egy elvi jelentésegész ismeretében lehet feltételezni. Esetünkben az elvi jelentésegész sémája az alábbi. (4. ábra)

(4)

Jelmagyarázat

/A/ de /B/: az ellentétes viszony elő- és utótagja.

Csillag (*): a szillogisztikus érvelésnek csillaggal megjelölt tétele (konklúziója) tipikusan rejtett ('implicit'). A rejtett tartalom a megnyilatkozás nyelvi kifejezett ('explicit') komponenseinek hatására – a szillogisztikus érvelés mechanizmusával – a partner tudatából idéződik fel ('rendelődik hozzá') a nyílt komponensek jelentéséhez.

/pr*/, azaz /Apr*/, /Bpr*/: a szillogisztikus érvelés felső tétele ('nagy premisszája').

Két fő összetevője van:

Tartalmazza egyrészt azt a TUDÁS-t (az adott kultúrában általánosnak, konvencionálisan elfogadottnak tekinthető) tapasztalatot, vélekedést, meggyőződést, hitet stb., amely a megnyilatkozásban szereplő valóságdarabra

vonatkoztatható. Erre a közös TUDAS-ra épülően hozza létre a partner azt a két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS-t, amelyet az elvi jelentésszerkezetben *ha...*, *akkor*-viszonyként fogalmazunk meg.

A két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS, azaz az /Apr*/ és a /Bpr*/ egymással részlegesen azonos: 'az általános és a különös', az 'egész és a rész', a 'standard és az aktuális' viszonyában állnak egymással.

Irodalom

Petőfi S. János—Bácsi János—Békési Imre—Benkes Zsuzsa—Vass László: *Szövegtan és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez.* Bp., Trezor Kiadó, 1994

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára A–K* (Ady Endre). Bp., Akadémiai Kiadó, 1988

Békési Imre: *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése.* Szeged, JGYTF Kiadó, 1993

METODOLÓGIAI ELŐMUNKÁLATOK ÉLŐNYELVI SZÖVEGEK FONOLÓGIAI FELDOLGOZÁSÁHOZ

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Az itt következő gondolatok a közeljövőben megírandó magiszteri értekezésem spekulatív kiindulópontját képezik. Az értekezés címe: *A mai magyar élőbeszéd szövegszerkesztésének hangtani sajátosságai*.

A beszélt nyelv kutatásának problémájával posztgraduális stúdiumaim során találkoztam először. Ekkor ugyanis a *Textológia és a beszélt nyelv mondattana* címet viselő kurzus keretén belül végeztem élőnyelvi szövegek megnyilatkozásain gyakorisági vizsgálatokat Wacha Imre vezetésével, majd általános nyelvészetből Kiefer Ferenc felügyelete alatt az élőbeszéd mondatait a strukturális magyar mondattan szemszögéből vizsgáltam. Mindkét esetben tehát szintaktikai szempontból vettem szemügyre a beszélt nyelv hangszalagról átírt produktumait. Az akkori vizsgálatok tanulságai azonban jelentős mértékben alkalmazhatók az élőnyelvi szövegek fonetikai és fonológiai szempontú megközelítésénél is, mivel a hangtani szempont az átírás közben már akkor sem mellőzhettem. Az élőnyelvi megnyilatkozások írásban történő rögzítésekor ugyanis a beszéd akusztikai, intonációs szerkezetének vizsgálata nélkül nem dönthetünk a mondathatárokról sem érdemlegesen. A beszéd szintaktikai tagolódása is tehát valamiképpen a fonológia függvényében áll.

Az élőnyelvi kutatások történetéről itt most nem áll szándékomban beszélni. Csupán egy következményüket említeném meg: azt, hogy amióta a magyar nyelv parol jelenségeinek rendszeres vizsgálata folyik, párhuzamosan megindult a nyelvről kialakult eddigi nézetek felülvizsgálásának és újraértékelésének folyamata is, mivel az élőnyelvi kutatások olyan eredményeket is felmutattak, melyek az eddigi felfogásokkal nem teljesen egyező mozzanatokot tartalmaztak.

S többek között éppen ebben látom az élőnyelvi kutatásokba való bekapcsolódás indokoltságát. Ezek révén lehetőség nyílik ugyanis arra, hogy többoldalú összehasonlítást végezvén lemérjük egyrészt a nyelvi standard és a nyelvhasználat (köznapi beszéd) egymáshoz viszonyított közelségét/távolságát, másrészt az írott és a beszélt nyelv egymás közti viszonyát, továbbá lehetőséget adnak a különféle változási tendenciák feltérképezésére is a nyelvhasználaton belül.

Mindezek a vizsgálatok azonban csak akkor adhatnak megbízható eredményeket, ha megfelelő módszereket alkalmazunk.

Az élőnyelvi szövegek bármilyen szempontú nyelvészeti feldolgozása viszont többféle metodológiai problémakört vet fel, melyeket nagyjából három csoportba oszthatunk:

- a gyűjtési fázis metodológiája;
- az „átkódolás” metodológiája;
- az adatok feldolgozásának metodológiája.

1) Az élőnyelvi szövegeknél már a gyűjtés fázisa is számos problémát vet fel:

- mit gyűjtünk;
- hol, kiknek a körében gyűjtünk;
- milyen eszközök segítségével végezzük az adatgyűjtést?

Hangtani vizsgálatok esetében, ha csak a szegmentális szint jelenségeit kívánjuk vizsgálni, néha meglepő lehetünk a beszéd fragmentumainak (szegmentumainak) kiragadásával is (pl. kérdőíves módszer segítségével), bár a kiragadott szegmentumok módszere nem ad teljes választ arra a kérdésre, hogy mi történik a szegmentumok határán (pl. a hangváltozások bekövetkezése vagy be nem következése esetén), de arra sem, hogy vajon a folyamatos beszédben a vizsgált jelenség (hangképzés vagy hangváltozás pl.) következetesen egyformán játszódik-e le, vagy a jelenségnek különféle variánsai észlelhetők. Ezért jobb még az ilyen jelenségek vizsgálatánál is – a szupraszegmentális szint feldolgozásánál viszont elengedhetetlenül fontos – folyamatos beszédanyagot gyűjteni, mégpedig olyan adatszolgáltatók körében, akik a statisztikai törvényeknek megfelelően reprezentáns mintát szolgáltathatnak a szemlélt jelenségkör vizsgálatához. (Ha a mai magyar nyelv hangtani jelenségeit akarjuk vizsgálni például, akkor a mintát úgy kell kiválasztanunk, hogy a köznyelvi beszélők köréből válogatunk – olyan közegben, ahol a köznyelv ismerete és használata várható – az objektív körülményekhez képest minél változatosabb populációból (nemi, korosztálybeli, foglalkozásbeli stb. hovatartozás tekintetében).

A gyűjtés fázisában azonban a legtöbb gondot mindenképpen nem is annyira a megfelelő eszközök megválasztása, mint inkább a megfelelő körülmények megteremtése okozza. Megfelelő, jó minőségű felvételt biztosí-

tó körülményeket úgyszólván csak stúdióban teremthetünk. A stúdióban készült beszélgetések viszont éppen a spontán beszéd ismérveit nélkülözik leginkább. Sajnos, az olyan kiváló kísérleti feltételek megteremtése, amelyeket Dezséry Juditnak és Terestyéni Tamásnak sikerült biztosítania az élő szöveg és stúdió-szöveg közötti különbségek kiszűrésére – I. a szerzők Élő szöveg – stúdió-szöveg c. tanulmányát (Ált. Ny. T./XI.) –, az esetek többségében kivitelezhetetlen, egyrészt mert a mi körülményeink között gondot okoz stúdióhoz jutni, másrészt mert a spontán beszélgetést titokban felvételező hangrögzítő készülék álcázása is gond, nem beszélve arról, hogy megfelelő anyagi háttér nélkül az ilyen arányú kísérletek elképzelhetetlenek.

Mit tehetünk akkor mégis?

Átvehetünk – ha alkalmunk nyílik – a rádió vagy a televízió műsorából egy stúdióbeszélgetést, mely a gazdagréti kábeltelevízióból válogatott anyaghoz hasonló mintát szolgáltatathatna (I. Kontra Miklós [szerk.]: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Bp., 1988), vagy pedig riporter-magnóval (mely eléggé kisméretű ahhoz, hogy az adatközlő [saját környezetében] elfeledkezhesen róla) egyéni gyűjtést végezhetünk, akár az adatközlőt folyamatos beszédre készítetve egy adott téma elmondása révén (interjúhelyzet), akár egy társaság, spontán beszélgetését rögzítve hangszalagon. Az előbbi (stúdióbeszélgetés) esetében a spontán beszéd ismérvei szenvednek hiányt, az utóbbiban a felvétel minősége nem lesz olyan, hogy megbízható műszeres méréseknek vethessük alá (a kísérő zajok következtében).

Az élő szövegek feldolgozója tehát már a gyűjtés pillanatában olyan helyzetbe jut, hogy valamit valamiért fel kell adnia. A kétszeres csapdát pedig talán csak úgy kerülheti el, ha kombinált gyűjtéshez folyamodik, s a vizsgált korpusz mennyiségét növelve próbál megbízható adatokhoz jutni. (Azzal a megkötéssel természetesen, hogy számítania kell arra a hatványozott időmennyiségre, melyet a hangzó anyag átírása igényel.)

2) Nem kevesebb gondot okoz tehát az „átkódolás” fázisa sem.

Ahhoz ugyanis, hogy a gyűjtött hangzó anyagból feldolgozásra alkalmas adatbázist készíthessünk, mindenképpen át kell alakítanunk írott szöveggé. Az átírás mikéntje elsősorban a kutatás céljától függ. A beszélt nyelv szintaktikai struktúrájának vizsgálata pl. nem igényel intonációs lejegyzést, a prozódiai szint elemzése viszont nélkülözhetetlen.

A beszélt nyelvi szövegek részletes hangtani elemzéséhez tehát igen precíz és részletező fonetikus átírás igényeltetik, lehetőleg mérési adatokkal is alátámasztva. Ennek megvalósításához azonban egyrészt technikai szempontból kifogástalan minőségű hanganyagra, másrészt viszont a legkorszerűbb műszerekkel felszerelt fonetikai laboratóriumra lenne szükség.

A gyűjtött anyag minőségi gondjairól az imént esett szó. A fonetikai laboratórium tekintetében pedig ugyanazt mondhatjuk el, mint az imént a stú-

diómunka kapcsán: jelen körülmények között, nagyobb anyagi befektetések híján csaknem hozzáférhetetlen.

Marad tehát a szubjektív (fülhalláson alapuló) lejegyzés, mely ugyan hibalehetőségeket rejt magában, de nem példátlan az utóbbi évek beszédkutatásában sem. (Vö. Varga László, Kontra Miklós, Wacha Imre stb. lejegyzéseit.)

A szubjektív lejegyzés megbízhatóbbá tétele érdekében viszont az ellenőrző fázis bevetése is lehetséges, a lejegyzést kontrolláló személyek segítségével.

A lejegyzéshez felhasználható Balogh Lajos útmutatója az élőnyelvi kutatásokhoz szükséges szöveganyag magnetofonszalagról történő lejegyzéséhez (1985) azokkal a tanulságokkal kiegészítve, természetesen, melyek a beszélt nyelvi kutatások során azóta vetődtek fel (vö. pl. Kontra Miklós: *Szövegjegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán*. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*, Bp., 1988).

3) Az élőnyelvi szövegek fonológiai szempontú feldolgozásának metodológiája viszont ismétcsak a kutatás céljától függ elsősorban.

Így pl. mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális szint megismerésénél egyaránt jelentős eredményeket nyújthat a mérési vizsgálatok által nyert adatok elemzése – amennyiben természetesen a gyűjtött anyag minősége lehetővé teszi ezt (gondolok itt elsősorban a hangok frekvenciájának, intenzitásának és objektív időtartamának kvantitatív kifejezőire).

A mérési eredmények feldolgozására viszont a statisztikai módszerek a legalkalmasabbak.

A statisztikai módszerek azonban az objektív mérési eredmények feldolgozásán kívül egyéb gyakorisági (pl. megoszlási) mutatók kidolgozására is alkalmasak (l. Szende Tamás: *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Ny.tud. Ért. 81./1973).

Annak az értekezésnek központi témája viszont, melynek előmunkálatául ezek a gondolatok szolgálnak, elsősorban az élőnyelvi szövegek szupraszegmentális szintje lesz, kisebb kitekintéssel a szegmentális szint legmarkánsabb jellemzőire. A szupraszegmentális szinten rajzolódik ki ugyanis legláthatóbban az a hangtani jelenségkör, melyet az „élőbeszéd szövegszerkesztésének hangtani sajátosságai”-ként jelölhetünk meg (a szegmentális szint ugyanis a beszéd szintaktikai és szövegtani tagolódása szempontjából nem közöl releváns információt).

Ilyen szempontból viszont az anyag feldolgozásának alapvető módszere az analízis és az összehasonlító vizsgálat kellene hogy legyen, annak a ténynek tudatában természetesen, hogy a szövegfonetikai kutatások még többnyire alapozó szinten vannak (vö.: Wacha Imre: *A szövegfonetikai kutatások gondjairól*. In: Gósy Mária–Siptár Péter [szerk.]: *Beszédkutatás*. Bp.,

1993), a mondat intonációs struktúrájáról viszont már jelentős tanulmányok készültek. (S itt Varga László kutatómunkáját említeném meg elsősorban.)

Mely kérdésekre szeretnék tehát választ kapni az értekezést megelőző vizsgálatok során? .

– A hozzáférhető elméleti munkák vetületében szeretném megvizsgálni az általam gyűjtött anyag hangtani (elsősorban szupraszegmentális) viselkedését;

– megkísérelnék (feltételesen) olyan fogódzókat találni, melyek az élőnyelvi szövegfonetikai kutatások számára adhatnának majdani támpontokat;

– előmunkálatokat végeznék egy esetleges majdani kontrasztív szupraszegmentális vizsgálathoz, melynek a magyar nyelvben észlelhető szerb nyelvi hatás következtében keletkezett prozodémaminták kimutatása volna a feladata – abból a tényből kiindulva, hogy a magyar nyelvben a hangsúly is elsősorban intonációs, nem pedig intenzitás-kérdés. (L.: Fónagy Iván és Varga László kutatásait.)

Mіндеzt pedig elsősorban fonológiai szempontból tenném, mivel a vizsgált anyag jelenségeit elsősorban nyelvi funkciójuk, nem pedig fizikai tulajdonságaik érdekében kívánom szemügyre venni.

RENDSZERBELI VÉTSÉGEINK

LÁNCZ IRÉN

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Aggasztó-e nyelvünk mai állapota? – teszi fel a kérdést Bárczi Géza az 1974-ben megjelent *Nyelvművelésünk* c. könyvében. Válasza az, hogy nem aggasztó. Igaz ugyan, ha a hibáztatható jelenségeket soroljuk fel, az a látszat keletkezhet, hogy „nyelvünk ebek harmincadjára került, hiszen a gyakorlatban ennyi és ilyen változatos példa figyelhető meg. Ez a látszat azonban téves volna. A nyelvi tények óriási tömegében ezek a példák, melyek kiemelve és csoportosítva olyan tekintélyes számúaknak látszanak, szinte elvesznek, és – legalább ez idő szerint – mélyrehatóan nem módosítják nyelvünk állapotát” (12.). De ez mégsem jelenti azt, hogy nem kell velük foglalkoznunk, mert „halmazódhatnak, számuk igen könnyen növekedhet, és idővel nyelvünk épségén kiküszöbölhetetlen csorba eshetik, értékes tulajdonságai mehetnek esetleg végleg veszendőbe, melyeket a keletkező újabb rendszerdarabok nem tudnak pótolni” (uo.).

Bárczi örvendetesnek tartotta, hogy egyre többen (nem szakmabeliek) hívják föl a figyelmet helytelen nyelvi jelenségekre, mert ez annak a jele, hogy egyre többen törődnek nyelvünkkel, hogy a nyelvművelőknek köszönve felébredt a nyelvi lelkiismeret, és „a műveltség emelkedése és terjedése együtt jár a nyelvi öntudat, az egyéni felelősségérzet szélesebb kibontakozásával” (6.). Ennek ellenére – írja Bárczi –, a beszélt köznyelvben és az írott nyelvben is – még magasabb szintjén is, értekezésekben, hivatalos iratokban – sok a hibás szerkesztés és az idegenszerű fordulat.

És az elmúlt két évtizedben sem sokat változott a helyzet, még ha magasabb szinten van is a nyelvi öntudat, ha emelkedett is a műveltségi szint, a normától eltérő jelenségek száma nem csökkent, és nem lett kevesebb azok száma sem, akik a megbélyegzett nyelvi alakokat helyeseknek tartják, és használják is. Ezt bizonyítják a BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai In-

terjű) eddig feldolgozott adatai. Igaz, a szociolingvisztikával foglalkozó kutatók sok esetben tartózkodnak attól, hogy hibának minősítsék a normán kívüli elemeket (vagy legalábbis azok egy részét). Kontra Miklós pl. nem nyilvánít véleményt arról, hogy a *valószínűleg, hogy* szerkezet használata hiba-e, mert mint írja „a nyelvi hiba fogalmilag tisztázatlan a magyar nyelv-tudományban, pl. a Nyelvművelő kézikönyvnek nincs is ilyen című cikke” (Kontra, 1990, 83.). Egyébként azt sugallja, hogy ami változás, az már eleve helyes.

A magyarországi kutatások azt is bizonyítani látszanak, hogy néhány jelenség megítélésében nincs különbség az iskolai végzettség szerint. A -ba(n) nyelvi változót vizsgálva Horváth Veronika azt állapította meg, hogy bizony nincs különbség a norma szerint ítézők és a nem normának megfelelően ítézők csoportjának iskolázottsága szerinti összetételében. És ilyen megállapításra jutott Váradi Tamás is Kontra Miklós is a suksük-ragozást vizsgálva (Kemény–Kardos, 1994, 137., 123.).

Vonatkozik-e mindez ránk is? – tehetjük fel a kérdést. Ami a sokféle kifogásolható nyelvi jelenséget illeti, nálunk sem jobb a helyzet. Az egyes jelenségek társadalmi disztribúciójáról azonban mi még keveset tudunk.

És nem dicsekedhetünk azzal, hogy mint Bárczi írja, „hétről hétre olvashatunk az iskolázott közönség köréből származó leveleket, újságcikkeket” (i. m., 5.), amelyek helyteleníthető nyelvi jelenségekre, stílusbeli pontatlanságokra, fonákosságokra hívják fel a figyelmet.

Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy nálunk hiányzik az érdeklődés nyelvünk dolgai iránt. Csakhogy nálunk a nyelvészek hívják fel a figyelmet a hibákra, a nemkívánatos nyelvi jelenségekre. Ki rendszeresen, ki alkalmanként közli javító szándékú észrevételeit, megjegyzéseit, a nyelvhasználat vizsgálatának eredményeit.

Tudjuk tehát, milyen hibáztatható jelenségek vannak a vajdasági magyar nyelvben, csak az a baj, hogy az ellenük való küzdelem nem hozza meg az eredményt. Nálunk sem. Pedig nyelvművelőink jól tudják, hogy mi a teendő, hol és hogy kell tevékenykedni: fel kell ismertetniük a hiba típusát, a hibázás okát és körülményeit, és analóg példák felsorakoztatásával kell bemutatni a normának megfelelő használatot.

Ezt teszi Ágoston Mihály is hetenként megjelenő nyelvművelő írásai-ban, és azokban az írásokban is, melyek az 1990-ben megjelent Rendszerbomlás? (Nyelvhasználatunk zavarai) c. könyve tartalmaz. Ágoston Mihály ebben a könyvében ismerteti, hogy melyek azok a kifogásolható jelenségek nyelvhasználatunkban, melyek „rendszerében támadják meg anyanyelvünk »szervezet«-ét” (8.). Rendszerében is óvnunk kellene nyelvünket, figyelmeztet bennünket, „szerkezeti betegség”-eire is figyelniük kellene, mert ezek „alapjában bomlasztják anyanyelvi készségünket. Ezek a szerkezeti

betegségek anyanyelvi készségünk különféle rendszerbeli tulajdonságát támadják meg: kiejtésünk alapvonásait, nyelvünk grammatikai fölépítését, gondolkodásmodunkat, valamint anyanyelvünkhöz fűződő érzelmi és értelmi magatartásunkat” (i. m., 7.). Ágoston Mihály minden egyes tárgyalt jelenséget számos példával szemléltet. A helytelen használatra vonatkozó példák főleg a rádió és a televízió meg a sajtó nyelvéből valók.

Amióta elolvastam ezt a könyvet, foglalkoztat, hogy a nyelvi rendszer romlását eredményező hibák mennyire gyakoriak, és kik vétének leginkább. Meg azt is szeretném már régóta tudni, hogy akik a kifogásolható, tehát stigmatizált alakokat választják, mindig ezzel élnek-e, vagy a normatív változatok is előfordulnak nyelvhasználatukban. Az eddigi kutatásaim adatai ugyanis azt bizonyították, hogy nincs olyan anyanyelvi beszélő, aki a nyelvi változók két tagja közül csak az egyiket használja. Ugyanabban a szövegben is ingadozások vannak.

Azokban az élőnyelvi szövegekben azonban, amelyeket az elmúlt években gyűjtöttem, az Ágoston Mihály által bemutatott jelenségek nem fordulnak elő akkora számban, hogy velük valamit is tudtam volna kezdeni. Ezért a kérdőívvel történő adatgyűjtés módszeréhez folyamodtam. Igaz, az így gyűjtött anyag nem helyettesíti a spontán beszédből kapott adatokat, mégis tükrözi a szabály- és normatudatot. A kutatást a nyelvi intuícóra építettem. A nyelvi intuíció egyébként a generatív grammatikában a megismerés központi eszköze. A generatív grammatika eljárásából kiindulva fejlesztették ki azt a kísérleti módszert, melynek a lényege, hogy a kísérletben résztvevőnek el kell döntenie, hogy a megadott mondatot helyesnek vagy helytelennek tartja-e. A módszer hasznosnak bizonyult, mert az anyanyelvi beszélő intuíciója feltehetőleg nyelvhasználati tapasztalatairól való beszámolót jelent (vö. Nyr. 111:20–28.).

A 27 kérdést tartalmazó kérdőívet az idei tanév elején töltötte ki a tanészék és a Művészeti Akadémia 30 elsőéves hallgatója. Adatszolgáltatóim tehát megközelítőleg azonos életkorúak, és kettőjük kivételével valamennyien négyéves középiskolát végeztek.

A kérdőív mondatait úgy állítottam össze, hogy vannak közöttük a magyar nyelv normáinak megfelelő nyelvi alakokat és stigmatizált, valamint hiperkorrekt alakokat tartalmazó mondatok is. (A mondatok egy részét a magyarországi kérdőívből vettem át, vagy azok analógiájára alkottam, a másik része Ágoston Mihály könyvéből való.) A hallgatóknak el kellett dönteniük, hogy elfogadják vagy elvetik a mondatokat, vagyis jónak vagy rossznak tartják. Emellett olyan feladatot is adtam, amelyet nem szoktak tartalmazni az ilyen jellegű kérdőívek. A hallgatóknak ki kellett javítaniuk azokat a mondatokat, melyeket elvetettek. Ez a feladat jónak bizonyult, mert sok esetben a javítás alapján tudtam eldönteni, hogy miért vetették el

a mondatokat. Volt, amikor nem ismerték fel a hibás alakokat, és egész más miatt, vélt hiba miatt ítélték helytelennek a mondatokat. És többször a jó mondatot is elvetették, s a jót rosszra, hibásra javították.

Az adatokból kiderült, hogy a mondatokban előforduló szociolingvisztikai változók melyik tagját tartják hallgatóink elfogadhatónak, és melyik alak az, amelyet megnyilatkozásaikban feltehetőleg alkalmaznának, választanának.

A JELENSÉGEK BEMUTATÁSA

1. A tövégi magánhangzónyúlás elmaradása. Az *a*-ra és *e*-re végződő szavakban – köznevekben, tulajdonnevekben, melléknevekben egyaránt – toldalékok előtt megnyúlik e két magánhangzó, kivéve az *-i* és a *-ként* toldalékok előtt. Pl. *tészta* – *tésztát*, *tésztával*, *tésztában*; *lusta* – *lustán*, *lusták*; *Duna* – *Dunán*, *Dunában*, de: *dunai*; *Becse* – *Becsén*, *Becsét*, de: *becsei* stb. S ugyanígy viselkednek a nem magyar szavak is, a mondatokban szereplő szláv tulajdonnevek is: *Szkopje* és *Vranje* is, tehát: *Szkopjében* és *Vranjében*, de *szkopjei* és *vranjei*. A 30 adatközlő közül csak egy ismeri a helyes változatokat, a többiek a rövid és hosszú magánhangzós változatot is helyesnek gondolják. Úgy látszik, a toldalék nélküli alak ejtésében sem biztosak, s mint a javításból kiderült, van, aki az írásmóddal sincs tisztában (1. a táblázatot).

2. Az *az* és *ez* főnévi mutató névmás használata.

Ha a mutató névmás a névszó kijelölő jelzője, nem elég a névutót csak a jelzett szóhoz kitennünk, meg kell kettőznünk: a névmási jelző után is ott kell lennie. Tehát: *ez alatt a tíz év alatt* és nem így: *ez a tíz év alatt*; *a felől a személy felől* – és nem: *az a személy felől*. A kérdőívben e között a két szabálytalan szerkezetet tartalmazó mondat között volt egy jó mondat (*az e mellett a cím mellett* szerkezetet tartalmazza), amely azonban a magyar nyelvi norma ismeretének hiányában nem sok adatközlőnek jelentett min-tát. Sőt, egy harmaduk a helyeset nem is fogadta el. A két helytelen mondatot viszont sokan elfogadták: az egyiket 23-an, a másikat 26-an. A hibás szerkezetet viszont csak öten, ill. ketten vetették el.

A rossznak tartott mondatot nem mindenki javította ki, de nyolcan a két stigmatizált alak analógiájára a jót rosszra javították. Volt, aki szerint az *e mellett*-et egybe kell írni, hárman a névutó kettőzésének elkerülésére a régies, ugyanakkor választékos formát választották a javításban (*e cím mellett*).

Az *az* és *ez* névmás a birtokos jelző kijelölő jelzője is lehet. Az ilyen szerkezetekben a mutató névmásnak jelöltnek kell lennie, ugyanis nyelvünkben nem alakult ki a *-nak*, *-nek* rag nélküli birtokos jelzői használata

(mint a főnévnek – ha a főnév birtokos jelző, vagy kitesszük a ragot, vagy nem, mindkét alak helyes: a *könyvnek a borítója*, vagy *a könyv borítója*). Ha azonban a névmás a birtokos jelző, a névmás nem állhat rag nélkül: *annak a borítója*, mert az *a borítója* szerkezet nincs a magyarban. Ha a birtokos jelzőnek az *az* vagy az *ez* a kijelölő jelzője, ezt a jelzőt egyeztetni kell a jelzett szóval, amely csak viszonyragos alakban fordulhat elő. Tehát: *ennek az útnak a megtétele*, – és nem *ez az út megtétele*; *ennek az összegnek az előteremtése*, és nem *ez az összeg előteremtése*.

A kijelölő jelző nélküli birtokos jelző jelöletlensége lehet az analógia forrása, a jelöletlenség tévesztheti meg a normát nem ismerő nyelvhasználót. Ezt mutatják az adatok is. Az adatközlők közül 16-an elfogadták a stigmatizált jelöletlen alakot tartalmazó mondatot. A nagyfokú bizonytalanságot pedig az bizonyítja, hogy 24-en a jót is elfogadták, öten pedig elvetették. Akik elvetették a kifogásolható szerkezetet, vagy jóra javítottak (hatan), vagy átalakították a mondatot: 1) az összeg tárgy lett a mondatban (Nem okozott gondot előteremteni *ezt az összeget*); 2) alany lett (*Ezen összeg...*, *Ekkora összeg...*); 3) elmaradt a névmás (*Az összeg előteremtése*).

Akik úgy ítélték meg, hogy elfogadhatatlan a normának megfelelő szerkezet, szintén többféleképpen javítottak: 1) a rosszra (*ez az út...*); 2) elhagyták a ragos névmást (*az út megtétele*); 3) ragtalan lett a névmás, elmaradt a névelő (*ez út megtétele*).

Ha a mutató névmás szoros kapcsolatba kerül a névutóval, határozószó jön létre, s a névmást egybeírjuk a névutóval. A mássalhangzóval kezdődő névutó előtt a névmás rövidült változata a helyes. Tehát: *enélkül*, *amellett*, *amögött*; *ezután*, *ezalatt*. Az *az mögött* és *ez nélkül* stb. téves használat. Az egyik mondatban az *az mellett*, a másikban az *ez nélkül* található. Az előbbit 15-en elfogadták, 12-en nem; az utóbbit 20-an jónak tartották, nyolcan elvetették. A bizonytalanság ebben az esetben is látható, ugyanis ha a 12 adatközlő biztos lenne a határozószó használatában, akkor mindkét mondatot elvetette volna. A többség azonban nincs tisztában azzal, hogy hogy hangzik a normának megfelelő szóalak.

Amikor a mutató névmás „a mondat határozójaként közvetlenül vesz föl olyan névutótípust, melynek bizonyos személyragja még nem homályosult el” (Ágoston, i. m., 45.), a névmást *-nak*, *-nek* raggal kell ellátni: *annak alapján* és nem *az alapján*; *ennek következtében* – és nem *ez következtében*; *ennek érdekében* – és nem *ez érdekében*. A kérdőív egyik mondatában a normatív alak szerepelt (*az ennek alapján*), ezt 18-an fogadták el, nyolcan elvetették; a másikban a stigmatizált alak (*az az alapján*), ezt viszont 22-en fogadták el, és mindössze hárman tartották rossznak. Vagyis nem sokkal kevesebben fogadták el a jót, mint a hibás használatot. Ez is azt mutatja, hogy a nyelv művelőknek gondot kell fordítaniuk ezeknek a szavaknak, szerkeze-

teknek a javítására, ismételten fel kell hívniuk a figyelmet a hibákra, az egyetemi oktatás során szintén hangsúlyt kell fektetni a hibák kiküszöbölésére, méghozzá a jelenségek alapos ismertetésével.

3. A *-ba/n* nyelvi változó. Nyelvünk megkülönbözteti az inessivusi funkciót az illativustól, az inessivust a *-ban/-ben*, az illativust a *-ba/-be* rag fejezi ki. A Nyelvművelő kézikönyvben azt olvashatjuk, hogy az igényesebb köznyelvben törekednünk kell a két rag megkülönböztető pontos kiejtésére, de írásban mindenképpen helytelen a *-ba/-be* használata *-ban/-ben* helyett. A kérdőívben 7, a ragok használatára utaló példamondat volt, egyben helyes az inessivusi rag használata, háromban nem helyes, és ugyancsak három mondatban a stigmatizált *-BE* szerepelt.

Az adatokból láthatjuk, hogy a két rag helyes használatát többen ismerik, mint a névmás használatát, ugyanis nagy százalékban vetették el a stigmatizált és a hiperkorrekt alakokat is, de azért vannak olyanok is, akik ezeket is elfogadták. A stigmatizált változatokat többen fogadták el, mint a hiperkorrektokat. Egy stigmatizált alakot csak ketten tartottak jónak. Viszont egy mondatban a hiperkorrekt alakot 11-en gondoltak jónak.

7. „A *-t* végű igék tárgyias felszólító alakját gyakran kijelentő értelemben használják a nyelvjárásokban és az alsóbbrendű köznyelvben” (NymKk. I., 616.). A Nyelvművelő Kézikönyv szerint a nyelvművelő küzdelem eredményeként a hibás használat visszaszorult, „kivéve tán az *szit* végű igék »szukszük«-ragozását, amely különösen makacsnak mutatkozik”. A suksük ragozást tartják a legstigmatizáltabb nyelvi jelenségnek, itteni társadalmi disztribúciójáról azonban, sajnos, keveset tudunk.

A kérdőívben 4 mondat vonatkozott a *-t* és *-szit* végű igék ragozására. Két mondatban a helyes, kettőben a stigmatizált alak szerepelt. A *szukszükös* ragozást többen elfogadták, mint a suksüköst. Az *elhalasszák*-ot jóra javították, *elhalasztyák*-ra, a *hallhassák*-ot szintén ki tudták javítani. A *tehesse* normatív alakot azonban 20-an elvetették – *tegye*, *tehetné* van a javításokban. Úgy látszik, hallgatóink a felszólító módú igealak használatával nincsenek tisztában.

8. Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának használatára vonatkozó kérdések is vannak a kérdőívben. A *-nák* féle igeragozás a szakirodalom szerint terjedőben van, terjedésének oka az egyszerűbb megoldásra törekvés (vö. Kovalovszky, 1977). A hallgatók közül a *-nák*-os alakokat hatan, illetve heten fogadták el, a jót 27-en ismerték fel.

Az adatok alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. Mind a helyes, mind a helytelen nyelvi alakokat tartalmazó adatok megítélésében bizonytalanságok vannak.

2. Az egyes nyelvi változók tagjainak megítélésében eltérések vannak.

3. Az adatközlők a Vajdaság különböző részeiről valók, de tévedéseik

száma alig tér el egymástól. Valamennyivel többet tévedtek az észak-bácskaiaknál és a Tisza mentieknél a temeriniek; az újvidékiek tévedéseinek száma kb. annyi, mint a horgosiaké, kanizsaiaké. A csernyei adatközlő nyelvi készsége, ismerete azonban a többiekénél alacsonyabb szinten van.

4. Azt nem tudhatjuk, hogy a családban milyen nyelvi formákat használnak, de ha hallgatóink szüleinek iskolázottságát is figyelembe vesszük, és erre vetítjük a kapott adatokat, kiderül, hogy az egyetemet végzett szülők gyerekei jobban ismerik nyelvünk szabályait, és ez azokra is vonatkozik, akiknek az édesanyja főiskolát végzett. Viszont kisebb a hibák átlaga azoknál, akiknek édesanyja általános iskolát végzett, mint akiké középiskolát. És nincs különbség a hibák átlagát tekintve azok esetében, akiknek édesapja középiskolát vagy egyetemet végzett.

5. Nem befolyásolja az ítéletek milyenségét, hogy ki hol végezte a középiskolát.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy az egyetemi oktatás során kell pótolnunk azt, amit eddig nem nyújtott a környezet és az iskola, hiszen hallgatóink tanárok, újságírók, fordítók, bementők, színészek lesznek. És mint már utaltam rá, itt a Vajdaságban is fel kellene mérni az egyes jelenségek társadalmi disztribúcióját, használatukat különböző társadalmi csoportokban. És valamit tennünk kellene annak érdekében is, hogy a tömegtájékoztatási eszközök ne terjesszék a rosszat, a megbélyegzett nyelvi formákat. Mert ezek nem a változást készítik elő, ezek hibák, függetlenül attól, hogy ezt kimondjuk, vagy sem. Ezek rendszerbeli vétségek, vétségeink, amelyek, mint Ágoston Mihály írta, megtámadták anyanyelvünk szervezetét.

elfogadta elvetette

1. Szkopjében – N.:	27 (90%)	1 (3,33%)
2. szkopjei – S.:	25 (83,33%)	2 (6,66%)
3. Vranjében - S.:	26 (89,66%)	1 (3,33%)
4. vranjei – N.:	27 (90%)	1 (3,33%)
5. e mellett a cím mellett – N.:	18 (60%)	10 (33,33%)
6. ez a tíz év alatt – S.:	23 (76,66%)	5 (16,66%)
7. az a személy felől – S.:	26 (86,66%)	2 (6,66%)
8. ennek az útnak a megtétele – N:	24 (80%)	5 (16,66%)
9. ez az összeg előteremtése – S.:	16 (55,33%)	12 (30%)
10. az mellett – S.:	20 (66,66%)	8 (26,66%)
11. ez nélkül – S.:	15 (50%)	12 (40%)

12. ennek alapján – N.:	18 (60%)	8 (26,66%)
13. az alapján – S.:	22 (73,33%)	3 (10%)
14. városba – S.:	5 (16,66%)	25 (83,33%)
15. szomszédjába – S.:	7 (23,33%)	23 (76,66%)
16. pincébe – S.:	2 (6,66%)	26 (86,66%)
17. parkban – N.:	28 (93,33%)	-
18. kávézóban – H.:	2 (6,66%)	28 (93,33%)
19. egyesületben – H.:	4 (13,33%)	24 (80%)
20. munkakörben – H.:	11 (36,66%)	17 (56,66%)
21. osszák – N.:	21 (70%)	6 (20%)
22. tehesse – N.:	10 (3,33%)	20 (66,66%)
23. elhalasszák – S.:	8 (26,66%)	21 (70%)
24. hallhassa – S.:	4 (13,33%)	25 (83,33%)
25. tudnék – N.:	27 (90%)	2 (6,66%)
26. tudnák – S.:	6 (20%)	24 (80%)
27. kapnák – S.:	7 (23,33%)	21 (70%)

N. = normatív

S. = stigmatizált

H. = hiperkorrekt

Irodalom

Ágoston Mihály: Rendszerbomlás? (Nyelvhasználatunk zavarai). Újvidék, Forum, 1990.

Bárzsi Géza: Nyelvművelésünk. Bp., Gondolat, 1974.

Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerk.): Nyelvművelő kézikönyv. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.

Horváth Veronika: A -ba(n) nyelvi változóról. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.): A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.

Kontra Miklós: Természetesen hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok. Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990.

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

Váradi Tamás–Kontra Miklós: A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.): A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.

ÉRVEK ÉS KÉPEK A SZÓSZERKEZET STILISZTIKÁJÁHOZ

B. FEJES KATALIN

József Attila Tudományegyetem, Nyelvészeti Tanszék, Szeged

1. Előadásom arról szól, hogy a kompozíció miként segítheti, hogyan erősítheti föl a költői üzenetet; közelebbről nézve arról, hogy érdemes tüzetesebben is megvizsgálnunk a statikus nyelvi forma és a benne kifejeződő dinamikus tartalom összefüggéseit. A költészetről gondolkodó költő, Nemes Nagy Ágnes kérdés formájában ezt így fogalmazta meg: „*Egyáltalán: megmaradt itt valami? Meg. Egy vers legeslegutolsó fosztlánya megmaradt. Megmaradt az a végső, legellenállóbb, már absztrakt képlet, ami egy vers-sorban még azonos önmagával: a szerkezet. (...) Lefoszlott róla minden, arctalan lett és értelmetlen – de a csontváza tökéletes. Úgy látszik, a vers- emlékezet támasztékai közt nincs szilárdabb erő ennél az elvont összefüggésnél, a szerkezetnél, a mindig feltámadni kész, szépen tagolt csontváz-nál.*” (Nemes Nagy, 1989, 71–72.).

A vers csontvázszerkezetét nem szabad leszűkítenünk csak a szintaktikai szerkezetére. Egy nyelvi-művészeti alkotás szerkezetének a hangzás-szerkezet is része (Nemes Nagy Ágnes is erre utal elsősorban), azaz a nyelvi-grammatikai szerkezetre épülő ritmika. A hangzásoközlemény összetevői igen sokfélék lehetnek: a rímelés, az ütemhangsúlyok ritmikája, a rövid-hosszú szótagok szabályos váltakozásának ritmikája, a vers hangszereléséből eredő ritmika (plato-veláris hangszerelés). Előadásomban e kettőnek: a szintaktikainak és a hangzásszerkezetnek a szerves összekapcsolására töreksem, vagyis annak a kérdésnek a boncolgatására, hogy a hangzás hatását mennyire erősítheti föl, esetleg nem éppen a grammatikai szerkezet teremti-e meg érvényesülését. Horváth Iván célratörő kérdésével: „... *nem lehet-e a szintaxisból levezetni a metrikát?*” (Horváth, 1991, 134.). Példámban az egyik legrázósabb grammatikai szerkezetet vizsgálom: a főnévi alap-

tagú szintagmát. Hallgassuk meg az eddig elmondottak szempontjából az alábbi versrészletet!

„Ez mind csak játék. Ceruzával írom
uraktól kapott pénzen vett papíron.”

(József Attila: Írásjel. Tűnődő. 1931. 2:35)

A szerkezet és hangzás összefüggésében a fenti részlet második sorát nem lehet ritmikailag két egységre bontani. Pedig az első sor erős mondattagolási határa hatással van a második sor ritmusára is (5/6-os tagolódás). Tehát ha nem figyelünk a grammatikai szerkezet építkezésére, rosszul tagoljuk a második sort:

uraktól kapott, | pénzen vett papíron.

Ezzel a hangzástagolással halmozott determinánsokat érzékeltetnek:

$((h^2 \setminus jm') + (h^2 \setminus jm')) \setminus Fn$.

(Jelmagyarázat. A számok a determinánsok szintmélységét jelölik, a ferde vonal az alárendelés jele. Fn. = főnév. Vö. Deme, 1976, 88–95).

Helyesen értelmezve nyilvánvalóan nem kezdhetek új szakaszhangsúlyt (még gyengét sem) a *pénzen vett* jelzős szerkezetben, hiszen a szintagmám abszolút hierarchikus építkezésű:

$(h^4 \setminus jm^3 \setminus h^2 \setminus jm' \setminus Fn)$

A hangsúlyozásban is ennek megfelelően kell megoldanom a vesszor dinamikai ívét. (A papírhoz jutás keserves folyamatát erősíti föl a „lépésenként” haladó szerkezet.)

Gondolatmenetem további részében a szintagmatikus szerkesztés ritmikai összefüggéseiről szólok lírai és prózai műből való szerkezetek vizsgálatá alapján.

2. Egy költői kép megfejtése a szorosabb vagy lazább szerkezeti-tartalmi elemek összefüggéseinek feltárásán alapul. A legkötöttebb formája szerkezetileg a szintagmának van. (Szintagmának azt a szerkezetet tekintem, melynek legfeljebb az alaptagja áll mondat szinten. Különösen „mrev” szerkezeti keretet jelent a főnévi alaptagú szintagma; jellege egyértelműen bináris: alaptag és determináns, és egyetlen transzformációs lépésben csupán egy bővítményt tud magához kapcsolni – természetesen egyetlen determinánsnak tekintve a halmozott bővítményeket.) (Vö. B. Fejes, 1996, 153.).

A szintagma vizsgálata a ritmikai és hangsúlyszerkezet szempontjából sajátosabb, mint a szabad mondatrészek szintje. Nyilvánvaló, hogy például a mondat szinten érvényesülő ritmikus egységek általában felcserélhetők egymással anélkül, hogy lényegesen megváltozna (elromlana) a költemény ritmikai tagolódása (vö. Horváth, 1991, 125.). Érdekes megvizsgálunk, hogy a binárisan tagolható/tagolódó, ezért ritmikai tagolásra is alkalmas, de zárt, merev grammatikai forma hogyan lesz a nagyon is dinamikus jelentés hordozója. De mennyit enged meg a szintagma szerkezete? Szolgálja-e, le-

hetővé teszi-e például a sorrendi megfordítást? (Mint már utaltam rá, a hangsúly elosztására, s így a ritmikai tagolódásra is az azonos szintaktikai szinten álló elemek képesek. Ezért is vizsgálom a szintagmabokor ritmikai kérdéseit.)

A szakaszos hierarchiát tartalmazó főnévi alaptagú szintagma elvileg alkalmas lehet ritmikai alapon történő megfordításra. Nézzük meg ebből a szempontból Tóth Árpád *Harangvirág* című versének alábbi két sorát:

„Fagyott virág, majd állasz a tetőn
Az özvegy erdő barna bánatában”

(Tóth Árpád: Összes versei, 1984, 192.)

A vizsgálandó szintagma (*Az özvegy erdő barna bánatában*) szerkezeti építkezése: $((jm^2 \setminus jb') \setminus (jm' \setminus Fn))$.

A szinte hibátlan jambikus lejtésű soron átüt az értelmi tagolódás (vö.: Németh, 1983, 56.): az *özvegy erdő barna bánatában*. Az értelmi tagolódás ritmikai lehetőségét a *bánat* főnévhez kapcsolódó két állítás transzformációja teremti meg: a *bánat* barna, a *bánat* az özvegy erdőé. Ha a vers szerkezetének valóságbeli kapcsolatait vizsgálom meg, akkor a következő sorrendet látom: *az erdő barna, a bánat özvegyi*. (B. Fejes, 1996, 153.). Megtarthatta volna a költő az eredeti kapcsolódási sorrendet is. Ekkor az *özvegyi* állítmány transzformációjában az *-i* melléknévképzőt törölnie kellett volna a ritmus szabályai miatt: *a barna erdő özvegy bánatában*. Vagyis a szintagmán belül is elképzelhető a ritmus által megengedett szerkezeti forgatás. Játsszunk el a fenti kapcsolódás kombinatorikus lehetőségeivel! (a = barna, b = erdő, c = özvegy, d = bánat).

a b c d	a barna erdő özvegy bánatában
a b d c	a barna erdő bánat özvegyében
a c b d	a barna özvegy erdő bánatában
a c d b	a barna özvegy bánat erdejében
a d b c	a barna bánat erdő özvegyében
a d c b	a barna bánat özvegy erdejében

b a c d	az erdő barna özvegy bánatában
b a d c	az erdő barna bánat özvegyében
b c a d	az erdő özvegy barna bánatában
b c d a	az erdő özvegy bánat barnájában
b d a c	az erdő bánat barna özvegyében
b d c a	az erdő bánat özvegy barnájában

c a b d	az özvegy barna erdő bánatában
c a d b	az özvegy barna bánat erdejében
c b a d	az özvegy erdő barna bánatában

c b d a	az özvegy erdő bánat barnájában
c d a b	az özvegy bánat barna erdejében
c d b a	az özvegy bánat erdő barnájában
d a b c	a bánat barna erdő özvegyében
d a c b	a bánat barna özvegy erdejében
d b a c	a bánat erdő barna özvegyében
d b c a	a bánat erdő özvegy barnájában
d c a b	a bánat özvegy barna erdejében
d c b a	a bánat özvegy erdő barnájában

A fenti forgatással kapott szerkezetek jól mutatják, hogy szintaktikai és szemantikai megkötésekkel kell számolnunk. A sorrendiséggel együtt (a szerkezetben szereplő szavak lexikális és grammatikai struktúrája miatt) szintaktikai és szemantikai átrendeződést is látunk. Figyelembe kell tehát vennünk a szavaknak a mondatbeli szerepüket meghatározó jelentésformájukat is: a *barna* csak melléknév, és ebben a formájában elsősorban csak minőségjelző lehet egy szintagmában, a *bánat* és az *erdő* csak főnév, az *özvegy* melléknév és főnév. A szerkezetbeli viszonyítások természetesen bizonyos jelentésmozgást is megengednek. Ahogyan például az *özvegy* – *özvegyi* jelentéspár, ugyanúgy alkalmilag melléknevesülve értelmezhető az *erdő* szó jelentése és *erdőnyi* értékben. Ehhez azonban grammatikai alapot a szerkezet főnévi eleme biztosít, illetőleg nem kis szerep jut a ritmus egybetartó erejének is. Ha mindezekkel szembesítjük a szerkezet ritmikai változását is, igazolható, hogy csak azokban a sorrendi fordításokban maradt meg az eredeti bináris ritmikai tagolódás, amelyek fölírhatók az eredeti szerkezeti formában: $((jm^2 \setminus jb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$. Ha tehát a szintagma megőrzi belső szerkezeti arányaiban a fenti tagolódást, azaz ha tömbösödése a szerkezet ritmikai tagolódási „súlypontjára” esik, érvényes fordítási formához juthatunk. Nézzünk néhány fordítási példát!

a barna erdő özvegy bánatában	$((jm^2 \setminus jb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$
a barna bánat özvegy erdejében	
a barna özvegy erdő bánatában	
a barna özvegy bánat erdejében	
az özvegy erdő bánat barnájában	
az özvegy erdő barna bánatában	
az özvegy bánat barna erdejében.	

A példasor utolsó sorában jól megfigyelhető, hogy a kapcsolatba lépő szavak hogyan változtatják meg az értelmezhető viszonyokat. Abban a szerkezetben, hogy a *bánat barna erdejében*, egyértelmű a birtokos jelzőnél

meghúzható tagolási határ. De az *özvegy bánat barna erdejében* már az *özvegy* szó főnévi-melléknévi szerepe miatt kétféle tagolási lehetőség van: az *özvegy bánatbarna erdejében*, illetőleg az *özvegyi bánat barna erdejében*. (A szerkezeti forgatásokban – a formai egységesség miatt – nem jeleztem az egybeírás-különírás alapján felvethető kérdéseket.)

3. Előző példában könnyű volt a vers ritmusát belehallani a szerkezetbe, illetőleg – a szerkezet felől közelítve – a ritmust fölerősítő szerkezetről beszélni. Érdekes megvizsgálnunk, vajon felfedezhető-e a prózában is ugyanilyen összefüggés.

Elemzésem anyagát itt Szántó Piroska *Sziklarajzok a Gerecsében* című esszejéből választottam (Szántó, 1997, 77.). Egy festményének (majdnem) megszületéséről idézi fel vizuális emlékképeit a művésznő. Tervezett képének kompozíciós egységeiről beszél, melyeket esszejében szükségszerűen nyelvi megjelenítésükben tud csak elénk tárni, velünk is elképzeltetni. A vizuális emlékképek kompozíciós egységei a nyelvi linearításban szintagma-kompozíciókban, azaz hasonló szerkezeti egységek halmozásaként jelennek meg:

„Aztán, mire a kezem dermedtsége kienged, megcsinálom az aratást, pontosabban, az aratásban elfáradt testek zárt, konstruktív kompozícióját. Mert gyönyörű szép a kaszáló férfi körcikket leíró mozdulata (...) s a kaszáló párok mozgásának ismétlődő üteme, de akárhogy kinlódok vele, sehogy sem áll össze a kép, (...) Képtelen vagyok megcsinálni az arany tarlóra lendülő ezüst kaszák simán karéjos mozgását (...) az arcokra borított kendő fehér foltjai sem igazítanak útba, mert a keresztek falatnyi árnyékába öt-hat fej is húzódik, s alájuk zsúfolódnak a testek egy csatatér egymásra hányt rendezésében. És mégsem lesz igazi, elnyúló elernyedés belőlük, amíg, mint egy letüzött pálcát vagy egy napórát, középre nem állítom a vízholdó vékony kislány keskeny foltját – valahogy ez teszi rendbe és hangsúlyozza ki a formák szétszórtságát.”

Az egyetlen oldalnyi szövegből vett példasor jól bizonyítja, hogy a szintagma zárt szerkezete és hangzásában érvényesülő dinamikai íve képes érzékelteni a kompozíció belső, képi egységeit. Ezzel magyarázható, hogy sok a szövegben (a kihagyott részekben is) a szintagmatikus szerkezet. Az általam kiemelt rész aláhúzott szintagmái mind szószerkezetbokok, azaz szakaszos hierarchia található bennük; továbbá azt is érdemes kiemelnünk, hogy valamennyi szerkezet főnévi alaptagú. A megrajzolt-megtervezett képi elemek (főnevek = statikusság) dinamizmusát a rájuk vonatkozó állítások (cselekvések, minősítések) transzformációi fejezik ki nyelvilleg. Egyetlen kompozíciós elemre több állítást vonatkoztatni szintagmán belül szakaszos hierarchikus szerkezettel lehet.

A hangsúlyok megoszlása (újabb és újabb transzformáció belépésével) sajátos ritmust eredményez a szerkezet dinamikai ívében belül, és egyben biz-

tosítja a tartalmi értelmezést is. A szintagmák építkezésének logikája a képi kompozíciós elemekre épül: kompozíció, mozdulat, ütem, mozgás, folt, árnyék, rendezés, folt. Mindegyik képi-konstrukciós elemet valami megjeleníti (birtokolja: testek, férfiak, párok, kaszák, kendő, keresztek, csatatér, kislány), és a kompozíciós elemek valamilyen (minőségjelző bővíti a szerkezet alaptagját). Nézzük végig ebből a megközelítésből az egyes szintagmákat!

a) az aratásban elfáradt testek | *zárt, konstruktív kompozíciója*

Ábrázolva: $((h^3 \setminus jm^2) \setminus (jm^1 + jm^1 \setminus Fn))$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (yjm^1 \setminus Fn))$

b) a kaszáló férfi | *körcikket leíró mozdulata*

Ábrázolva: $((jm^2 \setminus jb^1) \setminus (t^2 \setminus jm^1 \setminus Fn))$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (xjm^1 \setminus Fn))$

c) a kaszás párok mozgásának | *ismétlődő üteme*

Ábrázolva: $((jm^3 \setminus jb^2 \setminus jb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

Tanulságos megfigyelnünk, hogy ha a szerkezetbe újabb képi-kompozíciós elem lép be, akkor ismétlődik a szerkezet logikai ritmusa: tehát birtokosra van szükség (Kiknek a mozgása? A kaszás pároknak a mozgása.)

d) az arany tarlóra lendülő ezüst kaszák | *simán karéjos mozgása*

Ábrázolva: $((jm^4 \setminus h^3 \setminus jm^2) \setminus (jm^2 \setminus jb^1)) \setminus (h^2 \setminus jm^1 \setminus Fn)$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (xjm^1 \setminus Fn))$

Ebben a szintagmában a birtokos jelző mint főnévi szófajú szerkezet-elem két különböző állításból transzformálódott jelzői bővítményt kapcsol magához: a *kaszák* lendülnek, a *kaszák* ezüst színűek. Ezek a jelzővé transzformálódott állítványok nem lehetnek egymással szerves (mellérendelő) kapcsolatban.

e) az arcokra borított kendő | *fehér foltja*

Ábrázolva: $((h^3 \setminus jm^2 \setminus jb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

f) a keresztek | *falatnyi árnyéka*

Ábrázolva: $((jb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

A szintagma itt alapszerkezeti formában jelenik meg.

g) egy csatatér | *egymásra hányt rendezése*

Ábrázolva: $((jb^1) \setminus (h^2 \setminus jm^1 \setminus Fn))$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((jb^1) \setminus (xjm^1 \setminus Fn))$

h) a vízholdó vékony kislány | *keskeny foltja*

Ábrázolva: $((jm^2 \setminus jm^2 \setminus jb^1)) \setminus (jm^1 \setminus Fn)$

Alapszerkezetére egyszerűsítve: $((xjb^1) \setminus (jm^1 \setminus Fn))$

Ismét megfigyelhetjük a szintagmaépítkezésnek azt a szabályát, amelyben egy főnévre két külön állítás vonatkozik. Az eredmény szakaszosan

építkező szerkezet: a kislány vizet hord = vízhordó kislány; a kislány vékony = vékony kislány. A transzformációs határt ekkor a szintagma szerkezeti ábrázolásában a szakaszosság jelölésével fejezhetjük ki.

(Ebben a szintagmában érdemes felfigyelnünk a beszédhangok szintjén megjelenő hangzásra is: *vi... vé... kis... kes...*, azaz alliterációra a szókezdő mássalhangzóknak, ajakréssel képzett magánhangzóknak a *kislány* alakját kifejező hatására.)

4. Gondolatmenetem befejezéseként ismét Nemes Nagy Ágnes idézem: „*A szerkezet érdekel ugyanis, és egyre jobban; a vers, a mű rendje, tagolása, mint a kifejezés néma, de annál égetőbb jelentést hordozó eszköze.*” (I. m., 605. 1.)

A mű rendjét, tagolását/tagolódását a kutatók a magasabb szerkezeti szerveződés szintjén vizsgálják szívesen, mert a teljes mű szervezettségéről szeretnének mondani valamit. E néhány példán azt a feltevésemet szemléltettem, hogy érdemes vallatóra fogni a tartalom, a forma és a hangzás összefüggéseit a legkisebb szerkezeti szerveződésben, a szintagmában is.

Hivatkozások:

1. Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Bp., Tankönyvkiadó, 1976
2. B. Fejes Katalin: *A szószerkezetbokr elemzése*. In: V. Raisz Rózsa szerk.: *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A magyar Nyelvtudományi Társaság 207., 1996, 153–157. o.
3. Horváth István: *A vers: Három megközelítés*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991
4. Nemes Nagy Ágnes: *Rózsa, rózsa*. In: *Szó és szótlanság*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989
5. Németh László: *Magyar ritmus*. In: *Az én katedrám*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1983

**A BESZÉDSZERŰSÉG MONDAT-
ÉS GONDOLATALAKZATAI PILINSZKY JÁNOS
KÖLTŐI NYELVÉBEN (Tanulmányvázlat)**

DANYI MAGDOLNA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

A Pilinszky János költői nyelvében meghatározónak látott mondat- és gondolatalakzatok vizsgálatokor Heinrich Lausberg retorikai rendszerezését követve két alakzatsoportot különítettem el:

1. A beszédhelyzetből következő mondat- és gondolatalakzatok és
2. A tárgy kifejtésének mondat- és gondolatalakzatai.

A beszédszerűség mondat- és gondolatalakzatait e második alakzatsoport körébe sorolom. Ez az alakzat Lausberg rendszerezésében elkülönítetten nem található; a tárgy kifejtésére irányuló mondatalakzatok lausbergi retorikai rendszerében az általa *affektív v. érzelemkeltő mondatalakzatoknak* a körébe utalom őket, tehát a *szintaktikai immutációt* megvalósító mondatalakzatok körébe. az általam vizsgált mondat- és gondolatalakzatokban kétségkívül szerephez jut az is, amit Lausberg *dialógus imitatio*-ként értelmez, vagyis a „beszélgetés jelleg”, mellyel azonban Lausberg külön nem foglalkozik.

Azok a mondatszerkezetek tartoznak ide, amelyekben

a) a „beszélgetés jelleg” belső monológot vagy ál-dialógust alkotva szintaktikailag jelölt;

b) a beszélőnek a beszélő magatartása szintaktikailag jelölt, s mint ilyen szemantikai funkcióhoz jut egy kommunikációs helyzet létrehozásában.

A „beszédszerű” mondat- és gondolatalakzatok Pilinszky János költői nyelvében igen gyakoriak.

Négy nagy csoportban tárgyalom őket:

A) A monológikus közlésmódban megvalósuló belső dialógus mondatalakzatai;

- B) A dialógikus közlésmódot megvalósító mondatalakzatok;
- C) A köznyelvi beszédhelyzethez megidézhető mondatalakzatok;
- D) A beszéd-mondat idézése: közvetlen idézet vagy szabad függő beszéd formájában.

A) A MONOLÓGIKUS KÖZLÉSMÓDBAN MEGVALÓSULÓ BELSŐ DIALÓGUS MONDATALAKZATAI

- 1) Én-közlések megszólítással + a megszólított v. helyzetének értékelése

Pl. „Lehet, hogy megfojtottalak
a puszta két kezemmel.

Különben olyan egyremegy,
a gyilkos nem latolgat,
akárhogy is történhetett,
te mindenképp halott vagy...”
(*Miféle földalatti harc*)

A két mondat szerkezeti összetartozását jelölik a jelentést módosító szók (lehet; különben), melyek ugyanakkor a beszélő én monológikus közléseiben a dialógikus beszédforma hordozói is.

- 2) Én-közlések megszólítással + elbeszélő jellegű én-közlések

Pl. „Napokra elfeledtelek,
döbbszentem rá egy este,
üres zsebemben álmosan
cigarettaért keresve.”
(*Miféle földalatti harc*)

A főmondat elé helyezett alárendelő megszólító tagmondat idézetként jut jelentéshez az én-közlésben.

- 3) Senkihez sem intézett, köznyelvi beszédhelyzethez feltételező kérdő mondat + a kérdésre vonatkozatható én-közlés

„Milyen nap is van ma?
Úgy élek,
hogy össze-összezavarom
az idő menetrendjét.”
(*Naplórészlet*)

4) Köznyelvi, sőt profán kifejezésekből fölépülő én-közlések + indirekt kérdés

Pl. „Csak hanyódom hát ágyamon
és beléreszketek,
hogy kikkel is zabáltatom
a szívverésemet!”

(*Parafrázis*)

5) Egymásra „válaszoló”, belső dialógust létrehozó én-közlések

Pl. „Bevallottam: a naplementét Svájcban.
Nem lett volna szabad.”

(*Gyónás után*)

B) A DIALÓGIKUS KÖZLÉSMÓDBAN MEGVALÓSULÓ BESZÉDSZERŰ MONDATALAKZATOK

1) Felszólító mondatok halmozása: párhuzamos szerkezetű, köznyelvi elemekből építkező mondatalakzatok

Pl. „Rajzolj, rajzolj szegény fiú.
Rajzolj, rajzolj szegény leány.”

(*Sírkövemre*)

2) Felszólító mondatok halmozása + én-közlések (köznyelvi elemekből építkező szintaktikai szerkezetek)

Pl. „Hát itt vagyunk.
Nyissatok ajtót.
Ez az utolsó éjszakánk.
Ez az utolsó vendégységünk.
Terítsetek. Ágyazzatok.
Rakjátok meg a kályhát.
Eresszétek szabadon a kutyákat.”

(*Brontë*)

3) Megszólító állítások, értékelések + felszólítások (a köznyelvi beszéd elemeiből építkező szintaktikai szerkezetek)

Pl. „Gyenge vagy még, hát menekülj
mielőtt utolérne!”

(*Bűn*)

4) Megszólító állítások (legtöbbször cselekvést jelölőek) + a rájuk vonatkoztatott én-közlés mint „válasz”

Pl. „Hiába tépsz föl ajtót, ablakot.
A túlsó járdán állok és falom:
gyapjat növeszt a füst a tűzfalon...”
(*Ne félj*)

5) Ál-dialógus: önmagához vagy senkihez sem intézett költői kérdés + a válaszként ható én-közlés + idézése a költői én kérdésének

Pl. „Véletlen volt, vagy csapda tán,
hogy egymást újra láttuk?
Azóta nem találhatom
helyem se itt, se másutt!
Megkérdem százszor is magam,
halottan is tovább élsz?”
(*Miféle földalatti harc*)

6) Ál-dialógus₂: a költői én kérdése + megszólító állítás + vallomásos én-közlés + megszólító és felszólító állítások

Pl. „Hogy átkozódtam? Vedd, minek veszed.
Nem érdekel, nem is szerettelek.
Aludj nyugodtan, igyál és egyél,
s ha értenéd is átkaim, – ne félj.”
(*Ne félj*)

7) Ál-dialógus₃: A költői én megszólító alakú kérdéseinek halmozása, amikor is az egyes kérdés az előző kérdésre adott „válaszként” értelmezhető

Pl. „Eljut hozzád a panaszom?
Hiába ostromollak?”
(*Panasz*)

8) Ál-dialógus₄: Halmozott felszólító mondatok, melyek „válaszként” hatnak a megszólított magatartására vonatkozóan.

Pl. „Csak meg ne lopj! Csak el ne pártolj!
Ha gyenge vagy, végem van akkor.”
(*Mire megjössz*)

C) A KÖZNYELVI BESZÉDSZITUÁCIÓT MEGIDÉZŐ MONDATALAKZATOK

1. Elbeszélő jellegű én-közlések, melyekben a köznyelvi szóhasználat meghatározóvá lesz.

Pl. „Aludtunk. (...)

Együtt kopogtunk. Azt már nem tudom,
hogyan ugyanazon ajtón? Ami biztos:
ilyen lehet egy kerub verdesése.”

(Kopogtatás)

2) Személytelenítő, általános alanyú, köznyelvi kifejezésekből fölépülő én-közlések.

Pl. „Ki itt találna rám e szörnyűségben,
és végignézné, mit is művelek,
nem hinné el tulajdon két szemének,
s egy szót se merne szólni senkinek.”

(Tanuk nélkül)

3) Valakire v. valamire vonatkozó állító én-közlések, melyekben a köznyelvi beszéd elemei, s a figuratív közlésmód lesz a meghatározó.

Pl. „Nem görbülhet egyetlen hajukszála,
őrzöm legkisebb ráncaik
a kőzeteknél konokabban
az ítéletnapig.”

(Sírvers)

4) Az én-közlésre „válaszként” következő kérdő mondat, amelyben a köznyelvi beszéd elemei, esetleg szólás elemek dominálnak.

Pl. „... az olthatatlan büszkeség,
ha végül úgy se véd meg,
az egész életünk mit ér?”

(In Memoriam N. N.)

5) Sztereotíp, konvencionális, a köznyelvi beszédet „idéző” megállapítások.

Pl. „N. N. ismét gyönyörű volt.
K. elfelejtett üdvözölni.
P. nem vett észre.”

(*Napló*)

D) A BESZÉD-MONDAT IDÉZÉSE: KÖZVETLEN IDÉZET VAGY SZABAD FÜGGŐ BESZÉD FORMÁJÁBAN

1. A beszéd-mondat közvetlen idézése – többször párhuzamos, ismétlődő szerkezetekkel.

Pl. „A kocsisok beüzennek: jövünk.
És a vendégek: érkezünk.”

(*Brontë*)

2. A beszéd-mondat közvetett idézése szabad függő beszéd formájában.

Pl. „Azt mondjuk rá, szép mint egy faliszőnyeg.
Azt mondjuk neki, te csak nézd magad,
mi majd szülünk, születünk, meghalunk.
Ilyesfélét susogunk neki,
az örületben élő antilopnak.”

(*Ékszer*)

3. A köznyelvi beszélgetés beszédfordulatainak közvetlen idézete – beépítve az én-közlésbe.

„Persze, persze: a feledés, az elmúlás –
de hol is hagytam abba? –
mégis élek,
mégis nehéz, anya, mégis nehéz.”

(*Mégis nehéz*)

IGENÉV-IGÉK ÁCS KÁROLY VERSEIBEN

CSEH MÁRTA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Az igenév-igéket leíró nyelvtanaink átmeneti jellegű szóalakulatoknak tartják.¹ Átmeneti jellegük hangoztatása voltaképpen csak azt jelzi hangsúlyozottan, hogy hasonlítanak a többi „közönséges” igenévhez, amelyeket ugyancsak átmeneti jellegű szófajoknak tartunk (és e tulajdonságuk miatt beszélünk róluk mai magyar nyelvünk szófaji rendszerében úgy, mint önálló és összetartozó külön fő szóosztályról². Az igenév-igék még fokozottabb mértékű „átmenetiség”-ére a megnevezésük hivatott föl hívni a figyelmet: alakilag ugyanis múlt idejű tárgyas ragozású igealakokkal azonosak, azaz ránézésre igéknek vélhetjük őket³. Bizonyos esetekben szabályos alany kapcsolódik hozzájuk, s ez ugyancsak igéknek mutatja őket⁴. Igék viszont nem lehetnek, mert nem állítmányi funkciót töltenek be a mondategységben, amelynek részei. A szerkezeteket, amelyekben megjelennek az igenév-igék, alanyos szó szerkezeteknek tartjuk nyelvtanaink nyomán. Ha van az igenév-igének közvetlen bővítménye, az vele alany-állítmányi viszonyban áll. Alanyos szintagmáról, illetve – ha a két tag már összetétellé forrott össze – alanyos összetett szókról ezért szokás beszélni velük kapcsolatban⁵. Mondatszint alá süllyedt predikatív szerkezeteknek is nevezhetjük őket⁶.

Mai nyelvünkben az igenév-igék ritkán fordulnak elő. (Lényegesen ritkábban, mint más igeelvek.) Bizonyos stílusrétegek (pl. az értekező próza, az újságnyelv) valamivel kevésbé tartózkodik a használatuktól, mint mások. Szépirodalmi alkotásokban alig találjuk nyomukat. Az írók, költők sűrítésre, tömörítésre való törekvésükben, amely oka annak, hogy a szövegben megszorodnak az igeelvek⁷, rendszerint más eszközökhöz nyúlnak. Ritkaságszámba megy az olyan vers például, amelyben az igenév-igékkel kapcsolatban álló szóalakok fordulnak elő. (Ilyen például Pap József Apám sava című verse⁸.)

Ács Károly verseiben is ritkák az igenév-igék. Csupán öt versében akadtam a nyomukra. Ezek a Nézd a világot, a Vers, az Új koszorú ciklus X. szonettje, a Tájkép és a Ki-ki maga... A *napsütötte* típusú összetett szavakkal együtt összesen hat szó képviseli ezt a szó(faj)típust. (A *napsütötte* típus nélkül pedig három.) Meglehetősen gyér előfordulásra utal ez, lévén hogy az összegyűjtött versek olvasása, a versszövegek célzott vizsgálata során gyűlt össze ez a néhány példa.

Vizsgáljuk meg őket sorjában.

„Rühes, *légymarta* gebe görnyed / amott a poros úton” – írja a költő a Tájkép című versben. A mondat alanyául szolgáló *gebe* főnév jelzői a *rühes* és a *légymarta* szavak. A *napsütötte* analógiájára a *légymarta*-t is melléknévnek tarthatjuk, tartjuk. Olyan összetett szó a *légymarta*, amelyben a *légy*-előtag és a *-marta* utótag kapcsolatát leginkább alany-állítmányi viszonyként szoktuk jellemezni. Ez a szó tehát a szerves alárendelt összetett szavak alanyos összetételek típusát képviseli. A mondatban betöltött jelzői szerepe, tulajdonságjelölő volta következtében tarthatjuk mindamelllett melléknévnek. (Vitatható ez a minősítés, ha a *-marta* utótagot igének vesszük, hiszen az összetett szavak szófaji értékének meghatározásakor az utótag szófaji jellegére szoktunk tekintettel lenni. Csakhogy a *-marta* n e m, a látzat ellenére s e m igealak. Szándékom szerint a továbbiakból ez fog kiderülni.)

A következő versrészlet *múlt-sodorta* szava sokban hasonlít az előző példához: „*Múlt-sodorta* szennyek / nem áztatnak bünt borba, táncba, csókba” (Új koszorú X.). Az alany jelzője itt is a figyelmünket kiváltott szó. A közlésegyeség alanyi része tehát a *múlt-sodorta szennyek* jelzős szerkezet. A jelzőt ez esetben is melléknévnek kell tartanunk (hasonlóan a *napsütötté*-hez, *légymarta*-hoz), bár az elő- és az utótag között lazább – alkalmibb – a kapcsolat, és ezt a kötőjeles írásmód is jelzi. Molnár Csikós László elemzési rendje szerint ez jelzős szerkezet, és visszavezethető egy egyszerű bővített mondatra (*a múlt sodorta a szennyeket*⁹⁾), jellegét tekintve tehát abba a kategóriába tartozik, ahol a kiegészítő elem (a kötőjellel kapcsolódó összetételi előtag) alanya a *-sodorta* utótagnak, amely a *múlt*-hoz viszonyítva alaptag jellegű; a *múlt*-tal együtt viszont kiegészítőként, determinánsként funkcionál a *szennyek* mellett, mint annak jelzője. Ez utóbbi értékével van összefüggésben az, hogy melléknévnek minősítjük.

Roppant érdekes a következő példánk, az *önnevezte*; több okból is: „Szegény költő, *önnevezte*, bozontos, / kezded kapa, fűrő felé mért kapdos?” (Ki-ki maga...). Egyrészt azért, mert nem valamely predikatív szerkezet építőeleme, hanem egy (halmozott) (ön)megszólítás része csak, (úgymond szervetlen mondatelem, illetve ilyennek egyik eleme, – egyik – értelmezője). Átfogalmazva a megszólítást ekként is megjeleníthető: *szegény önne-*

vezte *bozontos költő*. Másrészt érdekessé teszi az is, hogy előtagként nem főnév, hanem egy névmás jelenik meg benne. Az összetételt tehát itt már nem tudjuk olyan módon predikatív szerkezetté transzformálni, mint a főntiekben, mert az előtag nem maga a (levezetett) alany, hanem csak az *önmaga* szóra utaló elem, amely segít hangsúlyossá tenni az egyes számú, harmadik személyű alanyt. Igen erős azonban itt is (mint volt a *légymarta*, *múlt-sodorta* esetében is) a cselekvésre utaló jelleg: a megnevezett cselekvés – *mar*, *sodor*, *nevez* – jut kifejezésre tulajdonságként mindhárom esetben. Ha erre a vonatkozásra is figyelemmel vagyunk, föl kell hogy vetődjön bennünk a gondolat: nem valamiféle igenevek-e ezek a szavaink? Hiszen a melléknévi igeneveinket meghatározni is úgy szoktuk a legtömöbben, hogy a cselekvést tulajdonságként megnevező szavaknak mondjuk őket. A *légymarta*, *múlt-sodorta*, *önnevezte* szavaknak melléknévi igenév jellegük van.

A melléknévi igenévhez való kötődés, a melléknévi igenévre utaló vonatkozások még kifejezettebbek, ha valóságosan is szószerkezet jellegű (és nem összetett szóvá összeforrott) az a nyelvi alakzat, amelynek jelzői értékű „igenév-ige” az alaptagja: „Isten, törvény, sors: buta álmok *szülte* / rémképek csupán; dadogó szavakban, / lázas ajkáról ne keress értelmet –” (Nézd a világot). A *szülte* „igenév-igé”-t tartalmazó mondategységben állítmány az a *rémképek* főnév, amelynek szerkezetes jelzői bővítménye van (*buta álmok szülte*), alanya(i) pedig az *Isten, törvény, sors* szavak. A *szülte* jelző közvetlen determinánsa az *álmok* többes számú főnév, ezt pedig a jelzői szerepű *buta* melléknév egészíti ki. A (*buta*) *álmok szülte* szerkezet alanyi szintagma, alaptagjával kiegészítve az a *rémképeket buta álmok szülték* mondatra lehetne visszavezetni. Az átalakítás során, látjuk, a *szülte* szóalak alakot váltott, egyes számból többes számba tevődött át. Érdekes számon tartani ezt a mozzanatot, mert az „igenév-igé”-nek egy jellemző vonása mutatkozik meg benne, az, hogy a szószerkezetben alakilag egyes számú marad akkor is, ha, mint ebben az esetben is, többes számú – több – alany a megnevezett cselekvés végzője¹⁰.

A *Vers* című Ács Károly-költeményben kettő is van az igenév-igékből, mindkettő ugyanabban a mondatban, párhuzamos szerkezetekben: „Csak a pillanatot várom, / amikor majd nyakon ragad // a *hitted* jó s a *vártad* eszme”. A *hitted* jó és a *vártad eszme* az érintett mondat szerkezetes alanyai¹¹. A *Csak a pillanatot várom* főmondatnak egy olyan mellékmondat van alárendelve, amelyben az (alkalmilag) főnévi értékűvé vált *jó* és az *eszme* szavak töltik be a – többtagú – alany szerepét. A *hitted* és a *vártad* szavakra a *milyen* (+*jó/eszme*)? kérdéssel kérdezhetünk. Ebből következik, hogy a kérdéses szavak jelzői a *jó*, illetve az *eszme* főneveknek. Ezzel nincs ellentétben, hogy ezeket a szerkezeteket ugyancsak visszavezethetjük egyrészt a *te*

hitted (azt) a jót, másrészt a te vártad (azt) az eszmét állításokra. Ugyanakkor tudomást kell vennünk arról is, hogy az ilyen szerkezeteket leíró nyelvtanaink igenév-igei alakzatoknak nevezik, és hangsúlyozottan emlegetik többarcúságukat¹². Ezt a többarcúságot nem nehéz felismerni, ha folytatjuk az idézetünkben szereplő „igenév-igék” ragozását a már a korábbi példák-ból megszokott egyes számú harmadik személyű alakokon túl is:

az én hittem jó	az én vártam eszme
a te hitted jó	a te vártad eszme
az ő hitte jó	az ő várta eszme
a mi hittünk jó	a mi vártunk eszme
a ti hittétek jó	a ti vártátok eszme
a(z ők) hitték jó	a(z ők) várták eszme

A főnti ragozási sorokban az „igenév-ige” alakjai szinte teljesen azonos alakúak a szóban forgó *hisz* és *vár* igék paradigmájának a tárgyas ragozásában a múlt idő megfelelő alakjaival: *én hittem, te hitted, ő hitte...*; *én vártam, te vártad, ő várta...* stb. És az a harmadik arca is megmutatkozik ezeknek a szóalakoknak, ha folytatjuk a paradigmasorokat, amelyről Károly Sándorra hivatkozva Papp István is megemlékezik¹³: a névszóiságuk. Föltűnő (az egyes számban teljes) azonosság mutatkozik ugyanis a *hisz* ige „igenév-igei alakulatai”-nak létrejöttkor használatos toldalékok és a *hit* főnév birtokos személyjellel ellátott alakjaiban megjelenő toldalékok között:

hitt-em	hit-em
hitt-ed	hit-ed
hitt-e	hit-e
hitt-ünk	hit-ünk
hitt-étek	hit-etek
hitt-ék	hit-ük

További párhuzamok, amelyeket más *-at, -et* vagy *-ás, -és* képzővel létrehozott deverbális főnévi származékok személyjeles alakjainak (1), főnévi értékű szavakká (vissza?)változott befejezett melléknévi igeneveknek (2), illetve a megfelelő ige „igenév-igéjé”-nek (3) az összevetése révén kapunk, az igei és a névszói ragozás genetikai azonosságát mutatják.

Vegyük például a *szül* igét (amely már szerepelt az előbbieken) és említett származékait! A következő alakokat kapjuk:

az ige tárgyas ragozásban,

múlt időben	(1)	(2)	(3)
szül-t-em	szülés-em	szülött-em	szült-em
szül-t-ed	szülés-ed	szülött-ed	szült-ed
szül-t-e	szülés-e	szülött-e	szült-e
szül-t-ük	szülés-ünk	szülött-ünk	szült- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-ük} \\ \text{-ünk} \end{array} \right.$

szül-t-étek	szülés-(e)-tek	szülött-etek	szült-étek
szül-t-ék	szülés-ük	szülött-ük	szült-ék

A *sodor* igeének egy ilyen összevetésben a *sodor* főnév felel meg, amely az (1) és a (2) sort képviseli, illetve helyettesíti:

az ige tárgyas ragozásban, múlt időben	a főnév birtokos személyjelekkel	(3)
sodor-t- sodr-ott- } -am	sodr-om	sodort-am
sodor-t- sodr-ott- } -ad	sodr-od	sodort-ad
sodor-t- sodr-ott- } -a	sodr-a	sodort-a
sodor-t- sodr-ott- } -uk	sodr-unk	sodort- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-uk} \\ \text{-ünk} \end{array} \right.$
sodor-t- sodr-ott- } -átok	sodr-otok	sodort-átok
sodor-t- sodr-ott- } -ák	sodr-uk	sodort-ák

Igazán szemléletes egyezéseknek lehetünk tanúi, amit csak színez, hogy tudjuk: a *-t*, *-tt* múltidőjel a befejezett melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzőjéből alakult ki¹⁴, és vele azonos eredetű a „*-t* főnévképző”¹⁵ is.

Eddig még nem esett szó arról – bár igeveket vizsgálunk –, hogy a főnévi igevelek személyragos alakjait is hasonló ragokkal hozzuk létre. A mi igeinket illetően ez az alábbi szóalakokat jelenti:

hisz ~ hinni	vár ~ várni	szül ~ szülni	sodor ~ sodorni
hi-nn-em	vár-n-om	szül-n-öm	sodor-n-om
hi-nn-ed	vár-n-od	szül-n-öd	sodor-n-od
hi-nni-e	vár-ni-a	szül-ni-e	sodor-ni-a
hi-nn-ünk	vár-n-unk	szül-n-ünk	sodor-n-unk
hi-nn-etek	vár-n-otok	szül-n-ötök	sodor-n-otok
hi-nni- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-ük} \\ \text{-(ök)} \end{array} \right.$	vár-ni- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-uk} \\ \text{-(ok)} \end{array} \right.$	szül-ni- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-ük} \\ \text{-(ök)} \end{array} \right.$	sodor-ni- $\left\{ \begin{array}{l} \text{-uk} \\ \text{-(ok)} \end{array} \right.$

(A többes számú, harmadik személyű zárójelbe tett *-ok*, *-ök* ragváltozatokat ma ritkábban használjuk; választékosabb szóalakoknak érezzük a velük létrehozottakat. Megjegyzendő továbbá, hogy a *sodor* ige kötött, hangzóihiányos tövével is létrehozható infinitívus, de ezeket az alakokat népies, tájias színezetűeknek érezzük. *sodrani: sodr-an-om, sodr-an-od, sodr-ani-a, sodr-an-unk, sor-an-otok, sodr-ani-uk*, ill. *sodr-ani-ok*.)

A szótövek tekintetében legnagyobb a hasonlóság a múlt idejű igealakok relatív – azaz az időjellel bővült – töve és az „igenév-igei” szóalakok töve között. A toldalékok vonatkozásában is a múlt idejű igealakok személyragjai és az „igenév-igei” szóalakok toldalékai hasonlóan egymáshoz leginkább. Van bizonyos hasonlóság a megfelelő főnevek, főnévként használt igei származékok (képzett főnevek és főnévi értékben használt melléknévi ige nevek) birtokos személyjeles alakjainak jelei és a főnévi ige nevek személyragos alakjainak ragjai között is. A tövek különbözősége, a toldalékoknak pedig szinte csak az egyes számra korlátozódó egyezése azonban inkább a különbözősüket mint a hasonlóságukat teszi hangsúlyossá.

Érdemes volna megvizsgálni: nem lenne-e célszerű ezeket az „igenév-igei alakulatokat” a mai nyelvallapot felől nézve, tehát tisztán leíró szempontból a befejezett melléknévi igenév személyragos alakjainak tekinteni. Ahogy tudunk a főnévi igenév ma is a maga teljességében használatban lévő, illetve a határozói igenév kiavult személyragos alakjairól. Egy újabb (?) mozzanat lenne ez (ti. a személyragokkal való bővíthetőség) azoknak a sajtóságoknak a hangoztatásakor, amelyek ige neveinket önálló szófaji osztályként látják és láttatják. Ilyen értelmezést egyébként ismer a magyar grammatikatörténet¹⁶.

Jegyzetek és hivatkozások

¹ L. MMNyR.: 221; uo. 232; uo. 532., uo. 549–550; MMNyR., 2:82; MondTan.: 52; Papp [62]:78; Berrár [91]:131.

² L. Jászó [94]:216–221; Simon [89]:47 kk.; G. Varga [89]:59; KMNyT. [90]:156–161.

³ A MMNyR.-ben például a következő példák találhatók: *a rendelet előírta (határidő), a vihar okozta (károk)* (i. m., 2:70), *a fiú okozta kár és egy magam összetákolta jegyzetfüzet* (uo. 117). A Mai magyar nyelvi gyakorlatok I. (szerk.: Keszler Borbála, Bp.: Tankönyvkiadó, 1992) feladatai között: *A magunk készítette szerszámokkal nyilván nem sikerül megjavítanunk ezt az előregeedett, özönvíz előtti masinát.* (I. m., 91.) stb.

⁴ Pl. Molnár Csikós Lászlónál: *a tanár említette példa* (MCsL [87]:131), a Mondattani tanulmányokban: *A testvérek a nagyapjuk építette házban laktak.* (MondTan.:52).

⁵ L. MMNy.: 155; MMNyR.: 446.

⁶ MMNyR., 2:70; uo., 116–117.

⁷ Vö. Károly [56]:217; StílVázl.:204; uo.: 206–207.

⁸ Az alábbi versről van szó:

Apám szava

se penge se láng se kő
 ekelapról lebillenő
 nehéz göröngy
 szélfújta
 fagyszitta
 esőverte
 napsütötte

aszú göröngy
 kiszikkadó
 málladozó
 szétporladó
 puha televény
 se penge se láng se kő
 némasággal perlekedő

A 4–7. sorok jelzői olyan összetett szavak, amelyekben az elő- és az utótag között alany-állítmányi a viszony. E szavakban az utótag mind a négy esetben igenév-igei jellegű. Ezek a jelzők a 8. sor – újabb jelzővel kiegészült – *göröngy* szavának a determinánsai. A vers második felében, a 9. és rákövetkező sorokban megismétlődik ez a szerkesztésmód, csak a halmozott jelzők – a (*puha*) *televény* kiegészítői – nem igenév-igei jellegűek, hanem folyamatos melléknévi igenevek.

⁹ Vö.: MCsL [87]:13–14.

¹⁰ Vö.: MMNyR. 536., uo., 2:82.

¹¹ Akadémiai leíró nyelvtanunk azt írja, hogy „az igenévi-igei alaptagú alany gyakoribb, egyes nyelvjárásaink s szépirodalmi és értekező, főként filológiai szaknyelvünk olykor 1. és 2. személyben is használja”. (MMNyR., 2:117.) Megemlékezik az ilyen szóalakokról Tompa József is, archaizáló jellegűeknek tartja „az igenév-igei szerkezet 1–2. személyű használatát” (Tompa [72]:257).

¹² Vö. Papp [62]:77–78.

¹³ Említett tanulmányában Papp István többek között a következőket írja: „Az *én irtam levél* kifejezésben az *én irtam*, illetőleg az *irtam* tag egyfelől névszói, másfelől igenévi, végül igei kifejezésnek tekintendő. A beszélő közösség tudatában ugyanis a kifejezés *irtam* tagja azonosul részben az *iratom* személyragos főnévvel (s akkor főnévi jelzős szerkezettel van dolgunk, mintha azt mondanánk: *az én iratom* vagy *írásom levél*), másrészt az *irottam* személyragos melléknévi igenévvvel (mintha azt mondanánk: *az én irottam levél*), részben pedig az *irtam* 'scripsi, scribebam' múlt idejű igealakokkal (amely szintaktikai eltolódással jelzői szerepet öltött, mintha azt mondanánk: melyet *én irtam*, az a *levél*).

¹⁴ MNyT.:415.

¹⁵ Károly [56]:14.

¹⁶ L. Károly [57]:141.

Forrás- és irodalomjegyzék (az alkalmazott rövidítések betűrendje szerint)

Ács [88] = Ács Károly összes versei. Újvidék: Forum, 1988.

Berrár [91] = Berrár Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv kiadásához – A szófajok. A mai magyar nyelv (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) I. Szerk. Keszler Borbála. Bp.: Tankönyvkiadó, 1991, 119–138. old.

Jászó [94] = A. Jászó Anna: A magyar nyelv könyve. Bp.: Trezor, 1994³

G. Varga [89] = G. Varga Györgyi: Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakтана köréből. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989, 59–73. old.

Károly [56] = Károly Sándor: Igenévsrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1956, Nyelvtudományi Értekezések 10. sz.

Károly [57] = Károly Sándor: Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos alakjainak szófaji jellegéről. NyK., LIX., 130–150. old.

KMNyT. = Rácz Endre–Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. Bp.: Gondolat, 1990⁸

- MCsL [87] = Molnár Csikós László: A mai vajdasági magyar nyelv mondattani kérdései I. Újvidék: MNyIHKI, 1987, Értekezések, Monográfiák, 12. sz.
- MMNy. = Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp.: Tankönyvkiadó, 1976⁴
- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. 1–2. (Szerk. Tompa József) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970²
- MNyT. = Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp.: Tankönyvkiadó, 1967.
- Pap [87] = Pap József: Jegy. Újvidék, Forum, 1987.
- Papp [62] = Papp István: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében. Magyar Nyelvjárások VIII. (Szerk. Kálmán Béla) Bp.: Tankönyvkiadó, 1962, 61–81 old.
- Simon [89] = Simon Györgyi: A szófaji felosztás problémái. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989, 33–57. old.
- StilVázl. = Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp.: Tankönyvkiadó, 1974³
- Tompa [72] = Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972.

A NYELVI ÖSSZEVE-TÉS, TIPO-LÓ-GIA ELEMEI BÁRCZI GÉZA NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁBAN

PAPP GYÖRGY

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

0. Egy életműben, nyelvészeti világréppen csak annak lezárulása után jóval később körvonalazódó, megszilárduló tudományos rendszert keresni felettébb kockázatos, nagy óvatosságot igénylő vállalkozás. Bárczi Géza nyelvi összevetéshez, tipológiához való viszonyulásában is erről van szó.

Az kétségtelen, hogy a nyelvi sokféleséghez korán hozzászokott, és életében, pályáján ez maradt a lételeme. Mint Szathmári István *Bárczi Géza, a tudós és nevelő* című tanulmányában¹ írja, tudósunk „Zomborban korán megismerkedett a város és a környék lakosságával: a különböző nyelvjárá-sokat beszélő magyarokkal és a szerbekkel, bunyevácokkal”, innen vitte tehát magával a természetes két- és többnyelvűségről szerzett tapasztalatait is.

Tanulmányainak, pályájának indulása is ugyanezt a vonalat, sokfélesé- get példázza: 1911-ben magyar–latin–görög, majd francia szakos hallgató lett, már ekkor képesítve volt az eszperantó nyelv tanítására, de tudott né- metül és törökül, és később megtanult olaszul is. Több mint két évtizeden át tanított középiskolában, mégpedig francia nyelvet, 1926-tól 1942-ig tan- könyvek tucatjait írta meg (24-et), némelyiket még 1946-ban is használták, mert didaktikailag átgondolt, a fokozatosságot kitűnően érvényesítő volt rendszerük, a várható elsajátítási nehézségek hangsúlyai szerint. Bárczi Gé- za ily módon a nyelvészeti tanításhoz szükséges alkalmazott nyelvi összeve- tessel, kontrasztív elemzés gyakorlatával tökéletesen tisztában volt.

1. A nyelvészeti összevetés és tipológia tágabb horizontjai, rendszersze- rűsége azonban nem, vagy csak bizonyos összefüggések vonulatában kel- tette fel érdeklődését, tehát csak bizonyos feltételek elfogadása esetén van- nak érintkezési pontjaik:

1.1. A genetikai, illetve tipológiai nyelvészet diakron és szinkron nyelvhasználatának és nyelvi összevetése vizsgálódásaiban soha sem határolódott el élesen egymástól:

1.2. Mindvégig megmaradt munkásságában a genetikai szempont túlsúlya, vagyis a nyelvtörténeté, lévén ez a nyelvi viszonyítás egyik közege, összefüggésrendszere;

1.3. A típuszabályok kutatásában a humboldti spekulatív módon elvonatkoztatott sajátságoknál, struktúráknál az *areális, művelődési befolyások* dinamikus folyamatai, eredményei jobban érdekelték, noha a nyelvek típusaival többször, *Általános nyelvészet* című tankönyvében is foglalkozott (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1957), de ebben az esetben is éles szemmel veszi észre az areális befolyások szerkezetváltozási okozatait, a jellegmódosulásokat Kemény kritikával illeti a nyelvcsoporthoz kapcsolódó értékítéleteket: „A legnagyobb képtelenség volna értékítélettel kötni össze a felosztást, s a hajlítást a fejlődés legmagasabb fokának tüntetni föl” – írja, majd hozzáteszi, hogy esetleg az adott szerkesztésmód túlsúlya lehet osztályozási kritérium. Sajnos, éppen a francia nyelvészetben nem voltak idegenek ezek a felfogások, amelyekhez Bárczi is kötődött érdeklődése szerint. Egyik képviselőjükkel, Antoine Meillet-tel annak idején Kosztolányi Dezső is hadakozott².

1.4. Nyelvudósunk vizsgálódásaiban ugyan szüntelenül jelen van az adott nyelvváltozatot, nyelvet, nyelvi rendszert kívülről, más rendszerek felől is megközelítő szándék és szempont, de ez nála mindig a magyar nyelv érdekében, világképéhez viszonyítva és nagyon sajátosan érvényesül. A nyelvekről, köztük a magyar nyelvről elmélkedő Bárczi tanulmányainak minden szálával a magyar nyelvészet terminológiájához, rendszerszerűségéhez kötődik, ideutaló elkötelezettsége is világos. Nála minden viszonyítás azért van, hogy a magyar nyelv és nyelvűség tisztuljon és gazdagodjék. Mindez a mai, a magyar nyelvészeti kultúrához egyre kevésbé kötődő kutatásokra mind ritkábban mondható el. Ma már – jól tudjuk – a magyar nyelvről más nyelven, összefüggéseiben értekezni, az igazi rang, az a módi, a követendő példakép

Bárczinál nagyon érdekesen tolódik el, értékelődik át a különböző nyelvek, nyelvi változatok és nyelvállapotok közötti határvonal és eltérés. Több tanulmányában, például az *Anyanyelvünk magyarságában*³ eljut odáig, hogy a magyar nyelv vízszintes és függőleges tagolódásának rétegeiben is érvényesülhetnek ellentétes tipológiai szabályszerűségek, illetve ugyanaz a magyar nyelv más-más korszakaiban, areális hatások következtében is, más-más vonásokkal, karakterekkel színeződik, például szintetikussá, tömörítővé válik, vagy éppen analitikussá jelentéstanilag és morfológiailag tagolttá. Innen már csak egy lépés a mostanában körvonalazódó felismerés,

hogy a tipológiai igen eltérő nyelveknek különböző szakaszokban ugyan, de lehetnek hasonló tendenciáik, implikációs törvényszerűségeik, mintha egy változási folyamat lehetséges, számba vehető mechanizmusait, eljárásait teljesítenék ki. Ünnepeztünk ennek a folyamatnak okaira, mozgató rugóira is rávilágít: az areális hatás mintát, etalont teremt az adott nyelvben, s az eszerint átformálódik, majd tisztulással részben visszaáll valamilyen új egyensúlyi helyzetébe.

2. Ilyen megszorításokkal, változandók változásával vizsgálhatunk meg Bárczinál a századunk hatvanas-hetvenes éveiben kibontakozó tipológia, kontrasztív nyelvészet és a fordítástudomány néhány előképét, azt, ahogyan a nyelvek szilárd és változékonyabb állományáról, univerzálékról, típuszabályokról, az egyes nyelvi szintekről vélekedik

3. Egészen az univerzálékig, a megismerés, nyelv és gondolkodás minden nyelvben igaz, de nyelvenként másként megtestesülő viszonyáig jut el *A tárgyrag eredetének kérdéséhez* című tanulmányában⁴ „A nyelv és gondolkodás szorosan összefügg... Ennél fogva a nyelv visszatükrözi a gondolkodás sajátosságait, a tárgyképeknek, fogalmaknak tudatbeli egymásutánját és logikai kapcsolódását. A nyelvi jelenségekből rendszerint következtetni lehet a beszélő közösség gondolkodásmódjának bizonyos általános és különleges vonásaira.”

4. A nyelvviszonyítás szempontjából is nagyon érdekesek fonetikai, fonológiai megállapításai (*Anyanyelvünk magyarsága*), amelyek során poétikai, nyelvésztétikai megítélések is kifejezésre jutnak. Vértes Edit statisztikai alapján ismerte fel, hogy: „mennyire jellemző a nyelvre nemcsak hangállománya és az egyes hangok gyakorisága, hanem a hangok keveredési módja és aránya, s egyszersmind arra, hogy a belevegyülő idegen elemek milyen új hangkapcsolatokat, új színeket, zenei lehetőségeket hoznak magukkal. Egyes torlódásokkal szemben ma már a nyelv türelmesebb”⁵ – állapítja meg. Ezek a megállapítások ma már nyilvánvalóak, de a tanulmány írásakor korántsem voltak azok, az adott nyelv fonetikai bázisáról, szótag-szerkezetéről.

5. Szinte Németh László-i lendületű, *A magyar nyelv ereje és gyengéi* – fejtegetéseire hasonló – (Gályapadból laboratórium In. A kísérletező ember. Bp., 1973), ahogyan a magyar nyelv morfológiai szerkezetét, a szóalkotási módokat jellemzi. Nyelvünk alapjellegében a képzők fényűző bőségét látja meg az indoeurópai nyelvekkel szemben: „Ősi képzőinknek szinte mindegyike képzőbokokban él tovább. E képzők a magyar nyelv legnagyobb értékei közé tartoznak... nekik köszönhető nyelvünk több jellemző tulajdonsága, a sejtető finom árnyaltság és egyben a tömörség.”⁶ Am azt is meglátja, hogy a képzett szavak száma egyre csökken, a jórészt idegen mintájú szóösszetételek hatására.

6. A hasonló lendülettel, alapossággal foglalkozott a szókincs areális és tipológiai sajátosságaival, az idegen szavakkal is. (*A szókincs változékonysága*). Roman Jakobsonhoz hasonlóan látja meg, hogy egy nyelvet három dolog határoz meg: a szókincs, a nyelvtani rendszer és a hangállomány, amelyek közül a hangrendszer alig, a nyelvtan nehezen változik, a szókincs viszont nyílt rendszer, könnyen formálódik, az idegen elem behatolása nem érinti a már meglévő készletet, beilleszkezhethet akár a meglévő asszociatív kapcsolatokba is. Az idegenalakúság intenzitása korszakonként változó – állapítja meg, és maguk az idegen, annak tűnő jeltárgyak hozzák magukkal. A makaronikus nyelv az ő megállapítása szerint már a 18. században is megvolt. A belső keletkezésű szavak kiszorulását tartja legveszedelmesebb jelenségnek – Lőrincze Lajossal vitatkozva is (*A nyelvművelés elvi kérdései*)⁷, de közben eljut egy nagyon fontos, tovább még nem gondolt megállapításig, hogy az egyéni interferenciához hasonlóan a gyakrabban használt szavak, melyeknek etimológiai csoportja gazdagabb, asszociatív kapcsolatai mélyebbek, jobban ellenállnak az idegen szavak ostromának, mint a későbbi, bonyolult szerkezetű alakulatok. Azt is észreveszi, hogy az alaki tükrözés, nyelvbe áramlás nem egyszeri mozzanat, hanem a peremszókészletből az alapszókincsbe áramlás folyamata, amely szűrőként is működik.

7. A magyar nyelv mondatszerveződési, mondatviszonyítási sajátosságait, típusát vizsgálva, nyelvünk jól ismert szintetikus tömörsége tűnik fel neki az indoeurópai nyelvekhez viszonyítva. Mint megállapítja „A mondat egybeépítésének módja a hangállományon kívül talán legjellemzőbb egy nyelvre, mert a gondolkodás sajátos mechanizmusának, a fogalmak kapcsolódásmódjának nyelvi vetülete. Ezen alapszik a nyelv szerkezete.”⁸ Ezt a tömörséget szolgálja szerinte is a tárgyas ragozás, az ige nagy felvevőképessége, kapcsolódási értéke.

Másrészt ennek a jelentésbeli, alaki egyeztetésben, a kongruenciában látja a szerepét, mivel a magyarban a nembeli egyeztetés hiányzik, a számbeli és eseti egyeztetés is korlátozott.

Tanulságosak, transzformációs vizsgálatokat érdemlőek az analitikus jellemzők időszakos fokozódására vonatkozó megállapításai. A transzformációs nyelvtan egyik tétele, hogy a nyelvfejlődés iránya, különösen a szintetikus természetű magyar nyelvben az elemi mondatoktól a mind tömörebb szószerkezetek, összetételek, összetételi tagok felé irányul, Bárczi, amint *A magyar nyelv életrajzában is* (Bp., 1963) ellentétes folyamatokat figyel meg, például a birtokos személyragozásnál: „Érdekes megfigyelni a birtokviszony kifejezőmódjának változását, mert ez rámutat a magyar gondolkodás fejlődésének egy sajátosságára. Az eredeti laza, jelöletlen birtokviszonyt (házfal) fölváltja már az ősmagyarban a birtokszón jelölt birtokviszony (a

ház fala), ... azaz a viszony határozottabb jelölése, majd ehhez az Árpád-korban a birtokviszonynak mindkét szón jelölt járul (a háznak a fala).”⁹ Ehhez, hitelének megállapításához, általánosságához már nyelvtörténeti vizsgálatokra van, lenne szükség.

A másik analitikus mozgást a határozói igeneves szerkezetknél figyelni meg. Mint megállapítja, használatuk erősen visszafejlődött, helyüket alárendelt mellékmondatok foglalták el: hallotta holtát, hallotta, hogy meg fog halni, és így alakulhatott ki szerinte az analitikus jövő idő is (látni fog), vagy az analitikus szenvedő igei ragozás.

8. A nyelvviszonyítás állandó magyar vonatkozású tapasztalata, hogy nyelvünkben régen sorvad az igeidőrendszer, nem is idegen hatásra, Bárczi szerint. Viszont ő az első, aki észreveszi, hogy nyelvünkben ezzel párhuzamosan az időinformációk más alaki jegyekre kerülnek át, mint ő megállapítja, az igekötőkre, szerintünk az utaló- és kötőszó-rendszerre is.¹⁰

9. A *Nyelvjárás és irodalmi stílus* című tanulmányát olvasva,¹¹ csak sajnálhatjuk, hogy Bárczi Géza nem foglalkozott többet a fordítástudománnyal. A hivatkozott írásában egy alapvető, szinte megválaszolhatatlan kérdést vet fel: „Lehet-e, szabad-e fordításban az idegen szöveg nyelvjárásias vonásait magyar nyelvjárási vonásokkal tolmácsolni?” Mit is tehet a fordító? Megmaradhat az alaki megfelelések szintjén, ahogyan Csuka Zoltán gondolta, és a divojkát liánynak fordítja.¹² Belebocsátkozhat olyan megítélésekbe, ahogyan Bárczi tette, hogy nyugati vagy keleti irodalomról, környezetekről van-e szó. Mert hogy szerinte a nápolyi tengerész paraszti beszédét nem szabad magyar tájnyelvvvel visszaadni, viszont a lengyel, orosz parasztlak esetében, a hasonló életformák miatt elfogadhatónak tartja ugyanezt. Bár nem tart követhetőnek egyetlen magyar nyelvjárásra támaszkodást, de ő is úgy gondolkodik, mint Klaudi Kinga a Solohov A Csendes Don című regényének fordításáról¹³, hogy azt a Tiszántúlra utaló nyelvjárással, vagy a hajdúsági tájszóval kell visszaadni? Végül a legjobb megoldás mellett foglal állást, hogy legyen a nyelvjárásosság csak jelzés-szer, hogy ne kelljen azon tűnődnünk, miért éppen a szövegi nyelvjárás felel meg a hátsó-indiai dialektusnak.

Jegyzetek

¹ Szathmári István: Bárczi Géza, a tudós és a nevelő. In: Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., Gondolat, 1980, 8. o.

² Mint ismeretes, Antoine Meillet, akinek tanársegédje volt a manapság sokszor idézett Tesnière is, *Les Langues dans l'Europe* című könyvében a magyar nyelvről Herderéhez hasonló igazságtalan, tudománytalan képet festett. Kosztolányi Dezső *A magyar nyelv helye a földgolyón* című írásában válaszolt neki. In: *Nyelv és lélek*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990, 88–106. o.

³ Az Anyanyelvünk magyarsága eredetileg a *Magyar Nyelvőrben* jelent meg (Nyr. LXXIX., 1–14.) 1956-ban, utólag pedig az 1. jegyzetben hivatkozott gyűjteményes kötetében.

- ⁴ Eredetileg a Magyar Nyelvben jelent meg a tanulmány (LXI 276–81. (1965), majd az 1. jegyzetben hivatkozott kötetben. Az idézet helye ebben: 102. o.
- ⁵ Anyanyelvünk magyarsága. 481. o.
- ⁶ I. m., 483. o.
- ⁷ A hozzászólás eredeti megjelenési helye: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 2 (1952), 420–426. Majd az 1. jegyzetben hivatkozott műben is megjelent, 443–452. o.
- ⁸ Anyanyelvünk magyarsága, 484–485. o.
- ⁹ Uo., 485. o.
- ¹⁰ Az utaló- és kötőszó-rendszer fogalmán az időhatározói alárendelt összetett mondatok azonos-, elő- és utóidejűségét értjük, amely ányalt igeidő-viszonyokat képes kifejezni.
- ¹¹ Eredetileg előadásként hangzott el 1958-ban, majd az 1. jegyzetben hivatkozott műben is megjelent. Az idézet helye: 415. o.
- ¹² Simo Matavulj Fráter Bamabás című regényéről van szó (Újvidék, Forum, 1960). Ugyanígy lípett van a lépett helyett, vidéken a vidéken helyén a dalmáciai i-ző nyelvjárás jellegzetességét szokatlan magyar helyzetekben használva.
- ¹³ Klaudi Kinga A fordítás elmélete és gyakorlata (Bp., Scholastica, 1994) című művében (31. o.) helyesli Makai Imre eljárását és indoklását, miszerint ő a kozákok doni tájszólását a hajdúsági dialektussal fordította, a történelmi szimmetriákból eredően. Valójában az átlagos olvasóban fel sem merül a hajdúsági nyelvjárás azonosíthatósága.

INSTRUMENTALISSZAL, AZAZ ESZKÖZHATÁROZÓVAL KIFEJEZETT OBJEKTUM A SZERB ÉS A MAGYAR NYELVBEN

ANDRIĆ EDIT

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Az összevető nyelvészek rég bebizonyosodtak arról, hogy két nyelv egészének vagy csak részrendszerének kontrasztálása nem lehetséges az univerzális, egyetemes kategóriákra való visszavezetés nélkül, s ez fokozottan érvényes a genetikusan oly eltérő két nyelvre mint amilyen a szerb és a magyar. Az elmúlt időszakban kutatásaim tárgyát többek között egy ilyen kategória, a mélyszerkezeti objektum képezte, azt vizsgáltam meg, hogy az hogyan realizálódik a szóban forgó két nyelv felszíni struktúrájában.

A mélyszerkezeti objektum – nominatív nyelvekről lévén szó – mindkét nyelvben elsődlegesen accusativusban áll, a mondatból levezetett másodlagos objektum viszont nominativusban, dativusban, instrumentalisban vagy pedig valamilyen lokális esetben fordulhat elő.

Ezúttal a mélyszerkezeti tárgyra kevésbé jellemző, instrumentálisszal kifejezett objektummal kapcsolatos eredményekről szeretnék szólni. Az objektumot instrumentalisban vonzó igék intranszítívak. Elsősorban az egy meghatározott testrésze jellemző mozgást jelölő igéket sorolhatjuk ide, amelyekre talán inkább a helyzetváltoztatás jellemzőbb, ami kizárja a célirányosság mozzanatát. Tudniillik, magának a cselekvésnek a végzése, nem pedig annak célja a releváns számunkra, s bár a cselekvésnek van objektuma, ennek az objektumnak az igével való kapcsolatba hozása nem képezi a cselekvés elsődleges célját, hanem csak olyan fogalomról van szó, amelyben a cselekvés megnyilvánul. Konkrétan az ágensnek valamely testrészén manifesztálódó cselekvését jelöljük vele, a mozgítás teljes mértékben felöleli az objektumot, mozgásba hozva azt. S ez a cselekvés a

magyarban annyira jellemző egy testrésze, hogy leginkább el is hagyjuk az eszközhatározót a mondatból. A szerbben viszont legtöbbször ki kell tenni az instrumentalisban szereplő objektumot, mert nélküle hiányos lenne, vagy pedig nem lenne egyértelmű a mondat. Ezért mondhatjuk, hogy az ilyen igék mellett a szerb nyelvre sokkal inkább jellemző az instrumentalisban szereplő tárgy mint a magyarban.

kacsint (a szemével)	miga očima
hunyorít (a szemével)	čkilji (očima)
integet (a kezével)	maše rukama
tapsoi (a kezével)	tapše (rukama)
bólogat (a fejével)	klīma glavom

A magyarban az eszközhatározóval kifejezett testrészt az accusativusszal váltakozhat:

csikorgatja a fogát	csikorog a fogával	škrguće zubima
hunyorgatja a szemét	hunyorít a szemével	čkilji očima

de megesis az is, hogy csak tárgyesetben fordul elő, ilyenkor viszont a cselekvés már nem egyértelműen testrésze vonatkozatható:

összerántja a szemöldökét
összeráncolja a homlokát.

Milka Ivić a szerb instrumentalisról írt monográfiájában megkülönböztet közvetítői funkciót meg nem engedő tárgyi instrumentalist és közvetítői funkciót megengedő instrumentalist. Az első típust azzal magyarázza, hogy, mivel olyan igék vonzataként fordul elő, amelyek testrészekre jellemző ritmikus mozgást jelölnek, azok nem engedélyeznek egy, a szó szoros értelemben vett közvetítői szituációt, azaz nem olyan cselekvés képzetét keltik, amelyet egy meghatározott cselekvő bizonyos eszköz segítségével valamilyen tárgyon végrehajt. Semmiféleképpen sem mondhatjuk tehát hogy „migati okom nešto” vagy „migati oko nečim” (azaz „kacsint a szemével valamit” vagy „kacsintja a szemét valamivel”).

A közvetítői funkciót megengedő instrumentalist vonzó igék aktív szerkezetekben is előfordulhatnak, amikor a tárgy-fogalom mellett egy instrumentalisban álló közvetítőt is megkövetelhetnek. Itt tárgyi és közvetítői (zastupnička) szerepet különböztet meg Ivić. Amennyiben a folyamatos cselekvés nem ritmikus mozgást fejez ki, a testrészt funkciója tárgyi jellegű („dizati ruku”, nem pedig „dizati rukom”). A ritmikus ismétléssel végzett – szintén folyamatos – ige vonzataként pedig, amely valamilyen fiziológiai cselekvés képzetét kelti, a testrészt funkciója közvetítői jellegű („micati prstima”, „kretati rukom”) Ezeket accusativusi szerkezettel helyettesíthetjük („micati prste”, „pokretati ruke”), ekkor azonban a cselekvés az objektumra irányul, azzal a céllal, hogy megváltoztassa annak a helyzetét, és épp ez, az objektum helyzetének a módosítása kerül

előtérbe. Az instrumentalist tartalmazó szerkezetekben a hangsúly magára a cselekvésre irányul, a módra ahogy az végbemegy, az eszközhatározói funkció pedig a cselekvés megvalósítási módjának a meghatározója.

Említettem már, hogy az eszközhatározói viszonyragot tartalmazó szerkezetben az ige kizárja a célirányosságot. Azonban, a célnak nem kell okvetlenül teljesen hiányoznia, de az kötelezően más jellegű mint amilyen a tárgyesetet tartalmazó szerkezetekben lenni szokott. Itt maga a cselekvés a cél, annak megvalósítása, az accusativusi szerkezetekben pedig az objektum módosítása.

A mai szerb nyelvre azonban már mind kevésbé jellemző az instrumentálissal kifejezett mélyszerkezeti objektum, ezeket a szerkezeteket ma mind gyakrabban az accusativus váltja fel. A szerb szakirodalomban oly gyakran emlegetett „naginje čuturum” vagy „trese tepihom” ma már a beszélt nyelvben csak elvétve fordul elő, helyükbe a „naginje čuturu”, „trese tepih” szerkezet lép.

Néhány állandósult szókapcsolatban az intranzitív igék (mint pl. a „vladati”, „gospodariti”, „rukovoditi”, „raspolagati”, „upravljati”, „rukovati”) az objektumot instrumentálisban vonzzák:

Direktor rukovodi preduzećem.
Az igazgató vezeti a vállalatot.
Mi ne raspolažemo nikakvim podacima.
Mi semmiféle adattal nem rendelkezünk.
Upravlja sudbinom velikih država.
Nagy államok sorsát irányítja.
Ne zna da rukuje mašinom.
Nem tudja kezelni a gépet.

Láthatjuk, hogy a fenti magyar mondatok közül az ige csak egyben vonz eszközhatározói ragot, a többi mondatban accusativus fordul elő. De mindkét nyelvben instrumentalist követel meg a „kereskedik”/„trguje” intranzitív ige.

Tavaly búzával kereskedett.
Prošle godine trgovao je pšenicom.

Néhány visszaható képzővel ellátott igénk is instrumentálisban vonzza objektumát:

Dicsekszik a lányával.	Dicséri a lányát.
Hvali se kćerkom.	Hvali kćerku.
Nyelvészzettel foglalkozik.	Nyelvészetet művel.
Bavi se lingvistikom.	Studira lingvistiku.
Köszönettel tartozom neki.	Ki kell nyilvánítanom neki a köszönetemet.
Dugujem joj zahvalnost.	Treba da joj izrazim zahvalnost.

Az átvitt értelemben használt, egyébként tárgyias ige mellett is szerepelhet eszközhatározó:

Szakít minden eddigi rossz szokásával.

Prekida sa svim dosadašnjim lošim navikama.

Némely igék, amelyek lehetnek tárgyiasak és tárgyatlanok is, intranszitiv változatukban instrumentálisban vonzzák a mélyszerkezeti objektumot.

Egész télen fával tüzel.

Fát tüzel a kályhában.

Cele zime loži drva.

A művelhető ige bővítményeként, amikor az experiens tárgyesetben van, az objektum eszközhatározói viszonyragot vesz fel.

Morzsával eteti a galambokat.

Mrvicama hrani golubove.

Az objektumot egyébként nominativusban vonzó birtoklásigét tartalmazó mondat transzformációja esetében is instrumentalist használunk:

Belépett egy hölgy nagy kalappal a fején. (nagy kalapú hölgy, a hölgynek nagy kalapja van)

Ušla je gospođa sa velikim šeširo.

Előfordul, hogy a mélyszerkezeti lokális alanyesetben van és az ige második argumentumaként az objektumot a magyarban instrumentálisti viszonyraggal vonzza, a szerbben viszont partitivusi genitívust követel meg:

A vödör tele van vízzel.

Kofa je puna vode.

Sokkal gyakoribb azonban az instrumentális mindkét nyelvben a háromváltozós predikátumfüggvények vonzatstruktúrájának váltakoztatása következtében, az accusatívust helyettesítő funkcióban. Transzitiv igékről van szó, amelyek az ágensen és objektumon kívül experiens vagy lokálist is vonzanak. Amennyiben ezek az utóbbiak elsődleges bővítmény szerepét töltik be a mondatban (ami azt jelenti, hogy accusativusban állnak) az objektum instrumentálisba kényszerül. Emlékezzünk csak a magyar szakirodalomban oly gyakran emlegetett „ajándékoz”/„megajándékoz” igepár példájára, amikor az experiens a rá jellemző datívusi esetből accusativusba lép, ami magával vonja az eredeti mondat objektumának instrumentálisvá válását. A két mondat régense az igeaspektus és a totális jegy szempontjából különbözik.

A fiú Jánosnak egy lovat ajándékozott.

A fiú megajándékozta Jánost egy lóval.

A szerbben ez a transzformáció nem játszódhatott le, mert a „pokloniti” igének nincs olyan „- totális” jeggyel rendelkező párja mint a magyarban, ezt azonban mégis érzékeltethetjük, ha a ma már kissé régies hangulatú „darivati” igével helyettesítjük be:

Dečak je Ivana darivao konjem.

Dečak je Ivanu darivao konja.

A „kínál”/„nuditi” igét tartalmazó mondat mélyszerkezeti objektuma mindkét nyelvben kétféleképpen realizálható. Amennyiben az experienst dativusszal fejezzük ki, az objektum accusativusban áll (ez lenne az argumentumoknak megfelelő természetes vonzatstruktúra). Ha azonban az előbbi tárgyragot kap, az objektum instrumentalisi viszonyragot vesz fel.

Teával kínálta őket. Teát kínált nekik.

Nudila ih je čajem. Nudila im je čaj.

Ilyen vonzatstruktúra-váltakoztató a „megismer”/„upoznati” ige is, ha visszaható képzővel látjuk el – a korábban tárgy esetben levő objektumot instrumentalisi viszonyraggal látjuk el:

Lassan megismeri az itteni életet.

Lassan megismerkedik az itteni élettel.

Polako upoznaje ovdašnji život.

Polako se upoznaje sa ovdašnjim životom.

Előfordul, hogy két objektum is van a mondatban (két különálló főmondat objektumai, amelyek egy harmadik mondatra transzformálva együtt fordulnak elő), az egyiket tárgy esettel, a másikat pedig instrumentálissal fejezzük ki, holott mindkettő állhatna accusativusban „és” kötőszóval összekötve (így evidensebb lenne, hogy két mondat objektumáról van szó). Ilyenek pl. az „eszik” ige argumentumai a következő mondatban:

Libatöpörtyűt ettek rozskenyérral.

Jeli su guščijih čvaraka sa raženim hlebom.

A fenti mondat a következő két főmondatból transzformálódott:

Libatöpörtyűt ettek. Rozskenyeret ettek.

Ha ezt a két mondatot kötőszóval összekötjük az egyik ige fölöslegessé válik, ezért elhagyjuk:

Libatöpörtyűt és rozskenyeret ettek.

Jeli su guščijih čvaraka i raženog hleba.

Az instrumentalist tartalmazó mondat jelentése egy árnyalattal mégis eltér az utóbbiaktól, mert a tárgy esetben levő vonzatot fontosabbnak tekintjük, előtérbe helyezzük az instrumentalist viselő objektummal szemben. A fontosabb tehát az, hogy mit eszünk, kevésbé fontos hogy mivel.

Hasonló helyzet áll fenn, bár nem teljesen ugyanaz az „összeköt” igével és szinonímáival alkotott mondatok esetében.

... egybekapcsolná Boszniát a Kelettel...

... povezao bi Bosnu sa Istokom.

Az ilyen igék már egyfajta kölcsönösséget feltételeznek, mondhatjuk ugyanis, hogy „egybekapcsolná Boszniát és a Keletet” (bár egy kicsit furcsán hangzik, mert aránytalan területekről van szó, inkább csak Boszniát csatoljuk a Kelet többi részéhez, mivel nem egyenrangú entitásról van szó), de már nem hagyhatjuk el egyik elemet sem a kettő közül, mint ahogy azt az előbbi példánál megtehettük volna, mert értelmetlen mondatot kapnánk.

A háromváltozós predikátumfüggvények azonban, az ágensen és objektumon kívül leggyakrabban lokálist tartalmaznak. Struktúraváltás esetén a lokális sokszor felveszi az elsődleges bővítmény szerepét lefoglalva magának a tárgyragot, így az objektum a rá leginkább jellemző viszonyrag nélkül marad, és kénytelen megelégedni az eszközhatározói raggal.

Virágot ültet a kertbe.

Beülteti a kertet virággal.

Sadi cveće u baštu.

Zasadi baštu cvećem.

Itt az első mondat az elsődleges a másodikkal szemben, mert az utóbbiban nem igazi eszközhatározóról van szó, hanem instrumentálisban levő objektumról. A tárgyias igék egy része mellett a mondat szerkezet bizonyos változása nem változtatja meg a mondat jelentését. A mondat esetleges további bővítményei hasonló típusú változásban nem vehetnek részt, a háromtagú szerkezet zártságát további bővítmények csak abban az esetben befolyásolják, ha valódi instrumentálisszal egészítjük ki a mondatot.

Anna kente a ragasztót a falakra.

Ana je mazala lepak za zidove.

Anna ragasztóval kente a falakat.

Ana je lepkom mazala zidove.

Anna kefével kente a ragasztót a falra.

Ana je četkom mazala lepak

na zidove.

Ez az eszközhatározó már nem cserélhető fel tárggyal, ez már nem vonzat, nem szerves része a mondatnak és nem vehet részt a transzformációban. De, jelenlétével lehetetlenné teszi a többi elem transzformációját is. Különbséget kell tennünk tehát az igazi eszközhatározó és a másodlagos objektumként szereplő, tárgyesettel váltakozó instrumentális között.

Tegyük ehhez hozzá még azt is, hogy Zsilka János (aki tudjuk, sokat foglalkozott a tárgyias mondat szerkezetekkel) az instrumentálissal váltakozó tárgyat tekinti elsődlegesnek a lokális esettel váltakozó tárggyal szemben:

„E tárgyi viszonyok nem egyenlő értékűek. A tárgy (-t) hatóköre az első sorban szűk, egyenlőre tartalmilag összetartozó elemeket köt össze. Az F1 mintegy anyagát, eszközét adja az I tartalmának. Ez megmutatkozik:

a) az F1 I-be való feloldhatóságában (verbalizálhatóságában)

b) az I–F1 (-t) és az I–F1(-vel) transzformációs váltakozásában.”
(ÁNyT. IX. 199. p.)

Zsilka az eszközhatározóval felcserélhető tárgyat belső tárgynak nevezi a lokálissal váltakozó accusativus objectivusszal, illetve külső tárggyal szemben.

Ekkhard Koenig Anderson nyomán a lokálist felváltó tárgyat (amelyet befejezett aspektusú ige vonz) holisztikus iránytárgynak nevezi. Ez a tárgy ugyanis totális jeggyel rendelkezik, szemben az instrumentálissal váltakozó ún. partitivusi iránytárggyal, amely csak valaminek egy részét képezi, azt a részét, amelyre a cselekvés irányul (Budai Béla l. az irodalmat). A magyar-

ban a holisztikus iránytárgy jelentését az igekötő teszi egyértelművé („ültet a kertbe”, „beülteti a kertet”), a szerbben pedig ezt a szerepet a perfektív ige tölti be az imperfektívvel szemben („sadi u baštu”/„zasadi baštu”).

Horváth Katalin Transzformációs csoportok a magyarban című dolgozatában az Értelmező Szótár transzformációra képes igéit (összesen 160-at) transzformációjuk neme szerint négy csoportba osztotta. Csak a harmadik transzformációs csoportban váltakozik a belső tárgy instrumentálisszal:

V + NI(-t/belső tárgy) + N2 (subl/illat/allat) V+NI(instr)+N2(-t/acc.obj)

Horváth Katalin szerint a magyarban nyolcvannyolc ige mutat ilyen transzformációs lehetőséget. Megvizsgálva ilyen szempontból a szerb nyelv ekvivalens igéit elmondhatom, hogy ilyen szerkezetváltásra csak 17 szerb ige képes (ezek a „lepi”, „bere”, „piše”, „maže”, „trlja”, „zakuva”, „prska”, „duva”, „umuti”, „posipa”, „umače”, „zaliva”, „puca”, „pritiska”, „crta”, „prostire”, „sadi”):

ír betűket a papírra	piše slova na papir
teleírja betűkkel a papírt	ispisuje slovima papir

Horváth Katalin figyelmeztet bennünket, hogy az első sorban a részlegesség mellett a folyamat, a második sorban a tárgy egészére való irányulás mellett a befejezettség is kifejezésre jut.

A harmadik transzformációs csoporton belül tizenhárom ige külön alcsoportot képez, éspedig azért, mert hármas sorokat képesek létrehozni

ver ökölrel az asztalra	udara pesnicom o sto
veri öklét az asztalra	udara pesnicu o sto
veri öklével az asztalt	udara pesnicom sto

E sajátos alcsoportba olyan igék tartoznak, amelyek cselekvése során nem jön létre új, tartós egység, a belső tárgy (eszköz) csak behatol, beavatkozik az objektumba, változtat rajta valamit, s csak pillanatnyi egységet alkot vele. Ez a belső tárgy (ill. eszköz) tulajdonképpen valamilyen (emberi vagy állati) testrészt fejez ki, de kiterjedhet valamilyen valódi eszközre is: „Igaz ez akkor is, ha a közvetítő funkciót betöltő (belső)tárgy/eszköz már nem a cselekvő testrésze, hanem a kéz meghosszabbítására szolgáló valódi (kézi)szerszám, eszköz.” (NyÉrt. 115. sz. 30 p.)

vág fejszével a fába	udara sekirom u drvo
vágja a fejszét a fába	udara sekiru u drvo
vágja fejszével a fát	udara sekirom drvo

Végül, választ keresünk arra a kérdésre, hogy mi az, ami kiváltja a vonatstruktúrák ilyen jellegű változását? A régens megváltoztatása! Döntő szerepe van annak, hogy:

- a cselekvés a lokális egészére terjed-e ki, vagy sem (ha igen, az accusativusba kerül, az objektumnak pedig marad az instrumentális esete),
- ha a tranzitív és intranzitív jeggyel is rendelkezhető igék tárgyias

ragozást viselnek, accusativusban vonzzák objektumukat, ha pedig alanyi ragozásban fordulnak elő, akkor instrumentalis (vagy lokális) fejezi ki az objektumot,

– sokszor azonban az igeő inherens szemantikai jegyei is döntően befolyásolják az objektum felszíni reprezentációját.

Irodalom

Budai László: Partitivusi i holisztikus iránytárgy. Magyar Nyelv

Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. NyÉrt. 115. sz., Bp., Akadémiai Kiadó, 1983

Milka Ivić: Značenje srpskohrvatskog instrumentála i njihov razvoj. Bg., 1954

Zsilka János: A nyelv szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja. ÁNyT. IX. sz, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966

AZ IGENEMEKRŐL

KATONA EDIT

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Miközben összevető nyelvi vizsgálatokat végzünk, a nyelvi rendszerek közötti különbségeket fürkésszük, rábukkanunk sok olyan jelenségre, amelyek alapján magyarázatot adhatunk a nyelvhasználatunkban fellelhető interferencia-jelenségekre. Elgondolkodhatunk azon, miért éppen a nyelvi rendszer adott pontjain megy végbe a rendszerbontás. Ugyanakkor magyar nyelvtani ismereteink is új megvilágításba kerülnek.

Érdeklődésünk középpontjában most az igék, illetve az igenemek állnak. A most érvényben levő szerb és magyar leíró nyelvtanok és igenemek közül az aktívumot és a passzívumot tartják számon, de mindkét nyelvben folynak újra a harmadik igenemmel, a medialitással kapcsolatos kutatások. Tulajdonképpen a korábbi évszázadok nyelvészeinek a munkáját folytatják. Stevanović főként Aleksandar Belićre és az orosz nyelvészet eredményeire támaszkodik, Károly Sándor pedig az elődök egész sorának munkáira hivatkozik, Sylvester János *verbum neutrum*ától Szvorényi József *medium*áig.

Az igék tanulmányozásakor az első szembetűnő különbség, hogy a szerb igék infinitívusban állnak a szótárban, míg a magyarban egyes szám harmadik személyében. A magyar ige szótárban szereplő morfológiai jegyeiből sokkal inkább lehet következtetni az igenemre, mint a szerbben. A szerb nyelvben a többfunkciójú *se* névmás segítségével fejezik ki a passzívumot, a reflexivitást a reciprocitást és általában a medialitást is, valamint a személytelen mondatokat is ezzel képezik. Sőt vannak olyan esetek is, amikor a mai nyelvben már nincs is ilyen jelentéshordozó szerepe. Egyes igék mellett pedig a *se* nem is változtatja meg az igenemet, pl. *blistati – blistati se*, *dimiti – dimiti se*. Ezért a szerb nyelvben az igenemek kérdésköre még inkább a szintaxishoz tartozik, mint a magyarban. Különösen igaz ez a passzívum esetében. A szerbben ugyanis nem beszélhetünk szenvedő igekép-

zőkről, így szenvedő igékről sem, csak szenvedő igealakokról mint az ige-nem kifejezőeszközöiről. Stevanović ezt így fogalmazza meg: „a mediális és a passzív igék közötti határ a mai napig nincs meghatározva, a passzívumot viszont a kezdetektől fogva úgy interpretálták, hogy azt nem az ige, hanem a mondat fejezi ki (M. STEVANOVIĆ, 1961–2.: 4. o.)

Az mindkét nyelvben egyértelmű, hogy az aktívum és a passzívum a cselekvés és a cselekvő, valamint a cselekvő és a cselekvés tárgya közötti viszony különbözőségén alapul. A passzív ige alanya csak elszenved a cselekvést, a cselekvés tárgyaként. Az ágens természetesen egyik nyelvben sem egyezik meg az alannyal. Mivel a magyarban a passzívumnak külön igeképzője van, a magyar ige morfológiai meghatározottsága, igeképzője miatt a passzív ige a mondaton kívül is felismerhető: *építetik, közhírré tétetik, kihirdetetik* stb. (Itt nem merül most fel az a kérdés, hogy él-e még a passzívum, a lényeg az, hogy a nyelv képes-e valamit kifejezni.) Károly Sándor előítéletek nélkül igyekezett az igéket csoportosítani (amennyire egyáltalán lehetséges ez, mert mégiscsak kötnek bennünket bizonyos mértékben nyelvtani hagyományaink. Persze a hagyományok között is lehet válogatni).

Károly, amikor az igéket tranzitivitásuk foka szerint sorakoztatta fel, arra törekedett, hogy az egymást keresztező kategóriákat kiiktassa. Régi nyelvtaníróink azon megállapítására alapozta kutatásait, hogy a passzív és az aktív igék között vannak úgynevezett középigék. A századfordulón ezt a kategóriát a német nyelvtanok hatására visszahatónak minősítették, a mediális fogalmát kiiktatták. Így alakult ki az álvisszaható igék csoportja. Károly az aktív bennható és a passzív igék közé helyezi a mediálisokat. Megállapítása szerint „A mediális igék túlnyomó része képzett, csak kevés a képzőtlen, például: *fogy* vagy az egyszerűen ikes *hízik*. A képzős igék vagy denominálisak: *sárgul, domborodik* vagy deverbálisak: *csavarodik, bemocskolódik*. Sok a gyökérből képzett: *fakad, szorul*. Ez az igekategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe” (KÁROLY, 1976: 195. o.). Stevanović úgy fogalmaz, hogy az igével megjelölt folyamat magában az alanyban megy végbe.

Abaffy Erzsébet, aki tovább finomítja Károly Sándor rendszerét, a mediális igék négy csoportját különbözteti meg. Összefoglalja régi grammatikusaink hasznos észrevételeit is, miszerint a mediálisok nem cselekvést, nem is szenvedést írnak le, hanem a kettő között állnak, egyesek szerint létezését, történést, állapotot, de minden esetben akaratunktól független szükségszerűséget fejeznek ki. Nincs külső cselekvő. A mediálisok intranszítívek és nincs passzívumuk. A szerb nyelvben ezt szükségtelen is megjegyezni, pontosabban fel sem merül, hogy ezt ki kellene jelenteni, mert az ige után nem is sorjázhatnak a képzők. A szerb szakirodalomban Ste-

vanović a mediális igéket beilleszti a rendszerébe, de még ezek mellett is beszél átvisszahatókról. Stevanović mediálitásról vallott nézetei több ponton megegyeznek a régi magyar grammatikusokéval. Ő is hangsúlyozza az aktivitás hiányát, az állapot, sok esetben a lelkiállapot és a történés kifejezését. Szavai szerint, a cselekvés tárgya a mediális igék túlnyomó részénél benne foglaltatik az alanyban. Ugyanakkor nem zárja ki a tranzitív igéket sem a mediálisok táborából, de ezek nem lehetnek visszaható igék, mert mint mondja a valódi visszaható jelleg és a tranzitivitás kizárják egymást. Tehát intranszitiv mediális-visszaható igékről beszélhetünk csak.

Abaffy Erzsébet felosztása szerint a mediálisok intranszitivék, de egyébként nem egységesek, viselkedésük különbözőségeiből a szenvedőtől a cselekvő igék felé haladás különböző fokozatai rekonstruálhatók. (Az általa felvázolt négy csoport közül különösen sok tanulsággal szolgálnak az összesítés során a második csoport igéi.)

Az első csoportba olyan igék tartoznak, amelyek cselekvő tárgyas igéből transzformálhatók. Ezek azt írják le, mi történt a tárggyal, milyen állapotváltozás ment végbe rajta az alany cselekvése következtében. A mondatok grammatikai alanya nem ágens, hanem objektum.

Cselekvő: Péter eladta a házat

Cselekvő: Petar je prodao kuću.

Szenvedő: A ház eladatott (Pétertől).

Szenvedő: Kuća je prodata od Petra.

Szenvedő: Kuća se prodala.

Mediális: A ház eladódott.

Kuća je prodata. Kuća se prodala.

Komlósy a mediális igékkel kapcsolatban kvázipasszívumról beszél, és valóban a fenti mondatban is csak szenvedő igealakkal tudtuk lefordítani a mediális igéjű mondatot.

E csoport igéit régtől fogva szenvedő jellegűnek értékelték, Károly szenvedő értelmű visszaható igének mondja. A szenvedőktől az különbözteti meg, hogy a szenvedő mellé kitehető a tulajdonképpeni cselekvő, a mediális mellé nem.

A második csoport igéi nem a tisztán cselekvő, hanem a kauzatív igékkel állnak szemben *gyógyít–gyógyul, hizik–hizlal*. Azt írják le, milyen állapotváltozást okozott a tárgyon a kauzatív ige élő alanyának cselekvése, vagy élettelen alanyának hatása. Az ide sorolható mediálisok vagy képzőtlenek: *fogy–fogyaszt*, vagy gyökérből képzettek. Gyakran van tranzitív párjuk. A magyar mediális igék nagy részét a képzők hozzák létre és jelölik. A magyar ige jelentése morfológiailag jobban jelölt. A szerb ige csupán jelentésénél fogva mediális. Persze a mondatbeli viszonyok, a szándékosság hiánya, az alany élő vagy élettelen volta is befolyásolhatja esetenként az igenemet.

Umoriti kifáraszt

okretati – forgat

umoriti se kifárad

okretati se – forog

Vizsgáljuk meg a kauzatív igés mondatok generálását!

A gazda kukoricával hizlalja a disznót.

Seljak goji/tovi svinje kukuruzom.

A gazda hizlalja a disznót. A kukorica hizlalja a disznót.

Seljak tovi svinje. Kukuruz goji svinje.

A disznó hizlaltatik a gazdától. A disznó hizlaltatik a kukoricától. Svinja je tovljena od gazde. _____

A szerb nyelv a magyarral ellentétben különbséget tesz az alany élő és nem élő volta között a fenti mondatokban. Az élettelenhez csak a *gojiti* igealak kapcsolódhat. Ez a kettős jelölés a passzívum és a medialitás között is megmarad. Szükség is van rá, mivel a *se* jelöli a passzívumot is és a mediális ige mellett is ez áll. A tudatos cselekvést a tisztán tranzitív *tovti* ige fejezi ki, és ez áll természetesen passzívumban is, akár ún. *se* passzívumról (*tovti se*), akár igenéves szenvedő alakról (*tovljena je*) van szó. A medialitás viszont a *gojiti se* igealakhoz kötődik. A kauzális-mediális szembenállás a *gojiti–gojiti se* igealakok között van jelen.

Mediális: A disznó hizik a kukoricától. Svinja se goji od kukuruza.

Passzívum: A disznó kukoricával hizlaltatik. Svinja se tovi kukuruzom.

Az Abaffy Erzsébet által bemutatott hármasság átmenet eszközhatározó – alany – okhatározó (kukoricával – a kukorica – a kukoricától) a szerb nyelvben az állítmány helyén lexémaváltással valósulhatott meg.

A *gojiti* és a *gojiti se* igealak, valamint a *hizik* és *hizlal* egyaránt fejezhet ki medialitást, ha a tudatoság az alany élettelen volta miatt nem képzelhető el. Az alábbi mondatok mindegyikének igeneme mediálisnak tekinthető.

A kukorica hizlal. A disznó hizik.

Kukuruz goji. Svinja se goji.

A medialitás megfogalmazásakor a magyar és a szerb definíciók között felfigyelhetünk egy látszólag apró, de valójában lényegbevágó különbségre. A magyar nyelvészek azt hangsúlyozzák, hogy a mediális igék esetében a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe, a szerb nyelvben viszont az lehet mediális ige, amelynek a cselekménye – inkább története – valóban önmagától megy végbe (*sedeti* – öszül, *stariti* – öregszik). Ezért is fogalmaztam úgy, hogy a szerb ige csupán jelentésénél fogva mediális. A magyarban viszont olyan cselekvést is ki lehet fejezni mediális igével, amely nem mehet végbe önmagától. Csak úgy van felfogva – áll a definícióban. Ehhez hozzátehetjük, hogy a mediális jelleget csupán a képző adja neki (épít – épül). Az ilyen mediális alakot passzívummal adhatjuk vissza csak a szerbben. A kvázipasszívumot passzívummal. Ahhoz tehát, hogy a magyar nyelvből kikophatott a passzívum, nagyban hozzájárulhatott a mediális igealakok jelenléte, hossz a cselekvőt ennek éppúgy nem kell megneveznie, mint a szenvedő igenemnek.

Apám házat épít. A

Otac gradi kuću.

A ház építettik. P

Kuća se gradi.

A ház épül. M

Az eddigiekben láthattuk, hogy a nyelvészek megegyeznek abban, hogy sem a passzívumot, sem a mediálist kifejező mondatokban nem egyezik meg az alany az ágenssel/cselekvővel. Különbség abban van, hogy a magyarban azonos tőből képzett igével fejezzük ki általában a két igenemet, a szerbben pedig nem. A szerb nyelv gyakran csak igeneves passzívummal élhet (tovljena je), vagy inkább azzal él (prodata je), nem a ragozott igealakkal, ún. se passzívummal. Lényegbevágó eltérés azonban, hogy a szerb nyelv igen változatos formáit mutatja az olyan mondat szerkezeteknek, amelyekben nemcsak hogy nem azonos az alany a cselekvővel, hanem nincs is benne alany. Most nem azokra a mondat típusokra kell gondolni, amelyekben rekonstruálni lehet az alanyt (Traže ga – Keresik, Pričaju – Azt beszélnek...), vagy akár az ún. időjárásmondatokra, amelyekben az alany hozzátapadt az igehez, és jobbára mindig meghatározható. Tehát nem ezekre, hanem az ún. imperszonális mondatokra szeretnénk kitérni. Ezt magyarra vagy többes szám harmadik személyű állítmánnyal vagy mediális igéjű mondatall tudjuk lefordítani. A magyar mondatban tehát vagy benne van az alany, vagy rekonstruálható. A szerb imperszonális mondatot éppúgy nem tudjuk adekvát módon magyarra fordítani, mint sok esetben a magyar mediálist szerbre. A szerb imperszonális mondat tulajdonképpen rokonságban van a magyar mediális jelentésű mondatall olyan szempontból, hogy nem határozható meg a cselekvő.

U vom gradu se mnogo gradi.

Ebben a városban sokat építenek

Ebben a városban sok ház épül

Ezt a hagyományosan személytelen formát az idegeneknek írt szerb nyelvtankönyv neutrális passzívumnak nevezi, a hagyományos nyelvtanfel-fogás pedig cselekvő jelentésűnek véli. Imperszonális mondat az emberi cselekvést kifejező intranszitiv és tranzitiv igékből képezhető. Magyarra az intranszitiv alakok fordításkor adekvát személytelen alakot nem mindig tudunk találni (spava se, leži se, ustaje se).

U ovoj sobi se spava.

Ebben a szobában alszanak. (valakik)

U odmaralištu se leže u osam uveče.

A nyaralóban este nyolckor kell

lefeküdni.

A kell trebati ige mellett, az infinitívuson kívül da+prezens is állhat (ha személytelenséget akarunk kifejezni se névmás járul a cselekvő igealakhoz) Ezt esetenként mediális igével is lehet fordítani.

Problem treba da se reši.

A problémának meg kell oldódnia.

A problémát meg kell oldani.

Regionális köznyelvünkre jelentős befolyással van a szerb nyelvben is sajátosan viselkedő pisati ige, amely az egyes szám harmadik személyében cselekvő alakban, se nélkül is személytelen, az idegeneknek szánt szerb nyelvtankönyv szerint passzív jelentésben van. Nap mint nap halljuk, azt ír-

ja, írja (rajta), mit ír rajta, írja, írja, hogy mennyibe kerül. A tükrözött forma így hangzik: piše nešto na nečemu. Pl. na čelu mu piše poštenje: a homlokára van írva a becsületesség – lerí róla a becsületesség, látszik rajta, hogy becsületes. E helyett mi a személytelen (cselekvő) alakot használjuk: írja rajta/a homlokán, hogy becsületes. A piše igeformát tulajdonképpen asszimiláltuk, kialakítottuk a tárgyas és tárgyatlan alakját. És a tárgyas ragozású forma mindenféle kiegészítő nélkül önálló életet kezdett. A tükrözést kiváltja, hogy a személytelen jelleg magán az igealakon nem érezhető, nem se-vel képzett forma, nem is igeneves alak. Mivel a szerbben is szokatlan a személytelenség kifejezésének ez a formája, tükrözéskor más példák figyelmeztető analógiájának gátló hatására nem számíthatunk. Elterjedését segíthette a tárgyas ragozás markáns jegyeinek a jelenléte: azt írja, hogy (egy kérdőívben az alanyi ragozású párját sokan helytelennek tüntették fel), a beszélt nyelvben élő jelöletlen alanyú mondatok analógiája: bemondta, hogy esni fog. Élőnyelvi vizsgálataim pedig rámutattak arra, hogy a magyar igeneves szerkezeteket nemkívánatosnak nyilvánítja az iskolázott adatközlők többsége. A helytelenítés előretörési lehetőséget biztosít a tükrözött formának. Az élőbeszéd sajátja ez a tükrözés, de írott szövegekben is fellelhető már időnként, pl. irodalmi próbálkozásokban. Ahonnan nem gyomlálja és nem gyomlálhatja ki a lektori kéz, mert kijavítása a formát rombolná szét.

Vannak végezetül a szerb nyelvben műveltetést jelentő cselekvő igéjű mondatok, amelyeket a cselekvő és az alany különbözősége miatt, egyes nyelvkönyvek a passzívummal rokon formának tartanak (Gradim kuću – házat építetek, házat építettetek). Ezt a magyarban gond nélkül fordíthatjuk, műveltető igével, de mivel a két nyelvben eltérő a tematizáció, az elbizonytalanodott nyelvérzékűek nyelvhasználatából fokozatosan eltűnnek a műveltető formák. Ismerősek az ilyen műveltető értelemben használt mondatok: fénymásoltam a tanulmányomat, hathetente vágom a hajamat, megoperáltam a gerincemet.

Az igenemek összevetésében még sok nyitott kérdés van. Ezek megválaszolása közelebb visz bennünket az élőnyelvi jelenségek pontosabb feltérképezéséhez és magának az igének, az igevalenciának a jobb megértéséhez is, hisz az ige kiegészülési lehetőségeit az igefajták, igenemek jellegzetességeinek a feltárásával tudjuk leírni.

Felhasznált irodalom:

- Abaffy Erzsébet: A mediális igékről. Magyar Nyelv, 1978, LXXIV., 3., 280–293. o.
Abaffy Erzsébet: A mediális és az aktív bennható igék. Magyar Nyelv, 1980, LXXVI., 2., 165–175.
H. Tóth Tibor: A magyar igenemek kérdéséhez. Magyar Nyelv, 1996, XCII., 4., 415–439. o.
Ivić, Milka: Jedan problem slovenske sintagmatike osvetljen transformacionim metodom. Južnoslovenski filolog, 25. knjiga 137–151. o.

- Károly Sándor: A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők. Általános nyelvészeti tanulmányok V., 1976., 198–218. o.
- Komlósy András: Régensek és vonzatok. In.: Strukturális magyar nyelvtan, 1. kötet, Mondattan. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992., 229–527. o.
- Mrazović, Pavica–Vukadinović, Zorka: Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance. Dobra vest, Novi Sad, 1990
- Stevanović, Mihailo: Problem glagolskog roda i povratni glagoli u srpskohrvatskom jeziku. Južnoslovenski filolog, 1961–62. 3–47. o.
- Stevanović, Mihailo: Savremeni srpskohrvatski jezik I–II. Beograd, Naučna knjiga, 1975

BÉL MÁTYÁS SPRACH MEISTERÉNEK OLVASMÁNYAIRÓL

BAGI FERENC

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Bél Mátyás egyszerűen Sprach Meisterre rövidített címmel ismertté vált, egyébként barokkosan hosszú nevű nyelvkönyve¹, amely 1729-ben Pozsonyban jelent meg először, az első olyan tankönyvünk, amit más anyanyelvűek, pontosabban: németek, magyarul tanulásának elősegítése céljával alkotott meg írója. A mára, megjelenésének közel kétszázhetvenedik évfordulójára, mindenképpen több szempontból igen érdekes nyelvkönyv grammatikai ismeretanyagának elrendezéséről és szempontjairól az előző, az 1994-ben tanszékünkön megrendezett Bárczi Géza Emléknapi tanácskozásán szóltam². Most viszont azon célnyelvgyakorló olvasmányjaival szándékozom foglalkozni, amelyeket az egyes nyelvtani tételeket feldolgozó, így egymástól zártabb egységekként elkülönülő leckékhez, ezek ismeretanyagát egybefogó, a tanult anyagot eleven nyelvvé élesztő szándékkal, zárófejezetként kapcsolt munkájában a szerző. E fejezettel a tankönyvíró *Bél Mátyás*nak kétségkívül az volt a célja, hogy a magyar nyelvet mint tanult idegnyelvet a maga írott és beszélt változatában, mai kifejezéssel: írott és élő kommunikációban mutassa be a tanulóknak, hogy sikeresen használják közlendőik kifejtésére, ismertetésére. Ez az adalék (eredeti címén: *Anhang, Ungarischer und Deutscher Gasprache*) egyébként tíz részre osztott leckeananyag, amely a csak *Asszony*nak nevezett, középnemesi vagy úri-polgári réteghez tartozó család központi személyének, az olvasmányok főhősnőjének egyetlen napon lefolyó társalgását és tevés-vevéseinek leírását-elmondását tartalmazza. Az *Asszony*, a négytagú család úrnője, családjának tagjaival és vendégeivel, valamint házában személyzetével kerül közvetlen vagy közvetett módon verbális kapcsolatba, de a nap különböző szakaszaiban, s ennek megfelelően más-más alkalmakkor és helyzetekben, azaz, többféle kommu-

nikációs szituációban. Ezeket a nyelvkönyvi olvasmányok tartalmazta szituációkat mai életünk egyik-másik tipikus napjának szituációihoz alig mérhetjük ugyan, merthiszen a beszédalkalmak és beszédhelyzetek változatainak számát és minőségét tekintve is gazdagabb a ma, ellenben a magyar nyelv idegen nyelvként való tanítása szempontjából a tankönyvíró több megoldása igen aktuálisnak tűnik, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Ezért elemzésüket hasznosnak vélem.

Aktuális lehet a kezdetekhez való fordulás egyrészt akkor, ha például, annak kérdését vizsgáljuk, hogy van-e, kell-e a magyar nyelv idegen-nyelvként (vagy ezen nyelvoktatás valamely válfajaként) való tanítása esetén önálló, eredeti iskola, vagy legalább irányzat? E kérdésfelvetés már azért is aktuális, mert, amint azt *Szépe György* egy, a mai magyar idegen-nyelv-oktatás, ezen belül pedig a magyarnak idegennyelvként való oktatásának problémaival foglalkozó tanulmányában megállapította: „... nincs magyarországi nyelvészeti iskola (legalábbis a magyar nyelvre, illetőleg az uráli nyelvekre irányuló kutatásokon túlmenően nincs)...”, aminek következtében: „... örüljünk a bennünket nemzetközi iskolákhoz és irányzatokhoz hozzákapcsoló szálaknak.”³, azaz annak, hogy nyelvtanáraink a külföldi nézetek és irányzatok nyomán igyekeznek eredményesen elsajátíttatni a magyart, vagy az idegen nyelvek valamelyikét. De vajon eredményes volt-e ez az eljárás? Megfelelőek-e a mai, illetve, megfelelőek voltak-e a közelebbi múltban írt tankönyvek, amelyeket a szerzők az említett ismeretek nyomán írtak, vagy csak összeállítottak! *Fülei-Szántó Endre* nézete alapján arra döbbenhetünk rá, hogy ez az eredményesség igencsak megkérdőjelezhető. Az ő megállapítása szerint ugyanis: „Nincs tananyag stílus nélkül.”, de: „A negatív motiváció, a mi tananyagainkat mindig jellemezte, maga is stílussá vált.”, mert: „Minden tankönyvben van egy leíró olvasmány, van valamilyen párbeszéd, és vannak gyakorlatok vagy feladatok. Ezek az élet leendő mondatait, szakaszait kívánják utánozni. Elég reménytelen vállalkozás. Az agy ugyanis átszűri az olvasottakat, s másképp dobja napfényre az emlékezet mindezt.”⁴ Az ehhez hasonló, hízelgőnek egyáltalán nem mondható nézetek idézése helyett azonban (számuk egyébként egyáltalán nem kicsiny!) egy olyan példát említek, amely a maga esetszerűségével is a kérdés akut voltára figyelmeztet. *Mikó Pálné* ugyanis, annak ellenére, hogy *A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről* című dolgozatában alapnyelvészeti tárgymegközelítésben fejtegeti mondanivalóját, nem tud ellenállni annak a kísértésnek, hogy a magyarnak mint idegennyelv tanításának témakörében vágóan: „*Ha csak zárójelben is, de egy gyakorlati megjegyzést tegye(k)n...*”, amely szerint: ... a fatikus nyelvhasználat idézett példát – (1), (2) – az élőszóbeli kommunikációnak alig, vagy legfeljebb igen későn megjelenő tananyagrészei.” e nyelvoktatásnak, így: „*Részben ez a magyarázata*

a tanszövegek steril, papírizű voltának.”⁵ (A kiemelések tőlem valók, B. F.) Azonban a fatikus nyelvhasználat, a nyelvhasználat minden más változatához hasonlóan, konkrét beszédhelyzethez (beszédhelyzetekhez) kötődik, vagy éppenséggel ennek nyomán lép fel, tehát nyelvkönyveink stílusalansága, avagy papírizúsége a beszédhelyzet mibenlétének fel nem ismerésével is magyarázható. Hogy az oknyomozásnak ez az útja nem lehet zsákutcába vezető, arra *Simon Margit* a FIPLV még 1968-ban, Zágrábban megtartott X. kongresszusán elhangzott korreferátumában figyelmeztetett, hangsúlyozva azt, hogy a megelőző évtizedekben az idegennyelv-oktatási tárgyú írásokban a beszédhelyzetről sok szó esett, ám a szerzők ezt a terminus technicust *beszédalkalom, beszéd téma, tankönyvi téma*, olykor pedig *körülmény, esemény*, illetve *cselekmény* jelölésének értelmében használták. Ennek nyomán a leckeszövegek eseményei *a vendéglőben, az állomáson* stb. helyeken játszódtak le, történtek meg, tehát pusztán helymegjelölésként éltek ezzel a kifejezéssel a témakörrel foglalkozók, és eközben nemigen merült fel bennük annak a gondolata, hogy hogyan, s mint *kérdeznek, kérnek* vmit azokon az adott helyeken, mint ahogy az sem, hogy a leírottakat milyen lélektani vagy egyéb körülmények határozták meg, holott – a *situáció* fogalma sokkal komplexebb lévén – a jelzetnél sokkal szélesebb fogalmi kört fed le.” És *Simon Margit* szóban forgó írásának meglátásai ma is figyelmet érdemlőek. Ezek értékelésével azonban ezúttal nem foglalkozhatok, mint ahogy arról sem számolhatok be, hogy az általa tételesen felsorolt sürgős tennivalókból az azóta eltelt egy év híján három évtized alatt mi változott meg, vagy mekkora az adósság még ma is, de *Bél Mátyás* nyelvkönyvének olvasmányait elemezve nézeteit nem kerülöm meg, bár az alábbiak során nem csak ezek szem előtt tartásával szándékozom éppen a beszédhelyzet szemszögéből elemezni a *Sprach Meister* függelékének olvasmányait.

A függelék, Anhang olvasmányai, mint említettem, a ház asszonya egyetlen napjának eseményeit a kommunikációs cselekményeket előtérbe helyezően írják le. És ez szó szerint értendő, ugyanis az első olvasmány A' Fel-Kelésről. címet viseli a továbbiakban pedig: II. Az Felöltözésről⁷, III. A Konyhabeli szükségéről., IV. A Káffé italról., V. A' Templomba való menetelről., VI. Az Ebédéről., VII. Ebéd fölött., VIII. A' Sétálásról., IX. Új hírek felől. és X. A' Le-Fekvésről. Nem mellékes megjegyezni, sem módszertani, sem nyomdatechnikai szempontból, hogy minden olvasmánynak német nyelvű fordítását is megadja a szerző, és pedig igen szemléletesen: a magyar szöveg a nyelvkönyv minden oldalának bal, a német pedig ugyanazon oldalnak a jobb felén áll. A fordítás szövegű, pontos, de nem tükörfordítás, ellenben úgy van szedve, hogy minden kommunikációs cselekmény, ennek minden részlete (pl. a párbeszédek) a fordításban vizuálisan jól

érzékkelhető legyen, tehát: ha az eredetitől a lefordított rész, terjedelmesebb, tégigényesebb (és ez a gyakoribb eset), akkor az újabb magyar megszólalás, csak a fordítás végetértének vonalszintjétől lejjebb következő bekezdéssel folytatódik. Ezen kívül a magyar szövegek párbeszédei két különböző betűtípussal szedettek, a kommunikációs cselekményekbeni váltakozások érzékeltetése, kiemelése céljából. (A német szöveg ezzel szemben csak egy fajtával. A megkülönböztetés ezúttal felesleges is lenne, hiszen a német a kiinduló nyelv, a magyarul tanulni akaró személy anyanyelve!). Ezek a megoldások a két szöveg egybevetését könnyítik meg, amire viszont a tanulónak mindenképpen eléggé nagy szüksége lehetett, ugyanis ezek az olvasmányszövegek nem a nyelvtani anyagot bemutató megelőző rész szóanyagából építkezőek, és nem is arra szolgálnak, hogy a nyelvi-nyelvtani anyagot szövegben testesítsék meg. Ennek köszönhetően nem stílustalanok, nem papírízűek, hanem egyszerűen életszerűek és olvasmányosak. Hogy *Bél Mátyás*nak nem is volt szándékában olvasmányait „nyelvtani zsákoknak”, „nyelvtani raktárhelyiségeknek” tekinteni, amelyekbe minden, tankönyve nyelvtani anyagot feldolgozó részében említett nyelvi tényt *bele kell gyömöszölnie*, azt az is bizonyíthatja, hogy a talán csak a korabeli nyelvtanokban, vagy a magasműveltséget is prezentáló elméleti-filozófiai kérdéseket fejtegető művekben előforduló (illetve csak az ilyen jellegű latin, esetleg német nyelvű munkákban megjelenő) nyelvtani-stilisztikai fordulokat keresve sem találjuk itt meg. Így például azokból az igealakokból, amelyekkel ugyancsak „meggyötörhette” könyvének nyelvtani részén „magukat átrágó” tanítványait, egyetlen egyet sem lelhetünk ezekben az olvasmányokban. Híre sincs itt a *Praeteritum Perfectum olvastattattattam, olvastattattattál, olvastattattattott* (40. o.), avagy a *Praeterium Impefectum olvastattattatnám, olvastattattatnád, olvastattattatna* (uo.) féle példának, de még a ma használatos jövő idő is ki-kimarad, amit viszont már nem hagyyna ki célszövegéből egy mai nyelvkönyvíró sem, különösen akkor nem, ha annak használatára olyan kiváló alkalma nyílik, mint nyílt *Bél Mátyás*nak a következő beszédhelyzetben: „Eredj, mond meg a' kotsisnak, fogjon bé, mert a' *Templomba megyek*.” (A Káffé Itálról, 76. o. Kiemelte B. F.) A *templomba fogok menni* féle változat ebben a nyelvi fordulatban, ilyen nyelvkönyvi alkalmakkor aligha maradhatna ma el(!), az idézetben előforduló megfogalmazás, megformálás ellenében pedig éppenséggel nem! Az ilyen, illetve az ezekhez hasonló megoldásokban, azaz, az egyszerűbbnek, a gyakoribbnek, tehát az élőbeszéd fordulataira jellemzőbbnek előtérbe helyező, előnyben részesítő választásában, igen következetes a tankönyv szerzője. Mindebből kézenfekvő arra következtetni, hogy egyrészt különbséget tett a ráismerő, passzív nyelvtudás, és a passzív grammatikai ismeret, másrészt viszont az aktív nyelvhaználó, és aktív, mobilis grammatikai ismeret

között. Ennek az idegennyelv-oktatási eredetű felismerésnek logikus továbbfejlődése, *következményként*, a szövegek elolvasása után válik felismerhetővé. Mármost az, hogy a szerző ezeknek a szövegeknek a megírása előtt számba vette kora osztrák és német úri-polgári lakossága mindennapjainak legjellemzőbb, legtipikusabb eseményeit, majd feltérképezte magának az ezekhez az eseményekhez kapcsolódó, kapcsolható beszédalkalmakat és közlésfordulatokat, ezek után pedig a magyarországi helyzettel feleltette meg a számbavetteket⁸. Így az olvasmányok „hősei”, a szerző szóban forgó eljárásának eredményeként, az említett két ország társadalmi rétegének magyarországi képviselőivel feleltethetők meg, a magyar társadalom megfelelő rétegének tagjait elevenítik meg. Csak természetes, hogy a két németajkú ország ezen úri rétege (avagy, ha úgy tetszik, társadalmi osztálya) tagjai számára a tankönyvíró a magyar társadalom hasonló életvitelű, műveltségű és lelkületű úri társadalmának tagjaival történő dolgokat tartotta érdekeseeknek, elfogadhatóaknak, tehát: a legkönnyebben befogadhatóaknak is! Bizonyos, hogy nem véletlenül választott *Bél Mátyás* éppen így. Ugyanis jól tudhatta, hogy éppen közülük, e réteg tagjainak soraiból, kerültek ki legnagyobb számban az élő idegen nyelveket tanulók – feltételezhetőleg a magyar nyelv elsajátítása iránt érdeklődők is. Tehát potenciális nyelvtanulóinak ismeretében írja meg tankönyvét *Bél Mátyás*. Idegennyelv-oktatási szempontból nézve, különösen a tankönyv arculatának, témáinak, ismerettárának kialakítását tekintve, rendkívül előnyös *kiszűrési mód* ez a megoldása, ugyanis kihasználhatta a tanulók már meglévő anyanyelvi kommunikációs előismereteit, tapasztalatait, s ezáltal nagy mértékben megkönnyítette számukra, mind az anyag befogadását, mind a célnyelven folyó kommunikációba való bekapcsolódásukat, hiszen nem kényszerültek rétegnyelvet váltani, de beszédviselkedési szokásaik jó részét is felhasználhatták, amikor magyarul szólaltak meg. A szélesebben értelmezett beszédhelyzet kérdése így példamutatóan figyelhető meg a Sprach Meisterben.

A szűkebben értelmezett kommunikációs szituáció azonban már csak konkrét beszéd- illetve szöveggörnyezet esetében vizsgálható. Ennek érdekében viszont, ha nem is azonos betűkkel, de a tankönyvi helyesírással idézem az olvasmányok felét. Megjegyzem, a választás korántsem volt könnyű, s talán szokványosnak sem mondható. Az alábbiakban a következő öt olvasmányt teljes egészében veszem át: az elsőt, a harmadikat, majd pedig a hatodikat, hetediket és nyolcadikat együtt. Ez utóbbiakat azért így, hogy az egyes olvasmányok szerkezetén túl, az olvasmányok szövegeinek egységes voltára, a terjedelmesebb irodalmi alkotások részeinek, szerkezeti egységeinek összefüggéseire emlékeztető (regények, naplók fejezetei, színpadi művek felvonásai), megmutató sajátosságokra, másszóval a szövegkohézi-

óra, illetve annak változataira is felhívjam a figyelmet. Ugyanis – nézetem szerint – a konkrét beszédhelyzetek hajszálgökörei idáig nyúlnak le, ha- csak – innen nem indulnak.

Az első szövegben, a felkelés álmoságának hangulata érződik, úgy a párbeszédből, mint a leírt eseményekből. A csendesen rábeszélő, nógató ember hangján szól az Asszonyt ébresztgető komornyik, esetleg férj, hogy ne verje fel hirtelen a ma, szokásától eltérően későbbben ébredőt. Tapintatos- sága sejteti: bizonyos abban, hogy önmagától gyorsul fel majd az ébredő, amint arról értesül, hogy már „... tízre jár az óra.” Ezek a kísé- rő jegyek azonban már többlet-információt szolgáltatnak csakúgy, mint az az ese- ménymozzanat, hogy az ébresztőnek az öltözködés idejére a másik szobába kell átmennie. Ez az utóbbi (többlet-)információ a kor erkölcsi-viselkedési szokásaiba való betekintést teszi lehetővé, ami azonban a korabeli nyelvtan- uló számára sem lehetett éppenséggel mellékes dolog, mert, ha a nyelvtan- uló környezetében is szokásos volt az ilyen viselkedés, akkor megerősítés- ként hatott rá, otthonosabbá tehetette az új nyelvi és társadalmi közegben, ha nem, akkor annak elfogadására serkentette, mivelhogy egészen biztosan nem kívánt magyar társaságban idegenként feltűnni. A kis szöveg esemény- elmondása, de más sajátosságai alapján sem mondható rendkívülinek, még- is jellegzetes, elsősorban azért, mert a hangulata az alkalomnak és beszéd- helyzetnek megfelel, ennek kialakításában pedig az emlegetett többlet-információknak is részük van. Annak ellenére, hogy a teljes szöveg mindössze ennyi:

I. A' Fel-Kelésről

Jó reggelt az Asszonymak!	Némely jó Barátim késtenek nálam.
Igen szépen köszönöm.	Valóban, ideje vagyon már a' fel-kelésnek.
Miként nyugodott, alutt az Asszony?	Ugyan valójúl, gondolja-é?
Igen jól.	Igenis, mert tízre jár az óra.
Mitül vagyon tehát, hogy illy sokáig ágyban marad az Asszony?	Tehát fel-kell hamar Kellnem, tessék azonközben a' másik szobába bé-térni kegyelmednek.
Későn mentem alunni.	
Mi tartóztatta Kegyelmedet?	

A felöltözésben már a lány segédkezik. Őt tegezi úrnője, és természetese- sen a megtisztelő *Kegyelemed* megszólítás is elmarad. A leány azonban a „Te Leány, hol vagy?” hívásra udvariasan jelentkezik: „Ímé, vagyok, mit paranesol az Asszony?” Hogy az ebben a szövegben elmondott események felgyorsulnak, az az előző olvasmányban leírtakból egyértelműen követke- zik. A szerző azonban ezt a körülményt szinte szépírói érzékkel fejezi ki az- által, hogy elhagyja a lány parancsteljesítés utáni megszólalásait („Im itt va- gyon! mit tévő legyek már?”), eközben azonban nem feledkezik meg arról,

hogy az éppen végzett, éppen folyamatban lévő cselekvésmozzanatokban használt kellékek, tárgyak választékát bemutassa, mert, végtére is, tankönyvi anyagról, leckéről van szó, a megismertetés semmiképpen sem mellőzhető. Így a lány a kért *ing* kapcsán ezt kérdi: „... a’ vastagabbat-é, vagy a’ vékonyabbat?” a kért kezkenő kapcsán pedig: „A közönségest hozzám-é el, vagy az arannyal varottat?” Az ismertetésnek ez a módja, megoldása tapasztalható a többi szövegben is, sőt megismétlődik még e szövegen belül!, miközben a sietés kapkodássá fokozódik. Figyeljük csak meg: „Nosza hamar! ültess fel a’ fejre valómat; *de még előbb mosdanom kell.*” – mondja észbekapva az asszony, amire a lány: „Imé itt a friss kút víz, a’ Királyné szagos vize, a’ kendő, a’ fésők, a’ gombos tűk, és a’ mi egyéb szükséges.” (Kiemelte B. F.) Az adott cselekmény- és beszédhelyzet azonban nem pusztán csak elfogadhatóvá, hanem egyszerűen természetessé teszi, mind az említett kihagyást, mind a felsorolást. Csak az oktatás kényszere halványul el, és pedig éppen az elmondottak következtében, illetve azok pozitív eredményeként.

Az asszony nem véletlenül öltözik sietve, kapkodva. Megszokott teendőit kell a megszokott időben elvégeznie: háza személyzetét kell munkába állítania. Következik a harmadik szöveg,

A Konyhabeli szükségürül

Hallode leány! had gyöjñ-bé
a’ szakáts, vagy a’ szakátsné.
Már az ajtó előtt váraokzik.
Mit parantsol Nagyságod?
Mint áll a’ konyha dolga?
mit fogs készíteni?
A’ mit a’ Nagyságos Asszony
parantsolni fog.
Vagyon-é valami az Éléskamrában?
Vagyon alkalmas készületünk,
vadbúl és egyéb konyhára valóbul.
Mi vagyon tehát?

Egy pár pátzolt öz-Czimer, két Fátzány,
Három kötés buros madár, és egynéhány
Császár madár is; mindenféle kolbászok;
a’ Majorban pedig vannak hizlalt Ludak,
Kappanok és Pókák.
Fogjad hát a’ konyha czédulát:
(1.) Az egy öz czimer, törött lének;
(2.) Tehén hus mondolás tormával;
(3.) Tynukok Kartiphiollal;
(4.) Az Özpetsenye a’ madarakkal,
és az hozzá tartozandó salátával;
(5.) Savanyú káposzta, friss disznó
hússal s’ tejféllel;
(6.) Pólka pástétómban;
(8.) Utolljára, tésztából, sutótt, és a
confectum.

A ház asszonya teendőinek egyik legfontosabbika játszódtott le: a személyzet munkába állítása annak érdekében, hogy a család és a vendégek semmiben se szenvedjenek hiányt. Kiváló alkalom ez a tankönyv írójának arra, hogy a magyar úri háztartással, ezen belül pedig a magyar konyhával

ismertesse meg tanítványait. És, hogy sikeresen oldotta meg feladatát, arra az imént idézett szöveg a legjobb bizonyíték. Emellett minden idetartozó fontosat felsorolhatott – ismét a mesterkélttség halvány árnyéka nélkül. Közben az olvasmány hangulata is megváltozik: az előzőek során tapasztalt kapkodássá fokozódott sietség lassan felenged, mintha csak a sok jó falat bizakodó várása lett volna mindenkin úrrá. Ez a kávézás, a megpihenés és rövidebb társalgás ideje. Következhet a 4. szöveg. A ház úrnője azonban most is résen van, figyel, irányít, sürget: („Hol van a' lakáj, szolgál?” „Nem kész-é még a' Káffé? hol marad olly sokáig?”), miközben a szerző *most az ehhez*, a mindennapi szertartáshoz szükséges kellékek nevét és előkészítésük rendjét ismerteti. Szerét ejti azonban az egyéni ízlés kifejezésre juttatásának is: „Meg vallom, inkább szeretem tejjel a' Káffét.” – mondja az Asszony, ami elindítja a társalgásnak, ugyanis a lakáj szolgálatkészen így válaszol: „Ha parancsolja az Asszony, majd az is itt lesz; de talám inkább a Chokoládával tart kegyelmed?” És a ház asszonya nem is titkolja, hogy számára ez utóbbi ital a kedvesebb, ám önmegtartóztatásának okát sem rejti véka alá: „*Ellenben, nékem, a chokoláda igen heves, és a' véremet fel szokta buzdítani.*” Őszinte kijelentésére jön is az ugrató válasz: „Az Asszony heves, de én hideg természetű vagyok.” Erre már az érintett, hogy egérutat nyerjen, kérlelőre fogja a dolgot: „Csak tréfálgodni, tetzik ugyan kegyelmednek.” Ezzel zárul a 4. olvasmány. A kis pihenőnek vége, újra mozgásba lendül a család – templomba készül.

A Templomba való menetelről. címet viselő V. részben is az Asszonyé az irányító szerep, így a kommunikációs szituációk sokban hasonlítanak az első és második szövegben ismertetett beszédhelyzetekre, bár az alkalmak most némileg mások, tehát az Asszony rendelkezései is az újabb körülményekhez símuló hangvételűek, jellegűek. Egy esetben azonban kissé bosszússá válik. A hajdú naív kérdésére, hogy a kocsis „Hány lovat fogjon-bé, kettőt-é vagy négyet, vagy mind a' hatot?” így csattan fel: „Mitsoda haszontalan kérdés ez, tudja a kocsis a' szokást, eredj tsak.” (76. o.) A kocsis egészen biztosan tudta a szokást, ám a nyelvtanuló esetében efelől korántsem lehetünk bizonyosak (ma még kevésbé, mint akkor), mégsem róhatjuk fel az írónak az információ megtagadtatását. Először is annak okán nem, hogy ez a kommunikációs cselekedet is a megtanítandók közé sorolandó az idegennyelv-oktatásban, másrészt viszont azért, mert a tanuló számára nem kizárólagosan a tankönyv az információk forrása, de a tanára, no meg a célnyelvet beszélők is, sőt saját tapasztalata és ismeretei alapján is dönthet. A tankönyvíró eljárása eleven, életes volta mellett, ebből a szempontból is jónak, helyénvalónak minősül.

Fentebb, amikor az idézendő szövegek kiválasztásáról volt szó, felvetődött annak gondolata, hogy az egyes, a konkrét beszédhelyzetek a szöveg-

egészig gyökereznek, hacsak nem magából a szövegegészből indulóan keletkeznek. Ennek egyszerre és mindenkorra szóló eldöntése természetesen nem következhet éppen most be, bár a Sprach Meister olvasmányai konkrét alkalmakhoz kötődő beszédhelyzeteinek eddigi elemzése azt sugallja, hogy azok nemcsak hogy azon szövegekkel, olvasmányokkal feltételezettek, amelyekben előfordulnak, hanem hogy a *függelék* egésze, valamint megírásuk szándékolttsága révén is meghatározottak. Ezt az alapnyelvészeti szempontból már egyértelműen újnak nem mondható felismerést, a jelenleg aktuális idegennyelv-oktatási irányzatok nem, vagy a kívánnál általában kisebb mértékben hasznosítják, holott *Bél Mátyás* már a gyakorlatban érvényesítette az elméletben még meg sem fogalmazottat. E tény bizonyításának szándékával idézem a fentebb jelzett három szöveget.

VI. Az *Ebéd*rül

Hol vannak a' Tselédek, hogy az Asztalt nem terítik?	Táloljanak s' adják fel az étket.
A késeket tisztítják, az üvegeket öblítik, és az Asztali kezkenyöket rakják öszve.	Még lett immár: a' vendégek-is jelen vannak, és tsak Nagyságodra váraoznának.
Mit mond az Hop-Mester, sok vendégünk leszé?	Igen köteles vagyok, hogy tsekély asztalunkat meg nem utálta kegyelmeitek.
Hatról szól.	Tartozásunk hozza magával minden alkalmatossággal udvarolni kegyelmeiteknek.
Hát N. Uramot az Aszszonnyal, vallyon el hitták-é?	Vegyen helyt kegyelmeitek, valamint kinekkinek tetzik.
Éppen most gyönnek fel a' garáditson.	A' mint kegyelmed parantsolja.

VII. *Ebéd fölött.*

Udvarolhatok-é meleg levestel Kegyelmednek?	Mit gondoltok emberek, hogy poharat nem töltetek?
Igen szeretem a' levest, jóllehet nem vagyok Svob.	Mitsoda borbul parantsol kegyelmeitek? mert több-féle-is vagyon.
Vegyen kegyelmed egy falat Tehén húst, igazán igen jó ízű.	Én a' Budaj; én a' Rétsej; én a' Sopronyi; én a' Mickólczi; én az Egri borral fogok tartani.
Majd gondot viselek magamra.	Tehát senki sintsen az Asztalnál, a' ki a' Tokait kedvelné?
Az öz petsenye szép gyenge és leves, lehet-é kegyelmednek udvarlanom?	Utoljára hadgyuk azt; most még az ételhez lássunk.
Sokat fárasztja magát kegyelmed, előttem vagyon, magam-is hozzá fogok nyúlui.	Igen szeretem a' kegyelmeiteket bizodalmas – voltát.

VIII. A' Sétálásról.

Menjünk az étel után egy kevésé
sétálni.

Nem árthat, sütt annál inkább
meg-emésztődik az étel.

Jól mondja kegyelmed! Iffijúságomban
egy köz-mondást tanítottam én effelől.

Minnyájan örömet hallanánk.

Ha el-nem felejtetem, im ez léssen.

Étel után kell járnod;

Avagy ezer lépest járnod.

Jól vagyon: eleget álottunk immár
lépjünk hát tovább.

Úgy de hová menjünk?

A' mi kerünkbe.

Noszsza hát jó Uraim! vigyázzunk az
Aszszonyi nemzetre.

Kedves Kis-Aszszonykám méltóztasson
kegyelmed, hogy csekély szolgáljának
nevezhessem magamat.

Ne fárassza magát kegyelmed velem.

Bezzeg! szép kies Kert ez! majd amaz
árnyékba a' zöld pasiton le-telepedünk.

Ugy tartom, hogy az egész Társaságnak
tetszeni fog.

Az olvasmányokba foglalt kommunikációs és egyéb cselekmények sorrendje, sőt nagyrészt tartalmaik is, az olvasmányok eseménykeretei által meghatározottak. Azért van ez így, mert a tankönyv szerzője az emberi élet eseményeit, az ember cselekedeteit az idő (egy nap) valamint kora úri társadalmának életrendjéhez és életmódjához alkalmazkodóan mutatta be. Ezt – mint fentebb bizonyítani igyekeztem már – a nyelvtanuló érdekében tette éppen így, hisz annak egyéni, és társadalmi réteg- (osztály?, csoport?) tapasztalatait (ez utóbbi tapasztalatok különben úgyszintén személyes tapasztalatok is) a legnagyobb mértékben használta ki a tanult nyelv minél jobb és tökéletesebb elsajátíttatása érdekében. Mert ezáltal, lényegében véve, a nyelvtanuló már az olvasmányok címeinek ismeretében tudván tudhatta, hogy azok miről szólnak, s ahhoz, hogy ezt elmondhassa *csak* a nyelvet kellett megtanulnia, *a nyelvet mint eszközt*, s nem a közléstartalmakat is, amelyek ez az eszköz hordoz, megtestesít. Határozottan látható, szinte tapintható ez az elrendező elv az imént idézett három olvasmányban. Ezekben a szövegekben érvényesül a legkifejezettebben *Bél Mátyás* tipikus iránti érzéke. Szinte az az embernek a meggyőződése, hogy a vendéglátó házban ma is lejátszódnak, talán el sem maradhatnak, azok a jellegzetes események, amelyeket a tankönyvíró leírt, vagy esetleg csak lejegyzett. Természetesen, ma másképpen, más szavakkal kínálja a ház asszonya a vendégeket, és persze hopmester meg nagyszámú kiszolgáló-személyzet nélkül teszi ezt, még a legtöbb jólszituált helyen is, de már a megnevezett ételek, italok ott lehetnek az asztalon ma is. Ezzel nem azt szándékozom állítani, hogy akkor, az 1700-as évek első felében, nem folyt szerteágazóbb társalgás annál, mint amit ezekben a nyelvgyakorló olvasmányokban találunk. Hogyne folyhatott volna! S minden bizonnyal reggeliztek is, meg vacsoráztak is, amiről viszont nem olvashatunk ezekben a szövegekben, lévén, hogy nem esik e dol-

gokról említés sem, mégis eseménysorként is tipikusak a tíz szövegben leírottak. És ebben a tipikus eseménysorba a részesemények annyira beletartoznak hogy egyik szövegből a másikba át nem helyezhetőek, és szövegen belül is aligha cserélhetőek fel, de mindenképpen nehezen kihagyhatóak szövegcsomók nélkül. E vonásai alapján *Bél Mátyás* megoldásai idegennyelv-oktatási irányzat- vagy idegennyelv-oktatási iskolateremtő értékűek, és aligha vonatkoztathatóak rá *Fülei-Szántó Endre* idézett elmarasztaló meglátásai. A kérdés csak az, hogy hajlandók vagyunk-e mindezt tudomásul venni, merthogy nem volt sohasem felkapott szerző, mégha kortársai közül egyesek méltatták is munkásságát...

Jegyzetek

- ¹ A könyv címének régi és megkopott gót betűi mai, latin betűs, de változatlan helyesírású átírásban a következő olvasatot nyújtják: Der Ungarische Sprach Meister oder Kürße Unweisung zu der Edlein Ungarischen Sprache Rebst einem Anhang von Geschprachen. (A címet, még a címlapon, ajánlás meg a megjelenésre vonatkozó adatok követik.)
- ² Bagi Ferenc: A magyar mint idegennyelv oktatásának első tankönyvéről. In: HK 1995. XXIII–XXVII. évf 3–4. sz. Új Folyam, I. évf., 3–4. sz., 48–56. o.
- ³ Szépe György: Néhány probléma a szóval és a szókincssel kapcsolatban. In: Modern Nyelvoktatás. A felnőttoktatás tájékoztatója. TIT Idegennyelv-oktatási Központjának kiadványa. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1977, 5. o.
- ⁴ Fülei-Szántó Endre–Szilágyi János: A nyelvtanulásról. Bp., RTV-Minerva, 1975, 14. o.
- ⁵ Mikó Pálné: A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről. In: ÁNyT. Bp., 1976, 251 o.
- ⁶ Margit Šimon: Govorna situacija (A beszédhelyzet). In: Aktivne metode i moderna pomagala u nastavi stranih jezika. Predavanja i referati održani na 10. kongresu FIPLV u Zagrebu, 5–9. 4. 1968. (Aktív metódusok és modern szemléltető eszközök az idegennyelv-oktatásban. A FIPLV X. kongresszusán elhangzott előadások és referátumok.) Szerk.: Rudolf Filipović. Zagreb, Školska knjiga, 1971, 531. o.
- ⁷ Az ő és ő betűk a tankönyvben nem különböztethetőek meg egymástól, ugyanis a két hang jeleit egyformán, az o fölé helyezett kicsi e betűvel jelölte a nyomdász. Más betűkkel kapcsolatos kérdések is adódnak, ezekkel azonban írástörténeti szempontból kellene foglalkozni egy külön beszámolóban, vagy tanulmányban.
- ⁸ Ezt megkönnyítette számára egy részt az a tény, hogy németországi tanulmányai során legkedvesebb tanára gyermekeinek nevelője is volt, tehát az itteni családi élet minden mozzanatát közelről ismerhette meg, másrészt az a körülmény, hogy magyarországi volt, tanulmányai végeztével hazajött, Pozsonyban élt.

A KÖZÉPISKOLAI NYELVTAN- ÉS NYELVÉSZETOKTATÁS JELLEMZÉSÉNEK FELMÉRÉSI MÓDSZEREIRŐL

SZIKORA JUDIT

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Tényként megállapíthatjuk: nyelvhasználatunk korlátolt¹, nyelvtudásunk hiányos. Nyelvhasználatunk korlátait feloldani nem tudjuk, azonban a nyelvtani és nyelvészeti ismeretek hiányosságának okait fölkuatathatjuk.

Ez igencsak összefügg a középiskolai vagy akár az általános iskolai anyanyelvoktatással. Hiszen nyelvtan- és nyelvészetoktatásunk hatékonysága (vagy inkább hatékonytalansága) mérhető le ezzel. Az anyanyelv szeretete és pontos művelésének igénye célként, feladatként mind az általános iskolai, mind a középiskolai tantervben szerepel. Valahol hiba csúszik vagy csúszott a mechanizmusba (az oktatási rendszerben vagy a tanulók, a tanár munkájában? De hol? Erre a kérdésre is megpróbál választ adni az a közeljövőben elvégzendő fölmérés, melynek e dolgozat lenne az előkészítése.

Az anyanyelv tanításával kapcsolatos föltárómunka még egy igen lényeges szempontból fontos.

Az utóbbi években számos tanügyi reform követte egymást. Megszüntették az általános középiskolai osztályokat, visszaállították a négy, illetve három éves középiskolai oktatást. Majd néhány év múlva újra bevezették a gimnáziumokat, szakközép- és szakiskolákat. Mindez sok oktatástechnológiai gondot hozott felszínre. Alapjaiban változtatták meg a reformok az oktatásügyet. A szervezési kérdések kiterjedtek a tantervekre, iskolaépületekre, tankönyvekre, sőt a tanerőre is. A változások jó néhány évig fennakadást okoztak az oktatásban. A tantervi változások tanmenet-módosításokat váltottak ki. Másképpen oszlott meg a tananyag osztályonként, s a társadalmi változások miatt a tananyag súlypontja is áthelyeződött. A tantervi módosítások leginkább a tankönyvhasználatot érintették. Ugyanis a nagy részében megújított tantervi tananyag jó néhány tanítási egysége nem volt megtalál-

ható a meglévő tankönyvekben. Tehát az új tanterv nemcsak a tanmenet át-
alakítására készítette a tanárokat, de nagy mértékű találékonyságot is elvárt
tőlük, hiszen a hiányzó tananyagot valahogy pótolni kellett. Ezek a tan-
könyv-gondok inkább az irodalomtanítást érintették, mivel az új középisko-
lai nyelvtankönyv igen hamar megjelent, s így a nyelvtan- és nyelvészokta-
tást nem nehezítette meg a tankönyvhiány.

Az átszervezések érintették az iskolaépületeket is. Számos iskola átszer-
veződött, kapott új iskolaépületet. Ez mindenképpen érintette, a tapasztala-
tok szerint inkább negatívan, mint pozitívan az esetlegesen létező szaktan-
termi oktatási lehetőségeket. Az egyre növekvő diákszám egyes iskolákban
végképp lehetetlenné tette a szaktermi oktatást. Sőt nagyon sok esetben még
tantermet is alig talált a tanár, ha a délelőtti utolsó vagy a délutáni első órák-
ban kellett órát tartania. Hogy mennyiben érinti ez a nyelvészetoktatást?
Sajnos eléggé mélyen érinti. A szaktanterem megléte jobb oktatási feltéte-
leket biztosít(hat) a szaktanárok számára (írásvetítő, magnetofon stb.). Az
oktatás minőségét növeli, a tanár munkáját megkönnyíti, ha minden tanítá-
si segédeszköz egy helyen megtalálható. Hatékonyabbá válhat a felkészü-
lésre fordított idő, hiszen a szaktanárnak nem kell órákat töltenie a tanítási
eszközök előteremtésével. Több ideje marad a szakirodalommal való fog-
lalkozásra.

Az iskolaépület-váltás pedig munkaszervezési szempontból érintette a
tanárokat. Sok tanár munkahelye, heti óraszámja változott meg. Több tanár
kényszerült munkahely változtatásra, esetlegesen arra, hogy két vagy több
munkahelyen dolgozzék, ami természetesen megnehezítette a tanerők mun-
káját.

Romló munkafeltételek mellett hiányos taneszközökkel folyik feltétele-
zéseink szerint a középiskolai nyelvtan- és nyelvészetoktatás. Azonban,
hogy a valós állapotról képet kapjunk, hogy igazolni tudjuk állításunkat, fel
kellene mérnünk a jelenlegi helyzetet. Képet szeretnénk alkotni a körülmé-
nyekről, a hiányosságokról; a szükségletekről, amelyek hatékonyabbá, cél-
szerűbbé tehetik középiskoláinkban az anyanyelv tanítását. Ehhez készült
az Önökhöz eljuttatott kérdőív-tervezet, melyet kértük, nézzenek át, s javas-
lataikkal segítsék elő munkánkat.

Ugyanis a nyelvtanítás fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.
Nyelv és kommunikáció, nyelv és beszéd, nyelv és írás kapcsolata evidens,
tehát a jól megtanított és elsajátított nyelv(tan) megalapozója a tanulók
megfelelő írásbeli és szóbeli kifejezőképességének.

Egy nyelv (meg)tanulásának alappilléret a jól elsajátított nyelvi rend-
szer, nyelvtan jelenti. A nyelv szabályainak ismerete nélkül lehetetlen pon-
tosan megfogalmazni gondolatainkat. Önkifejezésünk fog csorbát szenved-
ni, ha nem tanuljuk-tanítjuk meg és nem gyakoroltatjuk be a helyesírás, a

szó- és mondatképzés alapszabályait. Ez alatt természetesen nem az öncélú szabálymagoltatást értjük. A nyelvtan tanításának és tanulásának célja kifejezetten a nyelvi kifejezőkészség fejlesztése kell hogy legyen. Vagyis nem a szabályok tudása, hanem azok alkalmazni tudása a nyelvtanítás feladata.

A középiskolai anyanyelvi nevelés célja – az általános iskolai tananyagra alapozva – a nyelvileg művelt ember képzése. Fel kell készítenie a diákot a közéletre; szakmai, tudományos nyelvi tájékozottságra kell szert tennie. „A középiskolai magyar nyelvi nevelésnek az a célja, hogy az anyanyelvnek mint nyitott rendszernek élményszerű megismertetésével a tanulók beszéd- és magatartáskultúráját olyan szintre emelje, amelyen eredményesen vehetnek részt a társadalmi szintű kommunikációban, dinamikus, kiművelt és kontrollképes alapot nyernek az önálló ismeretszerzésre, az önművelésre, választott életpályájuk nyelvhasználati feladatainak, valamint a társadalmi életben vállalt feladatoknak a teljesítésére.”²

A nyelvtanítás gyakorlatközpontú, a nyelvtani és nyelvészeti ismeretszerzésnek is ilyen jellegűnek kell lennie. A leíró nyelvtan rendszerezését szövegelemzések segítségével végezzük. A középiskolában már nem tanítunk grammatikát, csupán rendszerezzük az általános iskolában tanultakat, és alkalmaztatjuk szóban és írásban egyaránt (pl. önálló szövegek alkotásakor). A leíró nyelvtannal szorosan összefügg a nyelvművelés, beszédművelés és helyesírás tanításának kérdésköre. E témakörök esetében is az elsajátított szabályok alkalmaztatása a cél. Szükséges az írás- és szóbeli nyelvi vétségek javítása, korrigálása – ez készségfejlesztés –, a középiskolai nyelvtanítás nem állhat csupán nyelv- és beszédművelésből. A középiskolai anyanyelvi oktatás főbb témakörei szerintünk a stilisztika, a nyelvtörténet és az általános nyelvészet kell hogy legyenek. Itt nincs ellentmondás a kiindulópont és a fenti megállapítás között: a középiskolásoknak már meg kellene hogy legyen az igénye a szabatos önkifejezésre. A középiskolai tanár csak fejleszti az általános iskolából hozott készségeket!

A tanár és a tankönyv a tanítás alappillérei, állítják. A tanár munkáját meghatározza az órára való készülés. A fent említett tantervi követelmények megvalósítása leginkább ettől függ. A tanár feladata elsősorban, hogy a tanterv által előírt tananyagot előadja, begyakoroltassa és értékelje. Minderre fel kell készülnie, ehhez pedig nem elegendő a tankönyv, hiszen a tanárnak többet kell nyújtania attól. Ismét a hiányoknál tartunk, a hiányzó szakirodalomnál, a hiányzó szakfolyóiratoknál. Alapos feltárómunka és ügyesség kell ahhoz, hogy a szaktanár hozzá tudjon jutni a számára fontos kiadványokhoz. A legtöbb középiskola nem rendelkezik tanári könyvtári részleggel, hiszen az iskolakönyvtárakban is leginkább csak a házi olvasmányokat találjuk meg.

A szaktanár mellett az eredményes anyanyelvoktatás másik fontos tényezője a tankönyv. „Rendeltetésének akkor felel meg (ti. a tankönyv), ha pontosan igazodva a tanterv előírásaihoz, figyelemmel van a tanítás közvetlen és közvetett feladataira, és hatékonyan segíti mind a tanárt, mind a tanulókat ezek elvégzésében.”³ A nyelvtankönyv egyrészt az elsajátítandó ismeretanyagot tartalmazza (ezzel mentesíti a diákot a jegyzetelés alól), másrészt olyan feladatokat is tartalmaz, mellyel begyakoroltatható a tananyag. Ezenfelül áttekinthető, érthető, eleget tesz a tantervi elvárásoknak. Felmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen milyen a jó nyelvtankönyv? Mindenképpen az a jó tankönyv, amely gondolkodásra készíti a tanulókat, amely fejleszti a diákok problémamegoldó képességét. A jó nyelvtankönyv a következő módszertani szempontok szerint készül:

„önálló latolgatás, a probléma értelmezése

a tanulók nyelvi tapasztalatainak, gyakorlatának és anyanyelvi tudásának mozgósítása

a közös megbeszélésben feltárt anyag árnyalása, pontosabbá tétele, öszszegzése

az új ismereteknek a tanuló saját szavaival történő megfogalmazása (...) az ismeretnek (...) alkotó jellegű alkalmazása további feladatokban és a mindennapi beszédtevékenységben.”⁴ A középiskolai nyelvtankönyvnek megfelelő elméleti és gyakorlati alapot kell adnia a nyelvtanórákhoz. A tanár akkor használja jól a tankönyvet, ha a tankönyv részét képezi a tananyag, viszont a nyelvtanóra nem kizárólag csak a nyelvtankönyvre épül. A tanár munkáját segíti és igen célszerű, ha a tankönyv kellő számú és változatos gyakorlatokat kínál az elsajátított ismeretanyag alkalmazásához.

A részletes kitérés jelzi, hogy a tankönyv a nyelvtan- és nyelvészetoktatás igen fontos tényezője, s ezen a téren akad tennivaló. Ez nem jelenti azt, hogy a jelenleg használatos középiskolai tankönyv nem felel meg az elvárásoknak. Viszont jelzi azt, hogy több típusú, a szakfokozatokhoz igazodó kiegészítő taneszközzre lenne szükség az oktatás hatékonyságának növeléséhez.

Az anyanyelv oktatásának mindössze néhány jellemzőjét próbáltunk felvillantani a tantárgyi célokról, a tanár munkájáról és a tankönyvről szólván.

Újra felteszem a kérdést: szükséges-e felmérni nyelvtan- és nyelvészetoktatásunk pillanatnyi helyzetét?

Még egy nagyon fontos kérdés: mi célból készül a felmérés? Fölmérésünk célja, hogy előmozdítsuk a középiskolai anyanyelvi oktatás helyzetének javulását. Láthatatlanban nem tudjuk megítélni, mit kell megváltoztatni és hogyan. A kérdések első része a tanár munkakörülményeit hivatott fölmérni. A következő kérdéscsoport a tantervet-tanmenetet érinti, mellyel azt sze-

retnék megtudni, hogy elegendő-e a szakfokozatonként előírt óraszám a tanterv maradéktalan megvalósítására. A továbbiakban a tanóra való felkészülés lehetőségeit tudakoljuk. Ebben az esetben az érdekel bennünket, hogy mennyire hozzáférhető a szaktanárok számára az (aktuális) szakirodalom. Hogyan tudnánk jobban hozzáférhetőbbé tenni a meglévő, szakirodalommal is rendelkező szakkönyvtárakat számukra. A továbbiakban a nyelvtanórán felhasznált taneszközökről is kikérjük a gyakorló tanárok véleményét. Talán e témakörben, ezen a téren tehetnénk közösen legtöbbet az eredményesebb anyanyelvoktatás érdekében. Amennyiben bizonyítást nyer feltételezésünk, hogy szükség lenne nyelvtanfűzetekre, esetleg egyéb kiegészítő taneszközre, akkor talán itt tehetünk a legtöbbet.

A kérdőív-vázlat utolsó kérdésköre a tanárok számonkérési szokásairól érdeklődik. Mégpedig a célból, hogy kellenek-e előre elkészített feladatlapok, s ha igen, mely témakörből, milyen jellegűek legyenek.

Hangsúlyozom, hogy a fölmérés célja nem a számonkérés, a megmértetés, hanem mindenekelőtt segíteni szeretné a gyakorló magyartanárok munkáját.

Kérem a jelenlévőket, hogy észrevételeikkel, megjegyzéseikkel, ötleteikkel járuljanak hozzá e feltárómunka sikeréhez. Köszönöm.

Jegyzetek

- ¹ Korlátolt nyelvhasználatunk, mivel a nyelvi kommunikáció számos területén nincs alkalomunk használni anyanyelvünket, illetve a környezet hatása igen erős.
- ² Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerk.: Fülöp Lajos. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 48. o.
- ³ Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., Tankönyvkiadó, 1969, 43. o.
- ⁴ Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerk.: Fülöp Lajos. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 71. o.

ON THE GÉZA BÁRCZI UNIVERSITY LINGUISTIC DAYS

This year's programme of the Géza Bárczi Linguistic days merged two objectives:

– the first one was to cherish, bring close and fill with life the memory of Géza Bárczi, the teacher and eminent linguist who had started out from around this region, from the town of Zombor, and as such might have taken some idols with him from here, and

– the second one, to do the things we are expected to be doing and to demonstrate them: collecting linguistic data, linguistic research, organizing

the collecting and the research, attending to the teaching of language and linguistics and the popularization of linguistics.

As for the importance and memory of Géza Bárczi the centenary celebration was held in 1994, so neither is it timely nor expedient to turn entirely to him and his work, all the more so since it came to fruition away from here. Nevertheless, we have to continue taking on the task of studying his historical and etymological methods, dialectology, stylistic studies, views on the international language, Esperanto, for which the incentive came in his home town, Zombor, where he also qualified as an Esperanto teacher, or his work on lexicography, phonology, orthography and not forgetting his outstanding personality as a professor, a teacher. And it is here and now that we must speak out that in our surroundings he has not yet been given due recognition and this is especially true of his home town although he himself had always shown keen interest in it whenever he met someone from our homeland. We need these scholarly gatherings as an inducement to change the present state of affairs. And we also need them, to evoke him, the Columbus of our linguistic science, who whenever he set sail on the ocean of knowledge always discovered something he himself had not expected at the start: the methods of historical dialectology, language history as a sequence of synchronic stages or segments, or its cause and effect relation.

Our conferences also have to take on current subject matter, research topics and trends with especial regard to the activities on our research projects. We tried to encompass them by two principles, two criteria: research into the state of the language and a summation of the current methods of descriptive and historical studies.

Our third objective was to carry out a survey in a specific field of linguistic teaching, the teaching of Hungarian language in secondary schools by involving practicing school teachers into the research.

Our next task was to assess the results and promote the efforts of our linguistically minded students in their research of didactic character.

The presentations or the papers were grouped according to the following topics:

a/ The studies relating to **history of language** were introduced by **László Molnár Csikós'** paper, *Bárczi the Etymologist*, in which he gave an account of Bárczi's etymological and glossarial methods and results. **Ilona Rajsli**, in her study entitled *Anthropomorphic Metonymy in Péter Pázmány's Time*, analyses an earlier phase of polisemic expansion based on connotations, which significantly differed from the present phase, mainly in the rate of frequency of the types of metonymy. **Béla Csorba**, (*Time Relations of Conditional Verb Forms in Ferenc Zay's Memoirs*), deals with the characteristic features of the Hungarian tense system within a given time and personal

style. It is here that we could include **Lajos Hovány's** paper in which the author is interested in the name *Böge*, a hydrographic appellation, and discusses the possible meanings and references of the name. (*On the Origin of the Name Böge at Palics.*)

b/ **Descriptive linguistics:** **Imre Békesi**, (*Semiotic Analysis of a Verse*), taking a verse from the poem *Séta a bölcsőhelyem körül* by *Endre Ady* shows and illustrates the possible links between information gained by grammatical analysis and semiotic, textual and pragmatic levels of analysis respectively. **Mária Pásztor Kicsi**, (*Preliminary Methodological Studies Toward The Phonological Description of Spoken Language Texts*), gives a survey of the methods and possible phases of suprasegmental and phonological analysis of texts and communications based primarily on her own experience. **Irén Lánicz**, (*Our Introsystematic Errors*), Starting from a statement concerning the state of the language by *Géza Bárczy* and *Mihály Ágoston* respectively, sets forth the results of a testing concerning mainly the first year students' awareness of standard usage.

c/ **Language usage and style:** **Katalin B. Fejes**, (*Arguments and Depictions Concerning the Stylistics of Syntagma*), studies the functions, levels and characteristic features of the composition of a poem, a closed textual unit, and attempts to find links between the linguistic and grammatical structure, the rhythmic pattern and the poetic message. **Magdolna Danyi**, (*Sentence and Thought Patterns of Colloquial Speech in János Pilinszky's Poetic Language*), starting from *Heinrich Lausberg's* system of rhetoric analyses one of its groups, and basing the analysis on *Pilinszky's* poems sets up the following typology: patterns of monologues, patterns of dialogues, patterns of colloquial language situations and patterns of reported speech. **Márta Cseh**, (*Participial Verbs in Károly Ács' Poems*), reading poetry discusses a transitional does not function as the predicate of the sentence.

d/ **Contrastive analysis and typology:** According to **György Papp**, (*Elements of Contrastive Analysis and Typology in Géza Bárczi's Linguistic Work*), *Géza Bárczi*, although he did not consciously go in for it, as a practising teacher of French and a linguist revealed many elements of contrastive linguistics. From its taxonomy it was the areal interferences, the phonetic and phonological systems, the universals, the lexical interferences, the comparison of synthetic and analytical languages and question of translation that engaged his interest most. **Edit Andrić**, (*Object Expressed by the Instrumental Case in Serbian and Hungarian*), when contrasting the two languages, takes as her starting point one of the criteria of generative grammar, the deep structure object, and compares the instrumental cases in the surface structures. Although they are the secondary realizations of the objects in both languages nevertheless the concrete semantic information is

expressed by different syntactic relations. **Edit Katona**, (*On Voice*), gives a contrastive analysis of semantic and grammatical verb types in Serbian and Hungarian, and that of the active, passive and middle verb groups illustrating them with concrete examples.

e/ **Teaching of language and linguistics: Ferenc Bagi**, (*On the Reading Material in the Text-book Sprach Meister by Mátyás Bél*), searching into the history of the didactic methods for teaching the Hungarian language, analyses Mátyás Bél's first textbook written for German speakers taking special interest in the example and reading material which illustrate the theoretical part, and finds it very functional and useful. **Judit Szikora**, (*Methods of Testing the Teaching of Grammar and Linguistics in Secondary Schools*), discusses the question of teaching grammar and linguistics in secondary school, starting out with the statement that it is unsatisfactory, which is partly due to the low number of hours taught; this low standard of knowledge is also revealed when the students start their university studies. The author designed a questionnaire with the aim of obtaining scientific results or parameters.

SZIRMAI KÁROLY ELSŐ NOVELLÁSKÖTETE, A KÖDBEN ÉS ENNEK FOGADTATÁSA

GEROLD LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

A *Ködben* a formálódó jugoszláviai magyar irodalom egyik legjelentősebb könyve. Ez annak ellenére állítható, hogy a kötet nem egyenletes színvonalú, gyengébb novellákat is tartalmaz (*Karambol*, *Vihar a Dunán*, *Mesmondó*, *Üzent az ősz*), s hogy a novellákból sugárzó életérzés sem tűnik mindig hitelesnek, megformáltságuk pedig teljesértékűnek, jóllehet az élénk rajzolódó világ határozott írói látását, szemléletét, élmény-jellegét nehez lenne elvitatni. Legegyszerűbben talán az élet tragikus látásaként foghatjuk fel Szirmai Károly szemléletét. A novellák gyakori közege a „hallgató” köd, amely „sűrű, fullasztó, nedves-hideg tömegével nesztelenül” hömpölyög az utcákon, sejtelmessé mossa-mállasztja a házak, a tárgyak, az emberek körvonalait, beívódik a lelkekbe, bizonytalanná tesz mindent és mindenkit, kívül is, belül is. A novellák alapérzése a magány, a magáramaradottság, a kilátástalanság. Szirmai hősei – mint a vonatok a sötétben – reménytelenül, boldogtalanul, kilátástalanul vesztegelnek, vagy rohannak a vaksötétbe, míg nem találkoznak a tragédiát jelentő halállal, amely ugyanakkor megváltó, felszabadító szerepet is kap. Kétségtelen, hogy Szirmainál alkati sajátosság ez a világérzés, ahogy válogatott novelláinak, a *Muzsikáló messzeségnek*, Hid-díjjal történt jutalmazása után nyilatkozta – „Lelki hajlamaim ösztönöztek ‘árnyékos, sötét világban játszó’ történetek, különös víziók és látomásos hangulatképek” megírására –, de ugyanakkor felismerhető, hogy látomásai nem függetlenek a valóságtól, a realitásban gyökereznek. Önéletrajzából, az *Önkeresésből* is tudjuk, hogy már gyermekkorában „nagy hatással volt” rá „a falu alatt tovalejtő (...) ősmocsár, nádasaival, sásaival, kákásaival (...), egy-egy magasban tovaszálló (...) hollójával” – egyik legjobb novellája, *A holló*, ez a madarokról írt, de valójában az emberekről szóló látomás, melynek közlése 1927-ben a *Napkeletben*, indította el

Szirmai Károlyt az írói pályán –, tőle tudjuk továbbá, hogy újvidéki diákként hallgatta „elbűvölten (...) a Duna felől ködben (egyik legjobb, jellemző novellája viseli ezt a címet) dudáló gőzhajókat, meg a péterváradi alagút felé elszakató vonatokat”, hogy – maradjunk a Szirmai által annyira kedvelt vonat-motívumnál – valós élmény az alapja a sokat idézett, emlegetett *Veszteglő vonatok a sötétben* című novellájának – „1927-ben vonultam be. Miután kigördült velünk az állomásról a vonat, elhalt a vidám, rokonságot bátorító katonanóta. Katonának mindig szorongó szívvel indul az ember. Lassan leszállt az este. A szerelvény váratlanul megállt a nyílt pályán, és órák hosszat rostokoltunk magyarázat nélkül, kétségek között. (...) Képzetelem kiszínezte, általánosan emberivé tette az élményt.” –, de nemcsak az író vallomásaiból, nyilatkozataiból, hanem a novellákból is kiderül Szirmainak a konkrét földrajzi vagy politikai valósághoz való kötöttsége. A *Vihar a Dunán*ban például ez olvasható: „1931-et írtak. Mikor nem lehetett többé elhelyezkedni. Csak állásvásárlással, más valakinek kenyere árán, gyermekek sírásán vagy család romlásán. 1931-et írtak, mikor hathetes répaátvevői állásokra excellenciás urak protezsáltak valaha nagyállású embereket. Ez a horizonttalan Ma állott András előtt”, *Az Elvándorol az erdő* címűben pedig így ír: „De a fiatal életvagyakat mégis áttutajozza a tenger s odaát: a messzi vizekbe néző, magas sziklafokokon gyökeret eresztve, újból felsorakoznak a régi szálfák. Kevesen lesztek, szellőbújta lombaitok felsusogását értetlenül hallgatják majd az idegen fák, elnyel benneteket a tenger s bajaitokban, szétszórtan – kinek mondjátok majd: testvér?” Kétségtelen, hogy az író nem fákra gondol, amikor fákról ír a nagy kitántorgás éveiben. Ahogy az is bizonyos, hogy Szirmai sohasem politizál direktbe, hanem áttételesen, jelképekben szól, utal azokra az okokra, amelyek a sajátos életérzés kiváltói, előidézői. És éppen ez a magyarázata annak, hogy novelláiban annyira erőteljes a lírai vonulat, a lírai hang. Szirmai Károly nem történeteket ír elsősorban, akkor sem, ha úgy tűnik, nem is írói programot teljesít, mint annyian a harmincas évek kisebbségi állapotában tettek, hanem vallomásokat ír, legtöbbször önmagáról szól, mint a költők. Ez a vallomásosság, az intenzív lírai jelleg írói eszközeit is meghatározza. Elemzéssel kimutatható lenne novelláinak jellegzetes retorizáltsága, ami részint a filmszerűen leírt, rögzített apró jelenetekben, képkockákban mutatkozik meg leginkább, vagy a gyakori párhuzamokban, illetve ismétlődésekben. De ezt a hangsúlyozott szubjektív jelleget segítik, szolgálják jelzőhalmai is, amelyek olykor már túlcsondultán modorosak, erőltetettek, máskor viszont *A hollóban*, a *Veszteglő vonatokban*, *A csend vízióiban*, részben a *Köd* címűben funkcionálisak.

A *Ködben* című Szirmai-kötet, melyről a szerző önéletrajzában többek között ez olvasható: „bevettem néhány víziómat, világháborús és pesti hát-

terü, valamint a bácskai tájból vett írásaimat”, 1933-ban jelent meg, az akkor induló Kalangya Könyvtár második köteteként Szenteleky Kornél szerkesztésében. Szenteleky már harmincegyben dicséri az „újonnan felfedezett, nagyszerű novellistát”, ki „nagy érték nagy szegénységünkben”, bár egyik novellája kapcsán megjegyzi, hogy „Ilyen vigasztalanságot nem szabad bemutatni”, azaz közönség elé bocsátani, s ezzel nemcsak Szirmai szemléletét jellemzi, hanem saját irodalomfelfogását, az irodalomnak szánt funkciót is. Bármennyire is különbözik azonban a Szenteleky- és a Szirmai-féle novellavilág, Szenteleky készségesen elismeri, sőt magasra értékeli A *Ködben* című kötetet: „Én – írja Szenteleky – Szirmait legmélyebb novellistánknek, legnemesebb stílusművészünknek tartom, az ő irodalmi értéke és súlya vitathatatlan, szóval novelláit kiadni egyszerűen kötelessége annak a könyvkiadó vállalatnak, mely évente négy irodalmi értékű könyvet akar az olvasó kezébe adni.” Máskor viszont, egy ugyancsak Kende Ferenchez szóló levélben így ír: „Szirmai lehetetlen ember, nekem sokszor kellemetlen a vele való érintkezés, s ha nem lennék orvos, aki orvopszichológiai, sőt pszichiátriai szempontból kezeli a rendellenes egyéniségeket, akkor talán már néhányszor összetűztem volna vele. Nemcsak kóros érzékenysége okoz surlódásokat, hanem mindent magára vonatkoztató téves eszméi, melyek roppant merev, egocentrikus világot építettek fel benne. Ennek ellenére nagyon szép dolgokat tud írni, vannak tiszta, tökéletes írásai, amelyeket kötelességünk összegyűjteni és a gyors feledéstől megmenteni. Erősen hiszem, hogy könyvét komolyan fogják értékelni, talán az ő könyve fogja a legelismerőbb kritikákat kapni.”

Vajon így történt-e? Ha azt vesszük tekintetbe, hogy a kötet négy kritikájáról tudunk, s ezekből kettő a jugoszláviai magyar, kettő pedig a magyarországi sajtóban jelent meg, s hogy lényegében dicsérő, elismerő írásokról van szó, akkor Szenteleky jó jósnak bizonyult. A legrangosabb hely kétségtelenül a *Nyugat*, ahol Kázmér Ernő jugoszláviai magyar könyvekről írt szemléjében szól, röviden a *Ködben*-ről. Ő „valóságfelvételek, átélések és érdekes kísérletű fantáziák színes sorozata”-ként olvasta a kötetet, felfedezve hogy az „író képzeletjárása, itt-ott már egyéni hangja annak az előrejutó, tisztuló elbeszélő irodalomnak” értékeként mutatkozik meg, amelyet Szenteleky akart „kidomborítani” az *Ákácok alatt* című novellaantológiában. Kázmér cím szerint csupán a *Staro suncet* említi, melyben „regényírói képességek feszülnek”, mondván ha kiszélesítette volna „néhány mellékalak” sorsát, „könnyen a faluba szorult, kultúrára törekvő emberek tragikus regénye válhatott volna” belőle. Tény, hogy ebben az elbeszélésben felismerhetők a tragikum lehetőségei, de az író nem bukik a mélybe, nem a tragédia, hanem a mérsékelt szentimentalizmus felé vezeti művét, s ilyképpen nem is sorolható a kötet írásainak fő vonulatába. Kázmér mégis ezt említi.

Nálánál sokkal jobb szemű kritikusként bizonyul Csuka Zoltán, aki a *Láthatárban* ír. Ő is cím szerint említi a *Staro suncet*, de csak azért, hogy megjegyezze, Szirmai a „jugoszláviai magyar kisebbségi élet éles szemű megfigyelője”, aki a „szerb és magyar lélek összehajlását, sok rokonságát, a közös föld összeterelő erejét” példázza, és ő ezt tiszteli ebben az elbeszélésben. Sokkal fontosabbak, igazabbak Csukának Szirmai novellairását általánosságban jellemző sorai: „egyike azoknak az íróknak, akik nemcsak az élet látható felületét nézik, hanem írásaikkal a dolgok lényegéig igyekeznek elhatolni, s tán éppen ezért sokszor elszakadnak a való élettől és egészen a misztikum mélységéig jutnak előre. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem az igazi életet adják, sőt, az életnek mintegy esszenciáját jelentik írásaik. Szirmai írásaiban is sokszor érezzük azt a nyugtalan mélyrehatolást a dolgok gyökeréig való eljutni akarást. A bácskai televény misztikusan sötétlő mélységes nagy erőit Szirmai kívül eddig még senki sem szólaltatta meg olyan megdöbbenő realitással, mint ő, és emellett annyi költőiséggel és mély misztikummal”. A két hazai kritika közül a terjedelmesebb, s az alaposabb is Kállay Miklósa a *Kalangyában*. Kállay, hogy eljusson a milió kérdéséhez, a „milió-adta hangulat” fontosságához, esszészzerű bevezetőben ír a színekről, melyeket régi képeken fedezhetünk fel, majd a *Köd* című novella hangulatának érzékletes bemutatásával bizonyítja is a milió jelentőségét, szerepét a Szirmai-féle novellisztikában. De hasonlóképpen jó meglátások dicsérik, miközben a „láthatatlan lélek és a lassan láthatóvá élesedő külső világ közt”-i összefüggést említi mint a drámai, olykor tragikus feszültség ábrázolásának formáját, lehetőségét. De ezt követően ő is a *Staro suncet* emeli ki, igaz nem a tragikum okán, hanem mint a „kötet egyik legszebb, legszívhezszólóbb” írását, amely „Áttetsző, finom, pasztell bársonyosságú” képe a „magyar fiú és a szerb lány” szelíd szerelmi idilljének. A kritikus jelzői egyfelől elárulják, hogy a *Staro suncet* nem illik igazán a Szirmai-novellák vonulatába, másfelől viszont arról is árulkodnak, hogy a harmincas években miféle elvárások szerint értékelték az irodalmat. Kállay azonban, javára legyen mondva, nem elégszik meg ennyivel. Felfedezi Szirmai novelláinak egyéb jellegzetességeit is, hogy a „csend és mozdulatlanság”, amely megüli „olykor a képeket” csak „legritkábban a béke csendje”, inkább „kimerültségében elült csatazaj, kilátástalanságba rokkant eldermedés, jövőt nem váró letargia hallgatása, vagy az a kiáltó kietlen némaság, amely a halál pecsétjét fagyasztja hangra, mozdulatlanságra”. Mesteri szonátának mondja a Nagy Csend vízióinak második darabját a *Dzin-dzin, dondon, gau-gau-t*, amely őt az *Ezeregyéj* legszebb regéjére emlékezteti. A *Medeknét* valóságos balladának véli, „megrázó, borzongató dal (...), szaggatott, félig mondott szavak, sejtelmes képfoszlányok, kísértő káprázatok líhegő drámaiságával”. Kállay Szirmai novelláit „Prózában írt epikus költe-

ményeknek” nevezi, s a kritikus ilyen vonatkozásban *A hollót* emeli ki, „Prózában írt költemény”-ként, melyről már *A Mi Irodalmunk* novellapályázata után, 1931-ben, Szenteleky is szuperlatívuszokban írt: „legnagyobb értéke az a kiforrott, pompás, gyönyörű írásművészet”, amelynek „Képei mély színekben pompáznak és mögöttük megrázó szimbólumok lüktetnek, mint hatalmas lángok a puha, párák köd mögött”, „története nem fordult, de mégis magával ragadó, mert az élet keserű törtetését érezzük a holló fáradt szárnyapásaiban és szomorú kimúlásában”. Ezzel a Szenteleky-féle méltatással rimel Kállayé: „Nem történik itt semmi – írja –: csak szárnyak suhannak szüntelen, csak könnyed, légies képek, egyre változó látomások, elvillanó tájvíziók végtelen sora torlódik egymásra. Mint valami repülő szőnyeg roppant ígérete szállnak a fekete hollószárnyak, véget nem érő rohanás fakó, letargikus Odüsszeájában”. Ambrus Balázs, aki a *Jugoszláviai Magyar Újság* olvasóival ismertette meg Szirmai kötetét „Érdekes és furcsa könyv”-nek mondja, amely „Nyugtalanító, komplikált, megrendítő s a lélek mélységeibe hatoló”. Az íráskészítője „szereti a ködöt, a homályt, lelki éghajlata valóban olyan, hogy ritkán süt benne a nap”. Rejtőzködő természetével magyarázható, hogy „szereti a szimbólumot, szereti az allegóriát, amelyet – azonban – nem mindig könnyű megfejteni. Ehhez járul, hogy stílusa nehézkes, mondatai tele vannak aggatva súlyos gyakran összetett jelzőkkel”. Ambrus Balázs szerint a „kötet legértékesebb darabja a *Ludvig*, mely „egy egészen kicsi kis egzisztencia döbbenetes tragédiája”, s ez „a maga komor szomorúságában végül is egy grandiózus emberi fájdalommal magasztosul”. A *Csigaházás emberek* azért tetszik, mert „megértő, mély, meleg emberszeretete” sugárzik felénk. A *Medekné* és a *Gusztáv* „homályos ballada”-ként vonzó. A *halál kiskocsisáról* Dickens jut eszébe, „olyan szép”. S Ambrus az, aki pontosan minősíti a *Staro suncet* is, „locale couleur-ös délbácskai (...) rajz, sok jó szándékkal és elmélyedő részletrajzzal”, de „nem nagy igényű elbeszélés”, azok kedvelhetik, akik a „falusi hangulatokat szeretik”. Összegezésként így ábrázolja a kritikus a novellaíró: „Nyugtalan, szomorú, egyenetlen lélek, cikcakkosan kanyargó technikájú író, akinek sok elmondanivalója van, aki a lélek mélyéből hozza fel mondanivalóit igen jelentékeny aranytartalommal.” S zárómondatában Szentelekyt ismétli: „Nyeresége az irodalomnak.”

Hogy Szirmai Károly első novelláskötete valóban jelentős, hibái ellenére is, melyeket mi jobban látunk, mint a kortárs méltatások írói, annak kétféle igazolását említeném: Szirmai válogatott kötetében a *Ködben* című első könyvből szép számmal található novellák, mindegyik válogatásban, a *Viharban* (1952), a *Csend vízióiban* (1965), a *Muzsikáló messzeségben* (1968) és az *Éjszaka motorosaiban* (1979), ami a maradandó értéknek lehet a bizonyítéka, illetve hogy az íróról készült két monográfia, Benkő Ákosé

és Rónay Lászlóé megkülönböztetett helyet, terjedelmet ad a *Ködben* novelláinak, akárcsak Bori Imre irodalomtörténete, Utasi Csabának a *Kalangyáról* írt monográfiája vagy a válogatott kötetekhez írt előszók (Herceg János, Tomán László), az ezekről megjelent ismertető és Szirmai Károly novellisztikáját méltató tanulmányok. Mindezek megállapításai, észrevételei azonban már egy másik, ennél izgalmasabb dolgot tárgyát képezhetik.

VAJDASÁG KÖZKÖNYVTÁRAI EGY FELMÉRÉS TÜKRÉBEN

CSORBA BÉLA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Teljesen visszhangtalan maradt mind szakmai mind politikai berkekben az a felmérés, amelyet a vajdasági tartományi kormány megbízásából az újvidéki *Matica srpska* könyvtáros szakemberei készítettek, még 1994 őszén. A több mint tíz gépelt oldalnyi anyagnak és a hozzá kapcsolódó táblázatoknak számtalan nemzetiségi vonatkozása is van, s tekintettel arra, hogy a korábbi években hasonló felmérés nem készült, érdemes a vajdasági magyarokra vonatkozó legfontosabb mutatókat közzétennünk, igyekezve eközben a legfontosabb tanulságokat is levonni. Annál is inkább, mert 1994 óta a közkönyvtárak helyzete lényegesebben nem javult.

A jelentés kapcsán azonnal meg kell állapítanunk, hogy az nem teljes. Például nem tartalmazza a felsőoktatási intézmények kisebbségi nyelvű könyvállományára vonatkozó adatokat, az újvidéki bölcsészkar szemináriumi könyvtáraitra vonatkozó adatok erősen hiányosak nemzetiségi vonatkozástól függetlenül is, s a Hungarológiai Tanszak könyvtárának adatai is foghíjasak.

Az ún. népkönyvtárak mutatói között még véletlenül sem találni utalást arra vonatkozóan, hogy nemzetiségi hovatartozás és a könyvtárosok nyelvtudása tekintetében milyenek az arányok egészében, de külön-külön, községenkénti lebontásban is. Mondani sem kell, hogy ez mennyire fontos, hiszen a könyvtáros nyelvtudása, jártassága vagy járatlansága egy-egy nemzeti és kisebbségi kultúrában döntő mértékben határozza meg a könyvvásárlások jellegét, a könyvtártagokkal történő kapcsolattartást, a tagtoborzás irányát, a megrendelt újságok és folyóiratok nyelvét és jellegét, valamint a könyvet és olvasást népszerűsítő rendezvények, író-olvasó találkozók stb. nyelvi és nemzetiségi mibenlétét is.

Ha tudjuk, hogy a vajdasági könyvtárak több mint 70 százaléka általános- és középiskolás, akkor mindezek jelentőségét nem hangsúlyozhatjuk eléggé.

A jelentés alapján meglehetősen siralmas kép tárul elénk. Beruházásokra szinte sehol nem tudtak eszközöket fordítani az alapítók (a népkönyvtárak esetében a községi önkormányzatok). Egyetlen kivétel a zentai könyvtár, amelynek felújítását az akkor még VMDK-s irányítású községi önkormányzat is támogatta. Új könyvek vásárlására szinte sehol sem tudták biztosítani az anyagiakat, ott, ahol mégis sikerült gyarapítani az állományt, ajándékba kapott könyvekről van szó. (Így például Óbecsén és Topolyán is.)

Az összesen 44 községi népkönyvtár 1993-ban 208 fiókkönyvtárral működött – egy évvel korábban utóbbiak száma még 38-cal több volt! A felsőoktatási intézményekben összesen 40 szakkönyvtár működött.

Az állandó olvasók és az egy főre jutó könyvek száma alapján készült mutatók szerint a lakosságnak mindössze 8,90 százaléka könyvtártag, az egy lakosra jutó könyv pedig 1,63. A magyar lakosságra lebontva ez a szám csak kis mértékben módosul (1,60). Mindez elég kedvezőtlen arány, ha tudjuk, hogy a nemzetközi standard szerint az egy főre jutó 2,5 könyv a kívánatos.

A 44 községi könyvtárból összesen 32-nek van magyar könyvállománya is. Az első pillantásra kedvező képet azonban beárnyékolja az, hogy a 32-ből öt községben még az ezret sem éri el a magyar könyvek száma (Palánka, Beocsin, Ruma, Szécsány, Titel), kettőben (Bács, Indiija) az egyezret alig meghaladó az állomány, Hódságon pedig nem éri el a háromezret. S ami még tragikusabb: a magyarcsernyei község területén 1993-ban a jelentés készítői szerint már nem működött magyar fiókkönyvtár, pedig a község két települése (Csernye és Tóba), mondhatni, színmagyar. De hasonló sorsra jutott a plandištei (itt született Csuka Zoltán műfordító!) községhez tartozó Ürményháza a maga közel ezer magyar lakójával. Az Üröghöz tartozó Satrinca és Dobrodol felemlítése pedig szinte már csak arra jó, hogy keserűséggel állapítsuk meg: az asszimiláció gyakorlatilag befejeződött, a fiatalabb korosztályok már valószínűleg akkor sem igényelnék a magyar könyvet, ha volna.

A községekre lebontott statisztikai adatokat áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy az általános könyvínség ellenére is – Petrócöt kivéve – a szerb nyelvű állomány kisebb-nagyobb mértékben mindenütt növekedett. Ezzel szemben magyar könyvhöz csupán a községi népkönyvtárak fele jutott hozzá – elsősorban a jobb körülmények között működő bácskai településeken, bár ilyen szempontból is van kivétel.

Kisebbségi lakosságra vonatkozó mutatók nem készültek ugyan, azonban a lakosság nemzetiségi összetétele alapján (az 1991. évi népszámlálási adatokra támaszkodva) viszonylag egyszerűen megállapíthatjuk a tényleges – korántsem rózsás – helyzetet.

Akár katasztrofálisnak is nevezhető a titeli állapot, ahol az ezer magyar lakosra, írd és mondd, összesen 175 könyv jut, a szécsányiról nem is szólva, ahol a község területén élő 2400 főnyi magyarra összesen 50 (azaz ötven) magyar nyelvű könyv jut. Palánkán, Bácsón és Rumán a helyzet hasonló, az utóbbi község 1700 magyar lakosának összesen 537 magyar nyelvű könyvtári könyve van!

Nemcsak a szükségesnél, de az átlagosnál is jóval rosszabb a helyzet a tartományi székvárosban: az újvidéki 20000 magyarra ugyanis mindössze 18000 kötet magyar könyv jut. (1995-ben a városi önkormányzattól és az államtól függetlenül működő magyar olvasóköri alakult, amely elsősorban magyarországi ajándékkönyvekből hozta létre állományát, de legfeljebb csak enyhíteni tud az áldatlan helyzeten, orvosolni nem tudja, és nem is lehet feladata.)

Ám a magyar többségű községekben sem lehetnek elégedettek. Az egy főre jutó magyar könyv mutatószáma Kanizsán 1,20, Szabadkán 1,43, Kishegyesen 1,53, Óbecsén 1,56, Zentán 1,58, Adán 1,67. Az átlagos és átlag alatti összképből egyedül Topolya emelkedik ki az egy főre eső 2,10 magyar könyvével – amely egészen nyilvánvalóan a nyolcvanas évek átgondolt állománygyarapításának örökségeként tudható be.

A népkönyvtárak magyar könyvállományának fokozatosan romló, súlyos helyzete és lemaradása akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha a mennyiségi mutatókat összevetjük a szerbhorvát nyelvű könyvek és a szerbhorvát anyanyelvű lakosság arányszámával. Amíg például az óbecsei szerb és a szabadkai szerb és horvát anyanyelvű lakosság az egy főre eső könyvek száma tekintetében elérte az európai átlagot, eközben a magyarokra vonatkozó mutatószámok még a vajdasági átlagot sem érték el. Kifejezetten rossz a helyzet Csókán, ahol a szerbhorvát nyelvű állomány is a vajdasági átlag alatt van, a magyar azonban a 0,65-ös mutatóval a legrosszabb eredményt felutató magyar többségű községek közé helyezi ezt a többre érdemes Tisza menti bánáti falut.

Milyen következtetések vonhatók le mindebből? Mik a tennivalók?

Erre válaszolni nyilván a könyvtáros szakemberek feladata volna.

Általánosságban azonban elmondható, hogy

– a magyar többségű (s félig-meddig magyar önkormányzatú) községek területén sürgősen javítani kell a magyarságra nézve rossz arányokon, magyar könyvek vásárlására, bármilyen szegények is az önkormányzatok, módot kell találni;

– a magyarországi céltámogatást elsősorban a szórványhelyzetű, de még életképes magyar közösségek illetve könyvtáraik megsegítésére kell felhasználni;

– támogatni kell az önállóan működő magyar olvasókörök megalapítását mindenütt, ahol ezt a formát igénylik;

– pártjaink, politikai szervezeteink községi, tartományi, köztársasági és szövetségi képviselőinek politikai eszközökkel kell felhívniok a figyelmet a könyvtárügy területén burjánzó, ám csendben zajló diszkriminációra, s törekedniük kell a helyzet megváltoztatására;

– ezzel egyidőben mindent meg kell tennünk tényleges állapotaink megismerése és megismertetése érdekében.

Ez utóbbit tűzte ki célul e dolgozat szerzője is...

**A VAJDASÁGI NÉPKÖNYVTÁRAK SZERBHORVÁT ÉS MAGYAR
KÖNYVÁLLOMÁNYÁNAK ARÁNYA**
(A vajdasági kormány 1994. évi jelentése alapján)

	KÖZSÉG	SZERBHORVÁT NYELVŰ KÖNYVEK 2.501 189		MAGYAR NYELVŰ KÖNYVEK 548 567	
		ÖSSZESEN 76,46%	1993-BAN SZERZETT 84,74%	ÖSSZESEN 16,17%	1993-BAN SZERZETT 14,59%
1.	ADA	20 392	82	28 015	68
2.	APATIN	50 784	294	11 387	-
3.	BÁCS	11 334	367	1 000	-
4.	BÁCSPALÁNKA	94 085	1 711	927	-
5.	TOPOLYA	37 477	930	57 202	842
6.	BEOSZIN	23 133	80	574	-
7.	ÓBECSE	41 934	220	36 725	74
8.	VERBÁSZ	85 428	448	8 166	79
9.	VERSEK	78 594	520	9 640	-
10.	BEGASZENTGYÖRGY	33 484	381	7 699	-
11.	BECSKEREK	108 878	1 213	18 588	-
12.	INDIA	75 142	316	1 175	-
13.	KANIZSA	17 444	637	33 010	985
14.	KIKINDA	106 407	767	30 717	85
15.	KOVAČICA	?	?	?	?
16.	KOVIN	35 757	584	6 630	-
17.	KULA	61 262	370	5 046	-
18.	KISHEGYES	12 249	99	12 504	90
19.	TÖRÖKBECSE	34 209	421	13 956	-
20.	TÖRÖKKANIZSA	21 229	266	12 558	-
21.	ÚJVIDÉK	324 291	2 408	17 980	197
22.	HÓDSÁG	48 878	358	2 762	4
23.	PANCSOVA	177 753	2 669	14 913	66
24.	RUMA	73 349	1 609	537	-
25.	ZENTA	26 915	372	35 494	368
26.	SZÉCSÁNY	14 751	250	50	-
27.	ZOMBOR	207 402	1 845	58 948	166
28.	SZENTTAMÁS	31 211	460	7 294	41
29.	SZABADKA	163 173	758	91 968	778
30.	TEMERIN	20 851	74	17 205	499
31.	TITEL	12 974	95	175	-
32.	CSÓKA	8 598	165	5 782	12
33.	ALIBUNÁR	7 880	451	-	-
34.	PETRŐC	21 150	-	-	-
35.	ZSABLYA	39 994	369	-	-
36.	ÜRÖG	17 194	363	-	-
37.	MAGYARCSERNYE	22 608	1 138	-	-
38.	OPOVA	55 305	292	-	-
39.	PEČINCI	12 944	553	-	-
40.	PLANDIŠTE	16 982	300	-	-
41.	MITROVICA	100 252	1 080	-	-
42.	PAZOVA	96 937	675	-	-
43.	SID	30 674	317	-	-
44.	FEHÉRTEPLOM	19 901	71	-	-

FÁBRI ANNA: „A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ”

A magyar írók története a két századforduló között (1795–1905)

Bp., Kortárs Kiadó, 1996

A XIX. század a magyar írók – vagy miként a múlt században nevezték őket: poétriák – jelentkezésének, térhódításának, szerephez és nyilvánossághoz jutásának időszaka. A magyar írók történetének ezt az első, 1795-től 1905-ig terjedő szakaszát mutatja be „*A szép tiltott táj felé*” című könyvében Fábri Anna. A két századforduló között jelentkezett mintegy kétszáz, az irodalmi közéletben szerepet vállaló nő közül ötvenkettő munkásságával foglalkozik. Műfaji tekintetben munkája az átmenetiség jellegzetességével rendelkezik: többek között az irodalom- és fejlődéstörténet illetve a korszakmonográfia karakterjegyeit egyesíti. E műfaji vegyesség a feldolgozott téma jellegéből következik. A magyar írók története ugyanis elválaszthatatlanul összefügg a nőemancipáció történetével, társadalomtörténeti, sőt, pedagógiai és pszichológiai kérdéseket vet fel. A nőknek az irodalom terén történő megnyilatkozása törvényszerűen aktualizálta társadalmi helyzetük, jogaik, szereplehetőségeik dilemmáit, a lányok nevelésének és iskoláztatásának ügyét, a nők intellektuális készségeiről szóló vitát. (Csak néhány példa a nők irodalmi munkásságához fűződő illetve az ezáltal teremtődő bonyolult kérdéshalmazból: 1790-ben három röpirat is foglalkozott a nők politikai jogaival. Szerzőik [egy Bárány Péternek, Széchenyi Ferenc gróf titkáranak, míg kettő Palóczy Horváth Ádámnak a munkája] a női emancipáció tényét a társadalom gazdasági-kulturális fejlődéslehetőségeivel hozták összefüggésbe, hiszen úgy vélték, csak az az anya nevelhet a nemzet számára hasznos embereket, aki maga is művelt. Takáts Éva, egy pesti rézmetsző művészek világában otthonos felesége, 1822-ben bírálatot jelentetett meg a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain egy valóban tehetségtelen szerző, Sebestyén Gábor vígjátékairól. A recenzió megjelenése évekig tartó, hatalmas vitát váltott ki, olyan kérdéseket vetve fel, hogy szabad-e a

nőknek a férfiak tevékenységét bírálniuk, illetve a háziasszonyi és anyai teendőik mellett végezhetnek-e más, önálló tevékenységet. De a magát Hét-hegyi Erzsébetnek nevező írónő tollából fakadt az az írás is az 1840-es évek második felében, amely arról a kérdéstről kavart évekig tartó polémiát az *Életképek* hasábjain, hogy felbontható-e a házasság.)

Könyvét, amelynek címét Berzsényi Dániel ismert, Dukai Takách Judit-hoz íródott episztolájából kölcsönözte, Fábri Anna történeti vázlatnak nevezi, jelezve azt aényt, hogy a magyar irodalomtörténet-írás elhanyagolt területére kalauzolja olvasóját s hogy munkája egy esetleges teljesebb igényű feldolgozás alapvetését jelentheti. A mű – minthogy a kérdéskörrel foglalkozó legutolsó munka is több mint fél évszázaddal ezelőtt íródott – történeti és elméleti kérdéseket egyaránt felvet. Az első és legfontosabb ilyen kérdés az, miszerint megírható-e a nőírók története, lehet-e az irodalom alakulástörténetét annak alapján jellemezni, hogy a vizsgált művek szerzői a férfi vagy a női nemhez tartoznak-e, illetve csak a művek (sőt, a szövegek) története létezik, s a folyamatszerűség, a rendszerbe tartozás mércéje csak a művészi érték és hatás lehet. Fábri Anna könyve inkább az utóbbi meggyőződés igazságát támasztja alá, amikor kevésbé a bemutatott írónők műveinek művészi értékével foglalkozik (bár vannak közöttük egyedi, nagy művészi teljesítmények természetesen), nem ír korszakmonográfiát, hanem tevékenységük jelenség mivoltára figyel, jelentkezésük mikéntjével, szerepvállalásuk mibenlétével foglalkozik. A női nem képviselőinek íróként való megnyilatkozása ugyanis új területekkel és vonásokkal gazdagította, átértékelte az irodalmi alkotás fogalmát, módosította a magyar irodalom (az irodalmi élet) összetevőit és alakulástörténetét. Nem véletlen, hogy az egyedi és eredeti műveket létrehozó magyar írónők széles nyilvánossághoz épp a XIX. században jutnak, a magyar irodalom történetének legspecifikusabb, az irodalmi modernséget létrehozó századában. Irodalmi szerepvállalásuk a XIX. századi irodalom szellemi törekvéseinek és mozgalmainak sorába tartozik, akár az eredetiség és művésziesség programja, a nyelvújítás vagy a népesség mozgalma.

A nők irodalmi térhódítása több szakaszban történik. Ugyanilyen szakaszosság figyelhető meg az irodalmi műfajok meghódításában és a vállalt szerepek, illetve kitűzött célok megvalósításában. A XVIII—XIX. század fordulópontján a nők csak „férfikísérettel” (Fábri) léphettek az irodalom területére, többnyire a költészet területén próbálták ki tehetségüket; legtöbbször a verses levél formájában alkottak. E kor divatja volt az ún. verses levélváltások (pl. Molnár Borbála és Csízi István, Fábri Julianna és Gvadányi József, Molnár Borbála és Máté Jánosné [Újfalvy Krisztina]) nyomtatásban, könyv alakban történő megjelentetése. A könyvek többnyire a nemek szerepeiről és alkatáról, erkölcsi kérdésekről vagy a költészetről

szólnak. Az írók legfőbb mentora a kor legnépszerűbb költője, Gvadányi József volt, aki többek között Molnár Borbála és Fábíán Julianna költővé válása felett is mentorkodott. E korszakban a nők többnyire egy, a hétköznapoktól elvonatkoztatott külön világ meglétét látták az irodalomban és a férfiak szellemi társának szerepét igyekeztek megvalósítani. Jellemző, hogy az írói szerepre vágyó asszonyok rendszerint a konzervatívabb beállítottságú irodalmi körök támogatására számíthattak, csak Dukai Takách Judit indult el más úton, őt a fiatal, modernebb hangvételű írónemzedék karolta fel.

Egy fejlettebb, magasabb szintű öntudat, önértékelés jellemzi Takáts Évát, egy pesti rézmetsző művelt és a társasági életben jártas feleségét, aki – miként azt már említettük – az irodalomkritika műfaját hódította meg a nők számára. Merész és új szerep ez a magyar irodalomban, hisz ő már nem elismert és a másik nemhez tartozó költők-írók tanítványaként nyilatkozik meg, hanem recenzensként és a férfiak egyenrangú vitapartnereként. Ez, a XIX. század második évtizedétől a negyvenes évekig vezető szakasz a női közírók, tanulmány szerzők (Takáts Éva, Karacs Teréz [Takáts Éva lánya], Teleki Blanka grófnő [Brunszvik Teréz unokahúga] etc.) felléptét is jelenti. A korszak legégetőbb és leginkább vita tárgyát képező, a nők által szerzett cikkek, tanulmányok leggyakoribb témáját jelentő problémája a gyermeknevelés és a nők képzésének ügye. Különösen fontos Brunszvik Teréz és Karacs Teréz munkássága e téren: számos tanintézmény alapítói, védnökei és munkatársai, modern pedagógiai elvek népszerűsítői voltak. 1840-ben jelent meg Bezerédj Amália *Flóri könyve* című rajzos-kottás verseskönyve, amelyet mint az első jelentős magyar gyermekkönyvet tart számon az irodalomtörténet-írás.

A századközepétől kezdődően egyre gazdagabbá válik a nők által művelt területek és műfajok tárháza, mind határozottabb öntudattal, mind magasabb célokkal lépnek fel az irodalmi közéletben. Wesselényi Polixéna (II) grófnő családi örökségként kapta az irodalom szeretetét és művelését, felmenői közé tartozott többek között Petrőczy Kata Szidónia, a XVIII. század legismertebb költőnője. Ő maga az első nő által írt útirajz szerzőjeként vált ismertté. Az *Olaszthoni és schweizi utazás* bírálatok sorát váltotta ki, amelyek nyelvi frissességét és vállalt női látószögét éppúgy dicsérték, mint kárhoztatták pongyolaságát vagy merésznek ható nézeteit. Bíráloi kizárólag férfiak voltak, többek között Vachot Imre. A negyvenes évek legvitatottabb műfaja a regény. Vita tárgyát képezi egyrészt, hogy megengedhető-e nők számára a regényolvasás, az milyen káros hatással vagy hasznos útmutatással szolgálhat olvasói számára. Még hevesebb vitát váltott ki annak kérdése, írhatnak-e regényt a nőírók. Egy Kerényi Frigyeshez címzett útleveleiben véleményt nyilvánított Petőfi is: „G. Sand az új világ csodája, és én bámulom, talán imádom is, de nem szeretem. Ő, mint a mészáros a

marha bendőjét fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rondaságát, s azt kiáltja: így nem maradhat! (...) Oh, ez merész, dicső nagy munka, de férfinek való, nem asszonyoknak. Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás az asszony, nő, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja a kezét; de az istállót bízva férfiakra.” (Fábri, 75. p.). (Petőfi állásfoglalása leginkább Babits Petőfi-képét idézi fel bennünk, aki a költőt meglehetősen nyárspolgári, korlátolt ízlés és erkölcsi meggyőződés képviselőjének tartja.)

A negyvenes évek legfeltűnőbb irodalmi eseménye egy napló megjelenése volt az *Életképek* hasábjain, amelyben szerzője, egy ifjú asszony, a mézesheteiről számolt be. A nőkről nemcsak nőknek valló, őszinte és szenvedélyes sorok szerzője pedig nem volt más, mint Szendrey Júlia, a kor ünnepektől költőjének, Petőfinek a felesége. Fábri Anna értékelése szerint (bár tartalma is szokatlan volt) a mű mindenekelőtt e tényező miatt váltott ki nagy érdeklődést; benne a múzsza megszólalását ismerte fel a kor irodalmi közönsége.

A nők írói szerepvállalásának és munkásságának ügye a XIX. század második felében is eleven vitatéma maradt. Ezekben Gyulai Pálé volt a főszerep. A *Pesti Napló* 1858-as évfolyamában *Írónőink* címmel cikksorozatot tett közzé, amelyben Szendrey Júlia és Majthényi Flóra (egyébként nagyrészt dicsérőleg értékelt) könyvei kapcsán a nők irodalmi szereplésének problémáival foglalkozott. Fábri Anna értelmezésének leginkább figyelmet keltő része az, ahogy Gyulainak a nők irodalmáról kifejtett véleményét (kifejtve és értékelve természetesen a vizsgált álláspont kitételeit is) a kritikus „fiatal irodalom”-mal, tehát a modern magyar irodalommal szembeni ellenvetéseivel hasonlítja össze, felfedezve bennük az újtól való idegenkedés jellegzetességét. Ezen a ponton Fábri nemcsak a XIX. századi, a kritikus által eltanácsolt írónők szerepét, hanem magának Gyulainak a szemléletét is objektíve, a vitatkozó ellenfelek elfogultsága nélkül ítéli meg. Ezzel – s idézve Arany esztétikai mércéket előtérbe helyező véleményét – irodalmunk egy sokat vitatott jelenségét teszi helyére.

A kötet következő fejezete olyan írónők tevékenységéről számol be, akik „megtalált szerepek” körében valósíthatták meg önmagukat. Ilyen volt Kánya Emília, aki *Családi Kör* című lapjával az első magyar szerkesztőnőként vonult be a magyar irodalom történetébe. Ugyancsak lapalapítónőként tűnik fel Vachott Sándorné Csapó Mária, aki több rövid életű lapot is indított a hatvanas években. Ebben az időszakban, a magyarországi lapok főmunkatársai, tudósítói között mind több női név szerepel, többek között a külföldről tudósító Jósika Júlia neve. Mi több, a nők által alapított lapok szerzői között jelentős írók, Jókai Mór, Arany János is szerepel. Ez az évtized

is megteremti a maga különös figyelmet felkeltő nőírói vállalkozását, meghozza a már idős, valaha ünnepeelt színésznő, Déryné Széppataki Róza emlékiratainak formájában. A korabeli kritika és közvélemény mindenekelőtt stílusa vállalt személyességét dicséri. Az évtized sikerkönyveinek szerzője Bajza József lánya, Beniczkyne Bajza Lenke volt. Egyes vélemények szerint a korszak nőírói közül neki jutott a legkisebb tehetség, ugyanakkor mégis ő az első nő, aki írásaiból kényelmes megélhetést biztosított magának.

A „nőírók történetének” egy kisebb fejezetét szenteli Fábri Anna a hatvanas-hetvenes évek fordulópontján szervezetté váló nőmozgalom kérdésének. A nők tanulási jogáért küzdők legerőteljesebb egyénisége Veres Pálné Beniczky Hermin lett, kinek közszereplése nyomán a nőkérdés országos jellegű kérdéssé vált. Az általa indított mozgalom vezetett oda, hogy a nők felsőfokú képzésének ügye az országgyűlés elé került. Bár a közoktatásügyi miniszter, Eötvös József, a hatvanas évek végén még nem tartotta időszerűnek a kérdést, a női főtanoda ügye többé nem került ki a széles közvélemény érdeklődési köréből.

A századvég és a századforduló két nagy nőíró nemzedék létrejöttét eredményezte. A XIX. század vége – Fábri értékelésében – az utolsó műkedvelő nőírók és az első igazi művészek jelentkezésének időszaka a magyar irodalomban. Fordulatot Szalay Fruzsina és Czöbel Minka fellépte hozott, akik az emancipatív céloknak való alárendelés helyett a „költészetet önmagáért, minden külső célhoz való igazodás nélkül művelték”. (Fábri, 159. p.) A korszak, amelynek európai szintű, nagy témája volt „a nő”, legnagyobb hatású, nő által teremtett irodalmi jelensége Erdős Renée költészete lett, amely – egyes vélemények szerint – Ady hangját előlegezte meg.

Fábri Anna „*A szép tiltott táj felé*” című könyvét egy, a huszadik századba ki- illetve áttekintő rövid fejezet zárja. Az írók történetének szerzője itt a múlt század éveken, évtizedeken át burjánzó szellemi mozgalmának, a nők emancipációjának kiteljesedését jelentő, irodalmi törekvéseiknek érvényre jutását, egyenjogúsodását mutató eseményeket, jelenségeket tekinti át és összegezi. A századelő „nagy nemzedéke” (Kaffka Margit, Lesznai Anna, Hajnal Anna, Várnai Zseni és a többiek) ilyen értelemben „szellemi örökösök”, akik számára az íróként való érvényesülés járható útját a múlt század írói teremtették meg, szinte lépésről lépésre hódítva meg a „szép tiltott” tájat.

Nemcsak a nők múlt századi irodalmi jelentkezése vált jelenség, szellemi mozgalom értékűvé a magyar irodalom alakulástörténetében, de a róla szóló Fábri-könyv is felveti a magyar irodalomtörténet-írás új szempontokkal való gazdagításának igényét.

BENCE Erika

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: LILLA

A ciklus teljes, gondozott szövege

Szerkesztette, a versek szövegét sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította
Debreczeni Attila. Bp., Ikon Kiadó, 1996 (Matúra Klasszikusok, 24).

KÖLCSEY FERENC: HYMNUS / NEMZETI HAGYOMÁ- NYOK / PARAINESIS

Teljes, gondozott szövegek

Szerkesztette, a szövegeket sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította
Szabó G. Zoltán. Bp., Klett Kiadó, 1997 (Matúra Klasszikusok, 25).

Az 1992-ben indított sorozat, melynek két legutóbbi kötetére szeretnénk felhívni a figyelmet, a magyar könyvkiadás mintegy immár száz éve létező nemes hagyományát folytatja: jelentős irodalmi szövegek ún. *magyarázatos* kiadásának megjelentetését. Ezek közül, a teljesség igénye nélkül, említhetjük a *Toldit*, melyet Lehr Antal látott el „nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal”, s még 1880-ban jelent meg, de még inkább említhető, lévén, hogy a Matúra Klasszikusok sorozathoz hasonlóan elsősorban diákok számára készült, a *Bánk bán* két kiadása, melyhez Péterfy Jenő (1883-ban), illetve a rendező, Hevesi Sándor (1901-ben) írt magyarázatoskat az Iskolai Olvasmányok Tára sorozatban, valamint a napjainkra méltánytalanul elfelejtett Alexander Bernát magyarázataival ellátott Madách-mű, *Az ember tragédiája*, „magyarázatos kiadását”-t 1900-ból. Mindezek, és természetesen a Matúra Klasszikusok sorozat kiadványai, melyek között régi, XIX. és XX. századi meg világirodalmi szövegek egyaránt találhatók, az irodalmi segédkönyvek fontos-hasznos csoportjába tartoznak. Azon művek közé, melyek a szöveggyűjtemények és az irodalomtörténeti áttekintések (vagy részmunkák) között helyezhetők el, lévén, hogy egyszerre látják el a szöveg(ek) közlésének, megismerésének és a szöveg(ek) értelmezésének, magyarázatának ugyancsak fontos szerepét. Tankönyvek s ennél többek, eligazítanak, közelebb visznek a szövegekhez.

A Matúra Klasszikusok, a 25. kötet után ezt szinte felesleges bizonyítani, valóban igényes sorozat, szakmailag példamutató, anyagában változatos, jól szerkesztett, műszaki szempontból korszerű, tartalmilag változatos. Ezt bizonyítják a XIX. századi magyar irodalom eddigi füzetei is (Madách Im-

re: *Az ember tragédiája*, s.a.r. Kerényi Ferenc, 1992; Katona József: *Bánk bán*, s.a.r. Kerényi Ferenc, 1992; Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde*, s.a.r. Kerényi Ferenc, 1992; Petőfi Sándor: *A helység kalapácsa, Az apostol*, s.a.r. Veres András, 1993; Arany János: *Balladák, „Őszikék”*, s.a.r. Kerényi Ferenc, 1993; Jókai Mór: *Asszonyt kísér – Istent kísér*, s.a.r. Szilasi László, 1995), melyek között a két legutóbbi, a Csokonai- és a Kölcsey-életműből adott válogatás azért is figyelmet érdemlő, mert az efféle kiadványok két lehető típusára mutatnak kiváló példát. A Csokonai-kötet a költőt élénk állító irodalomtörténeti *áttekintésként*, a Kölcsey-kötet pedig az élet- és pályamű szintézisét segítő *adalékként* (is) olvasható.

Annak ellenére, hogy mindkét kiadvány a sorozat köteteinek elfogadott, hagyományos szerkezetét igyekszik követni – előljáróban életrajzot vázol (Kölcsey), illetve élet- és pályarajzot ad dióhéjban (Csokonai), majd következnek, szükséges magyarázatokkal a szövegek, melyeket bibliográfia kísér –, felépítésükben némi szerkezeti eltérés is mutatkozik. A Csokonai-kötet, lévén hogy Debreczeni Attila a teljes életművet kívánja felvázolni, tartalmazza az opus jellegzetesnek ítélt, összegező verseit (*Magyar! Hajnal hasad, Az én életem, Az Estve, Az Álom* – I., II., III. –, *Halotti versek, Konstancinápoly, Marosvásárhelyi gondolatok, A magánossághoz, Háfiz sírhalma, Az ember a poézis első tárgya, Főhadnagy Fazekas úrhoz*), illetve a Lilla-versek közé nem került költeményeket, a Kölcsey-kötet viszont úgy ad válogatást az életműből, hogy a közölt költemények elsősorban a három kiemelt szöveg (*Hymnus, Nemzeti hagyományok, Parainesis*) holdudvarába tartoznak. Mindkét kiadvány közöl néhány levelet, melyek nagyszerűen segítik a szövegek értését, illetve hogy az érdeklődők közelebbi kapcsolatba kerülhessenek a két opusszal.

A Csokonai-kötet sajtó alá rendezője a középiskolások számára készült sorozat rendeltetésének megfelelően használja fel, alkalmazza néhány évvel ezelőtt publikált, a Csokonai-értelmezésben új közelítést mutató, a szakmában joggal nagy jelentőségűnek ítélt Csokonai-könyvét (*Csokonai, az újrakezdések költője*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1993). Ezért bármennyire is érthető a szerző szerénysége, miszerint a kötet kísérőtanulmányai közül az első „az életrajz és a költői pálya rövid összefoglalását” nyújtja, ennél sokkal többről van szó. A középiskolás olvasók a költői világkép alakulását az életmű belső összefüggései alapján ismerhetik meg, s nem az ún. külső politikai vagy hangsúlyozottan életrajzi vonatkozások alapján.

Csokonai életművét Debreczeni Attila az 1785–1790 közötti „készülődés”-t követően három szakaszra tagolja. Az elsőt (1790-1794) „felívelés”-nek nevezi. Ezen belül kétféle hatást ismer fel, a kollégiumit és a „literátor értelmiség által szóhoz jutó nemzeti-kulturális törekvések” hatását (az előbbi Csokonait a költői mesterség fogásainak elsajátításában irányítja, az

utóbbi pedig gondolkodásának korszerűségét segíti kibontakozni). A kor-
szak második fázisa (a „kibontakozás”) rövidege ellenére is meghatározó
szereppel bír, ugyanis ekkor („1792 ősztől 1793 derekáig”) fogalmazódik
meg Csokonai költői programja, ekkor, az irodalmi nyilvánosságba lépve
előbb *Tempefői* című, kényszeredetten befejezetlenül hagyott színpadi mű-
vében keserű tanulságként összegezi a magyar költősors kínálatát és saját ta-
pasztalata alátámasztotta tanulságot („az is bolond, aki poétává lesz Magya-
rorszáiban”), majd – látszólag mindezt felejtve – merész fordulatot vesz, s
amint *A vidám természetű poéta* című ars poéticája tanúsítja, „hitet tesz a
földi boldogság, s a földi boldogság esszenciájának tartott szerelem eszmé-
je mellett”. Ezzel fordulattal kapcsolatban Debreczeni Attila egyfelől jelzi,
hogy a változás csírája már az életmű előző fázisából sem hiányzik, „a kés-
őbbi nagy téma, a földi öröm problematikája” előbb megjelenik, másfelől
viszont figyelmeztet arra, hogy a váltás „nem pusztán költészeti jellegű”,
amint *Az én életem* című vers mutatja, hanem létfilozófiai jellegű is. Külön
jelentőséggel bír, hogy az „új életprogram és szemléletmód” jelentkezését a
szerző általában ritkábban emlegetett Csokonai-vershez köti (*Az én életem*),
s teszi azt annak alapján, hogy megítélése szerint a költemény életre hívója
az a pillanat, „mikor a túlvilág boldogság ígérete már a homályba vész, s a
földi boldogság lehetősége és igénye válik fontossá”. Ennek a költészetben
szépen megmutatkozó bölcséleti váltásnak birtokában lép át Csokonai az el-
sőként megjelölt szakasz harmadik, végső fázisába, amit a tanulmány írója
„kiteljesedés”-nek tart, s amely az előkészítés szellemében „az érzékenység
jegyében formálódik”. E „boldogságfilozófia” terméke többek között *A
Csókók*. Ugyanakkor arról is értesülünk, nyilván Csokonai költészetének
sokhúrúsága lehet rá a magyarázat, hogy éppen ekkor, az érzékenység kitel-
jesedésének küszöbén tűnik fel az életmű ún. filozófikus vonulata, melynek
alapja „az újszerű, természetelvű világmagyarázat, amely a korabeli vitalis-
ta felfogásokkal rokon, merész társadalomfilozófiai következtetésekhez jut-
tatta el a költőt” s ami Csokonai „toldalékosnak” nevezett, egykori leíró
verseiből a hozzáírt kiegészítéssel bölcséleti költeményeket formált. S bár
ezek a versek (*Az Estve, Az Álom, Konstancinápoly* stb.) az opus legismer-
tebbjei közé tartoznak, Debreczeni Attila szerint Csokonai „elsősorban nem
filozófus költő”, mégha „Rendkívüli filozófiai érzékenységgel volt (is)
megáldva”, és „szemléletének meditatív vonásai tagadatlanok”. Az érzé-
kenység és a bölcséletiség jelzett kettősége azonban Debreczeni Attila sze-
rint oda vezet, hogy Csokonai költészetének ez a pályaszakasza „a szándé-
kokhoz és a lehetőségek ígéretéhez képest torzóban maradt”. Következés-
képpen a költő pályamódosításra kényszerül.

Ekkor veszi kezdetét a Debreczeni által jelölt második, *Kísérletek a foly-
tatásra* című pályaszakasz, amely 1795 és 1798 között határozható meg.

Ezek a költő súlyos válságainak évei. Ekkor esik meg kicsapatása a kollégiumból, tapasztalja meg versei kiadatásának akadályait, s ekkor gondol arra, hogy költő helyett jogász lesz, és amint ekkor írt kevés verse tanúsítja, búcsúzni akar a költészettől is. Hogy ez az elkeseredésből származó elhatározás tévút volt számára, arra a körülmények alakulása mutat. Amint az országgyűlésről, illetve a nemesi hadak gyülekezetéről értesül, újra felébred benne a költő. S bár reményei ezúttal is hajótörést szenvednek, élete is, költészete is döntő fordulathoz érkezik: megismeri Vajda Juliannát, poézisünk Lilláját, s mintegy kilenc hónapig ennek vágyában, reményében él, mígnem kiderül, hogy ábrándképet kergetett. Megismétlődik a kör: a letargiát újjáéledés váltja fel, ami majd Lilla elvesztésével teljes csődbe vált.

Ekkortól veszi, Debreczeni Attila életműperiodizációja szerint, kezdetét az opus és az életrajz harmadik, utolsó szakasza. Ebben az 1798-ban Csokonai haláláig, 1805-ig tartó periódusban előbb somogyi bujdosásában vél sebeire gyógyírt találni, s közben, amint a *Dorottya* jelzi, eljut egykori önmaga, a vidám természetű poéta keserű kinevetéséig, de vesztességtudata oly nagy, hogy itt nem tud megállni, „megtörtség élménye” szükségszerűen versbe fogalmazódik, s így születik az életmű két monumentális darabja, *A Magánosság*hoz, és *A Tihanyi Ekhó*hoz, melyek létrejötté, Debreczeni megítélése szerint, azonban „nem köthető csak Lilla elvesztéséhez”, Csokonai „egész addigi eszmélkedésének, költészetének folytathatalanságát kénytelen” ekkor felismerni és elviselni. S ezt sem az ideiglenes tanári állás, az alkalmi poéta szerepe nem tudja vele feledtetni. Ezért határoz úgy, hogy visszatér Debrecenbe. Itt csiszolja, rendezzi kötetekbe munkáit, áll össze többek között a Lilla-kötet és a vele közeli kapcsolatban levő *Anakreoni Dalok*. Miközben azonban bevezetőtanulmányt ír Anakreonjának tisztelgő költeményei elé, „új költői program, a ‘nationalis poézis’ irodalmi programja körvonalazódik” benne, melynek reprezentáns műveként honfoglalási eposzt tervez. És ezzel ismét új irányt vesz Csokonai költészete és életfelfogása, melynek alapja, hogy „a bölcs immár nem a világ rendjében találja megnyugvását, hanem ember-voltában, önnön individuaitásában”. Ez kap majd hangot Csokonai életművét szinte lezáró szintézisversben, a *Halotti versek*ben, melynek elmondásakor betegszik meg gyógyíthatatlanul.

Csokonai életművének három nagy fejezete valóban állandó újrakezdések és vereségek útját mutatja. Ebből az ismétlődő körforgásból ezúttal a Lilla-dalokat emeli szemközbe a kiadó és a tanulmányíró, olyképpen, hogy a *Lilla*-kötet hatvan, bőségesen jegyzetelt verse mellett *Nyomozás egy régmúlt szerelem ügyében* olvasásra csábító címmel, levelek és versek idézésével áttekintést kapunk a poétai románt majdan kiváltó érzelmi történet alakulásáról (a címhez illően látható Egger Vilmos *Lilla* papagájjal című képe), majd a ciklus keletkezéséről és rétegeiről kap az olvasó alapinformá-

ciókat, melyeket a Lilla-dalok keletkezési idejéről és változatairól készült egész oldalas áttekintő táblázat egészít ki. Olvasható továbbá a cikluskompozíció kérdéséről írt tanulmány „megspékelve” idézetekkel a Csokonai-irodalomból (Horváth János, Sinkó Ervin, Julow Viktor, Baróti Dezső, Zentai Mária, Bíró Ferenc, Szilágyi Ferenc, Csetri Lajos, Szauder József tollából), a szerkesztési elvekről készült dolgozatot az életműben a pillangó-motívumot nyomonkísérő sorok követik, hogy végül az *Előbeszéddel* bevezetett versközlést megelőzően szó essék Himfyről, a vetélytársról is.

Ha a számos képet, illusztrációt, a név- és szómagyarázatok kisszótárát, valamint a kötetet záró válogatott bibliográfiát is említjük, akkor szükség-telen bizonyítani, hogy valóban alapos, nem csak középiskolások, hanem egyetemi hallgatók számára is használható a Csokonai-életmű talán legismertebb szegmentumát bemutató kiadvány, amely gazdag felvezető, eligazító anyaga mellett az egész opus újszerű megközelítésére vállalkozva nyújt(hat) minden Csokonai iránt érdeklődő olvasó számára szellemi izgalmat nyújtó olvasmányt.

Amint a recenzió bevezető soraiban jeleztem, a sorozat másik kötete, amely három Kölcsey-művet közöl, bemutat, értelmez, jóllehet lényegében követi a Matúra Klasszikusok bevált szerkesztési koncepcióját, felépítésében némileg különbözik a Csokonai-kötettől. Szerzője, Szabó G. Zoltán, aki különben a Kölcsey-életmű készülő kritikai kiadásának vezetője, bevezetőként az életrajz évszámok diktálta állomásait követve rajzolja fel a pálya alakulását. S mivel a kiemelten tárgyalt három Kölcsey-mű egyben az opus három fázisának legfontosabb darabja, ilyenképpen az életmű egészét is megismerhetjük. Az *Életrajzi vázlat* című bevezető a Kazinczy ígézetében formálódó pályakezdéstől az utolsó csekei évekig, pontosabban 1837–1838-ig követi, mutatja be az élet- és pályamű összefonódásából elénkrajzolódó emberi-költői portrét. Ezen belül meghatározóak az irodalmi barátságok, közülük is mindenekelőtt a Szemeréhez fűződő, amely nem csak „igazi, mély, egész életén át” tartott, hanem olyan válságos időszakokon is átsegítette, mint amilyen az 1814-es volt, amikor „máig pontosan nem ismert okok miatt” a „halál gondolatával” foglalkozó Kölcsey Pécelre, Szemeréhez érkezve nemcsak hogy kigyógyult lelki válságából, de költészete jelentős korszaka is itt formálódik. Itt „történt alapvető változás költészetében: a korábbi irodalmi, illetve olvasmányélmények hatását tükröző műve helyett a közvetlen megszólalás kísérletével találkozunk”, ennek „első darabja az *Elfojtódás*, a tárgy nélküli fájdalom rendkívül erős kifejezése”. De ekkor születik „első hazafias tárgyú költeménye a *Rákos nymphájához* is, melynek folytatása lesz majd a *Rákos*, a *Hymnus*, végül a *Zrínyi* (két) *éneke*”, s kísérlenezik a románcsal és a balladával. De ugyancsak ennek a péceli időzésnek a terméke a *Felelet a Mondolatra* című válaszpamflet, melynek Sze-

mere ötletei nyomán Kölcseyre valószínűleg a kidolgozás hárult. Pécelről utazva jut véglegesen Csekére oda, ahol (amint egy levele tanúsítja) Petőfi-nek a *Tiszában* megörökített képe tárult elé, de ahol a természettől tápot nyerve tör rá magánya. S itt lesz pályájára előbb többek között recenziókkal (Csokonairól és Berzsenyiről), illetve költeményekkel (*Szép Lenka, Rákos, Bú két velem..., Dobozi, Bordal, Csolnakon*) bizonyíthatóan jellemző az alkotói munkakedv, majd itt jut el a *Hymnus* és a *Vanitatum vanitas* által jelzett, költészetében mutatkozó kétféle történelem- és hazaszemléletig. Kölcsey lírájában a *Hymnus* valóban fordulópont, már nem a múlt és a jelen szembesítését fogalmazza meg, hanem a nemzetet és a hazát illető sorsproblémát, a múlt és a jelen mögé tekintve szól a hazáról mint emberi és nemzeti eszményről. Innen lép tovább Kölcsey lírája, a címükkel is Zrínyit idéző versek rá a bizonyíték, a reformkori hazakép irányába. Nem véletlen, hogy a kiadványt több minőségben is jegyző Szabó G. Zoltán az élet- és pályarajzi vázlat során itt tovább időz a Kölcsey-lírában föl-föltűnő Zrínyi-tóposz előfordulásainál, a Horváth János Által már 1923-ban figyelmet érdemlően kiemelt Kölcsey-Zrínyi kapcsolatnál. Az életmű két valóban pilléértékű verse, a *Hymnus* és a vele opponáló *Vanitatum vanitas* (keletkezésük szinte egybeér) összetartózatóságának magyarázatát Szabó G. Zoltán a költő „egyik érzésből a másikba” átcsapó, változó lelkiállapotával magyarázza. S mintegy jelezve-érzékelte az emberi-költői kérdés összetettségét, s egyben fontosságát is utal a két verssel kapcsolatos legújabb szakirodalmi munkákra.

Az életet és a pályát párhuzamosan tagoló tanulmány következő két átlomása sem nélkülöz(het)i Csekét, de előbb, az 1823–1828 közötti évekre gondolva, ezt a tanulmányok (*Nemzeti hagyományok, Mohács*) korának nevezve, Pesttel hozza kapcsolatba, Kölcsey 1826-ban utazik fel, majd a közéleti pályán mutatkozó költőről írva szerepléseinek színhelyeivel, Nagykarollyal, Pozsonnyal köti össze. Ezekkel kapcsolatosan figyelmeztet a tanulmányíró az *Országgyűlési naplóra* („a magyar irodalom legszellemebb, legőszintébb politikai naplója”), az országgyűlési, illetve az emlékebeszédre. Hogy aztán az élet zárószakaszául kijelölt két utolsó év (1837–1838) emberi, költői történéseit ismét csak Csekéhez kötve ismertesse. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik a már előbből fogalmazódó, de 1837-től megjelenő intelem, a *Parainesis*, s a vele összefüggő versek, köztük „a magyar hazafias líra legmegrendítőbb darabja: a *Zrínyi második éneke*”, melyet a költő annak a hozzálátogató Wesselényinek olvasott fel, aki majd Kölcsey halálakor kimondja az azóta több megfogalmazásban terjedő axiómát: „Nem közénk való volt”.

Ilyen felvezetés után sorakoznak a főleg középiskolásoknak készült kiadványban Kölcsey művei, mindenekelőtt a jelzett versek, melyek nemzeti

dalunk megírásához vezették a költőt, illetve a két prózai műhöz köthetőek, közöttük néhány levél(részlet) személyes jellegű bizonyítékokkal szolgálja a költői ópusz hitelességét. Mind a verseket, mind a tanulmányokat és a leveleket alapos, szakszerű lapszéli magyarázójegyzetek hozzák közelebb a sorozattal megcélzott olvasói korosztályhoz.

A Szabó G. Zoltán összeállította Kölcsey-kötet kiváló kalauza az egyre inkább érdeklődést keltő életműnek, melynek újabb és újabb értékeit fedezhetjük fel, s amely ilymódon egyre inkább elfoglalja költészetünkben azt a megkülönböztetett helyet, amit szerzőjük emberi formátumával még életében kivívott s halála percétől megőrzött.

GEROLD László

NÉMETH FERENC: A FÜLEP CSALÁD BECSKEREKEN

Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1997

A Bánság helytörténeti kutatásai, úgy tűnik, végérvényesen gazdára lettek Németh Ferenc személyében. Amikor e sorok írója kb. húsz évvel ez előtt megvédte doktori értekezését az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékén vidékünk századfordulós szabad liceumi tevékenységének témájára, Bori Imre, Szeli István mellett harmadik mentora Löbl Árpád/Lőrincz Péter volt, aki a többi között zárószavában elmondta, hogy személyemben tudományos tevékenységének folytatóját véli felismerni. Egy ideig magam is úgy hittem, hogy ez így lesz. Időközben azonban a számomra kijelölt út más irányba tolódott, de nagyrabecsült pártfogóm nem maradt utód nélkül. Eddigi tevékenysége alapján Németh Ferenc bebizonyította: méltó arra, hogy tiszteletreméltó professzorunk örökébe lépjen, legalább is ami a bánáti művelődéstörténeti kutatásokat illeti.

Ez a legújabb, a Fülep családról szóló kismonográfia egy nagyon lényeges nemcsak helyi, de a magyar művelődéstörténet/művészettörténet általános jellegű fehér foltját tünteti el, teszi láthatóvá és elevenné, lévén hogy a legapróbb részletekre kiterjedően dolgozza fel századunk egyik legjelentősebb, legkiválóbb művészettörténésének és művészettfilozófusának, Fülep Lajosnak becskereki gyermek- és serdülőkorát.

Megtapasztalhattuk már – hogy csak a Kabos Gyuláról készült centenáriumi kiadványt említsük –, hogy egy-egy helytörténeti kutatás mennyire fontos, különösen akkor, ha vonatkozásaiban az egyetemes magyar művelődéstörténettel van kapcsolatban, ugyanis csak az alapos helytörténeti búvárkodás eredményeként kerülhető el az, hogy egy-egy majdan elkészülő, nagyobb lélegzetű összefoglalóba ne kerüljenek téves adatok.

A Fülep család Becskereken, a többi között, a Fülep Lajos: *Egybegyűjtött írások I.* című 1988-ban megjelentetett kiadvány tényanyagának egy szegmentumát is helyesbíti, amennyiben Németh Ferenc kimutatja, hogy a Fülep Lajosnak tulajdonított és a Torontálban F-p, illetve Fp. jelzéssel közölt színikritikák tulajdonképpen bátyja, Fülep Jenő György tollából származnak. Fülep Lajos viszont 1902 nyarától 1903 nyaráig a Nagybecskereki Hírlap munkatársaként van jelen „közel félszáz írással”, melyek között az 1902 októberében és novemberében vendégszerepelt Deák-féle színtársulat előadásairól szóló ismertetőket is megtaláljuk

Németh Ferenc kutatómunkájának köszönhetően arra is fény derül, milyen jelentős mértékben volt meghatározó jellegű az a századfordulós becskerekeli szellemi közeg, amelyben Fülep Lajos felnevelkedett, ahonnan útnak indult. A Pleitz. Fer. Pál Kiadóház tevékenységének ekkor már majd félszázados múltja volt, a Grossbetschkereker Wochenblattnak úgyszintén, a Torontál is huszonötök évéhez közeledett, s Várady Imre ekkor indítja az ellenzékinek számító Nagybecskereki Hírlapot. A színházi előadások tavasszal és ősszel forrósítják fel a társadalmi élet hangulatát s közben beindulnak a polgárság általános műveltségi szintjét megjobbítani szándékozó liceumi előadások is, melyeknek előadói között mindkét Fülep gyerek, Jenő György és Lajos néhány tanárának a nevét is megtaláljuk. A természettudományok körében jártas Harzer József és Burget József, a hit- és erkölcs-tantó oktató református lelkész Szalay József, az embertanban is jártas Králik László tanította a jövő művészettfilozófust. Első helyen azonban a rajztanár, festő és iparművész Streitmann Antal említendő, kinek „kiváló művészi érzéke, művészetszemlélete és felfogása nagy hatással volt a fiatal Fülep formálódására. Olyannyira, hogy a már érett művészettörténész évekkel később is tisztelettel emlegette munkáiban Streitmann Antal nevét.”

A hagyományos torontáli szőnyeg művészi megújítója a rajzoktatásban is egyéni módszerek alkalmazásával tűnt ki. Diákjait a „gépies másolás” helyett „a művészi látásra” tanította meg.

Az évente megrendezett rajzkiállítások, diákrajz-bemutatók egyértelműen bizonyították, hogy Streitmann vonatkozó nézetei, oktatói módszerei helyénvalóak voltak. A szakmai körökben nagy visszhangot keltett első gyermekművészeti tárlatot az 1903. esztendőben az akkori Magyarországon Streitmann rendezte meg Becskereken, s a tanítvány Fülep Lajos kétrészes cikkben méltatta tanárának úttörő tevékenységét.

A liceumi esték egyikén 1904-ben *A gyermek mint rajzolóművész* címmel az új szövési technikák becskerekeli meghonosítója élszóban fejtette ki vonatkozó nézeteit a nagyközönségnek.

Ha tudjuk azt, hogy a felnőtté érés folyamatában milyen nagy szerepe van a serdülőkornak, akkor egyértelművé válik az is, hogy egy minden

szempontból jelentős egyéniségformáló mintakép valóban számottevően járulhat hozzá a tanítvány emberi jellemének alakulásához, épp úgy, mint szakmai irányultságához és felkészültségének minőségéhez.

Számunkra Fülep Lajos példája is azt bizonyítja, hogy minden ember okkal, azaz egy feladat elvégzésének céljából érkezik a földi világba, s annak realizálásához minden a rendelkezésére áll. Ilyen értelemben a születés helye, a szülők és a tanárok, a szűkebb és tágabb értelemben vett környezet stb. nem a véletlen szeszélyének vagy Istennek műve, hanem egy-egy üzenet formájában megnyilvánuló építő elem, melynek jellegét fel- és megismerve, majd pedig felhasználva a szabad akarattal rendelkező egyén megvalósíthatja önmagát, azaz értelmet adhat evilági létezésének Fülep Lajos, mint Németh Ferenc kismonográfiájának felkutatott tényanyaga is bizonyítja, az életútjába került lehetőségekkel élni tudott teljes mértékben, s hasznosításukkal egy teljes értékű emberi élet letéteményesévé vált.

A Forum Könyvkiadónál megjelent kismonográfia tényanyaga elsősorban a forrásértékű levéltári anyag szakszerű és körültekintő feldolgozásának eredményeként, olyan szilárd megalapozottságú feltérképezését adja a Fülep család Becskerekén eltöltött éveinek, amely lehetővé teszi majd a további kutatást és feldolgozást különös tekintettel az egyetemes magyar művészettörténet és művészetfilozófia szempontjából alapvetően fontos Fülep Lajos-i életmű összefüggésében.

A négy fejezetben megírt családtörténetet egy rövid bevezető, egy Fülep Jenő György és egy Fülep Lajos becskereki sajtóban megjelent írásai alapján összeállított jegyzék Bori Imre akadémikus válogatása, valamint a Szerző jegyzete egészíti ki.

Végezetül elmondhatjuk: Fülep Lajos életének és munkásságának monografikus feldolgozása ezentúl nem készülhet el Németh Ferenc, jeles hely- és művelődéstörténészünk Fülep családról szóló kismonográfiájának figyelembe vétele nélkül.

KÁICH Katalin

BOŽIDAR KOVAČEK: TEKELIJANUMSKE ISTORIJE XIX VEKA

Újvidék, Matica srpska, 1997

Rendkívül fontos, hiányt pótló könyvet adott ki az újvidéki Matica srpska, a budapesti Tökölyánium Alapítvánnyal egyetemben, mely a karlócai szerb kolostori nyomdában készült, ugyanis eddig még senki sem foglalko-

zott behatóbban a budapesti Tököly Intézet történetével, holott a 19. századi egyetemes szerb irodalom- és művelődéstörténet, de pl. a politikatörténet is, elsősorban a szellemiség szintjén, nagyon sokat köszönhet éppen ennek az intézménynek.

A szerb nemzeti kultúra alakulástörténetének szempontjából jelentős Tökölyánurnról az alapos felkészültségű, jeles szerb irodalom- és művelődéstörténeti író, Kovaček Božidar írt. Minden apró részletre kiterjedő vizsgálódásainak eredményeként a szakember, de a csupán érdeklődő is, tudnivalókban bővelkedő forrásértékű és egyben izgalmas kiadványt tarthat a kezében a szerb diákokthont alapító Sava Tekelija Popovićról – a korabeli magyar közvélemény Tököli Sebők néven ismerte –, valamint a róla elnevezett alapítványról, annak közhasznú felhasználásáról s nem utolsósorban a felhasználóiról.

A szerző tizenöt fejezetben dolgozta fel Sava Tekelija életét, az alapítvány létrehozásának körülményeit, a legjelentősebb növendékek – ahogyan a magyar nyelvű összefoglaló nevezi Tökölysták – tevékenységét, a Matica srpska és a Tökölyánurn viszonyát, a „sajátságos költészeti, politikai és pánszláv manifesztummá vált”, 1847-ben megjelent Slavjankát, a növendékek és az 1848/49-es események viszonyát, az 1861 őszen alapított és 1876-ban eltiltott Preodnica nevű irodalmi társaság tevékenységét és az azonos címen 1863-ban kiadott almanachot, valamint az 1880. év végén létrehozott és a Preodnica örökébe lépett Szerb Ifjúsági Kör működését. Kosta Ruvarac tevékenysége külön fejezetet kapott. Közben arra is fényt derít a szerző, hogy 1838-tól 1914-ig összesen 346 diák számára biztosított a Veres Pálné utcai épület „lakást, fűtést, kiszolgálást és szemeszterenként fejenként három font faggyúgyertyát..., ezen kívül még száz forintokat élelemre és a tandíjak fedezésére”.

A szerb ifjúság iskoláztatására fordított Tekelija-vagyon jelentős mértékben hozzájárult a szerb értelmiségi réteg kialakulásának előmozdításához, hiszen olyan nagy szerb egyéniségek hozhatók vele kapcsolatba, mint Kosta Ruvarac, Laza Kostić, Jovan Jovanović-Zmaj, Jovan Đorđević, Svetozar Miletić majd pedig a 20. században Bogdan Gavrilović, Radivoj Kašanin, Marko Maletin, Tihomir Ostojić, Veljko Petrović stb.

Laza Kostić ugyan nem tartozott a Tökölyánurn növendékei közé, de két évet töltött az Intézetben és a Preodnica című almanachban Kosta Ruvarac és Mita Popović – a későbbi kétnyelvű irodalmárnak tartott „poeta minores”, aki pl. az első szerb nyelven írt népszínművet hozta létre – mellett az ő költeményei a legszámosabbak. Különben a túltermékeny Mita Popovićról hamar kiderítették kortársai, hogy idegen tollakkal ékesíti magát, ugyanis eredeti művek helyett szerbesített magyar írásokkal kívánta öregbiteni hírnevét. Ezért lett hitelt veszített író a szerbek körében. Ballé-

pését három év múlva sem tudták neki megbocsátani, így a javaslatot, hogy a Társaság tiszteletbeli tagjává válasszák, a többség elutasította.

A megbocsátás a Preodnica utódja, a Szerb Ifjúsági Kör részéről történt meg, ugyanis amikor 1888-ban egy idegszanatóriumban örökre lehunyt a szemét, a szerb ifjúság 1137 forintot gyűjtött össze abból a célból, hogy a gyógykezeléséből származó adósságot kifizessék, becsülettel eltemessék, sírjára emlékmű kerüljön és özvegyét is megsegítsék.

Számunkra a magyar–szerb kapcsolatok alakulására vonatkozó tökölyániumi történések jelentősek, ugyanis *az üzenet*, amely ezeknek a kapcsolatoknak fejlődésében és visszafejlődésében kifejezésre jutott, örökérvényű következtetések levonására alkalmas. Egyértelműen kiderül, hogy a kapcsolatok alakulása felhőtlen és eredményes mindaddig, amíg a manipulációkra épülő politika hatalmi törekvései nem árnyékolják be azokat. A 48-as majd pedig 61-es események kezdetén a viszonyok az egymásra utaltság tényének felismerésében és az ebből táplálkozó egyetértésben alakulnak, az elidegenedés, sőt ellenséggé válás folyamatát viszont a kívülről megfogalmazott politikai célkitűzések indították be. Mindkét esetben a paradox helyzet előidézője az volt, hogy a szabadságjogok megszerzéséért folytatott küzdelmet a politikusok úgy tüntették fel, hogy a szerb és a magyar részről kinyilvánított azonos célkitűzés – ti.: a szabadság megszerzése – tulajdonképpen ellentétben áll egymással, egymást kizárja. E paradoxon továbbgondolására az előállt zűrzavar következtében sohasem történt kísérlet, így nem születhetett meg az a felismerés sem, hogy ha valóban *csak* a hatalmi aspirációktól megtisztított szabadságjogok megszerzése a cél, akkor a két nemzeti törekvés nem mondhat egymásnak ellent.

Nemzeti indulatoktól újból felkorbácsolódott közhangulata napjainknak is azt igazolja, hogy a történeti folyamatokból, sajnos, semmit sem tanulunk meg. Pedig Sava Tekelija példája is számos tanúság levonására készíthetne bennünket. Jótékonykodása nemcsak szerb intézményekre terjedt ki, de komoly összegeket adományozott pl. a MTA-nak valamint a Debreceni Református Kollégiumnak is. Támogatta Vuk Stefanović Karadžić munkásságát holott nyelvi reformjaival egyáltalán nem értett egyet stb.

A szerb–magyar kapcsolatok alakulásában az egyik legszebb fejezetet az 1861 évi események jelentik a Tökölyánium történetének összefüggésében. A nagy jótevő, Sava Tekelija születésének 100. évfordulóját ünnepelték meg mind Pesten/Debrecenben mind pedig Újvidéken. A pesti jubileum fényét számos korabeli nevezetesség emelte, a többi között, Karadorde menyee, Persida hercegnő. Miután a Debreceni Református Kollégium egyik mecénása, mint említettük, Sava Tekelija volt, így a Pesten tanuló debreceni diákok szoros kapcsolatot építettek ki a Tökölystákkal, de maga a Kollégium is megünnepelte a 100 éves jubileumot. Két vers született ebből az al-

kalomból. Balogh Ferenc Tököly Sebők százados emlékezete címmel a Magyar Sajtóban adta közre művét, míg Kovács Gyulának az ünnepségen felolvasott költeményét az 1862-ben Debrecenben kiadott kötet tartalmazza.

Az újvidéki megemlékezés eszmei indíttatása Jovan Đorđevićől származott, akit a Kazinczy Ferencsel kapcsolatos 1859. évi pesti rendezvények ihlettek meg, lévén, hogy úgy ítélte meg a majdani színházalapító: sok a hasonlóság a két jubiláns között a nemzeti öntudatra ébredés kérdéskörének összefüggésében. Đorđević a Srpski Dnevnikben tette közzé javaslatát, melyről *Egy szerb ünnepély* címen Úrházy György, egyébként Jaša Ignjatović és Đorđević barátja, a Magyar Sajtóban számolt be. Hosszú és gondos előkészületek után Újvidéket jelölték ki a központi ünnepség színhelyéül. A magyar sajtó is – a Pesti Napló, a Magyarország – figyelemmel kísérte az előkészületeket. A jubileumon a MTA-t, a Kisfaludy Társaságot és az Újságíró Egyesületet Jókay Mór, báró Podmaniczky Frigyes, Toldy Ferenc és Úrházy György képviselte. Az illusztris magyar vendégek gőzhajón érkeztek Pestről mégpedig Čarnojević Péternek, Arsenije utódjának és Đorđe Stratimirović generálisnak a kíséretében. Megérkezésükkor az újvidéki kikötő a Rákóczi indulótól és az „Éljen!” „Živio!” felkiáltásoktól volt hangos. Az újvidéki jubileumi ünnepségek még egy magyar vonatkozása volt. Sava Tekelijáról térségünk szülötte, Than Mór készített olajfestményt ebből az alkalomból.

Božidar Kovaček könyve, mint az elmondottakból is kitetszik, a 19. században a Monarchia területén élő szerbek, elsősorban művelődéstörténetének jelentős szegementumát dolgozza fel, s közvetve érinti a magyar–szerb kapcsolatok alakulásának néhány fontos mozzanatát is.

KÁICH Katalin

